

ІВАН КОЖЕДУБ

СЛУЖУ БАТЬКІВЩИНІ

„МОЛОДЬ“

ІВАН КОЖЕДУБ

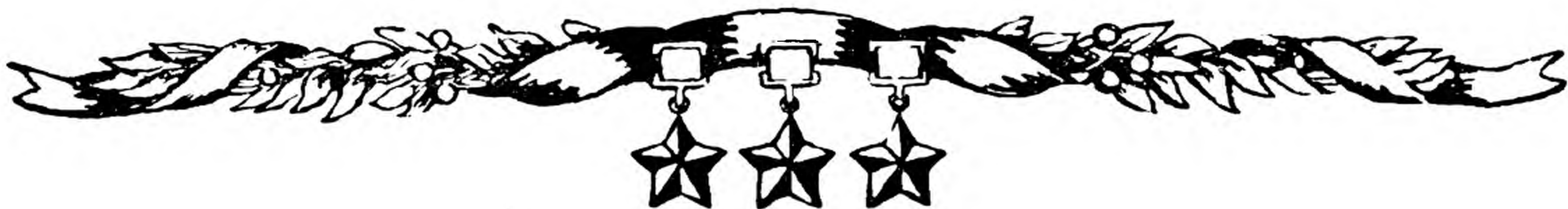
СЛУЖУ БАТЬКІВЩИНІ

оповідання льотчика

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
КИЇВ · 1950

Переклад з російської

*Ленінсько-Сталінському комсомолові,
який виховав мене,
присвячую цю книгу.
Автор*

ЧАСТИНА ПЕРША

У рідній Образіївці

1. ДОМА

У нашому дворі ростуть дві молоді топольки-однолітки. Їх посадив батько. Років п'яти, пам'ятаю, я вже дерся по них. Вилізу на самісіньку верхівку і дивлюсь по сторонах: бачу дах нашої хати й широку криву вулицю, вздовж вулиці — канави. Весною вони — річища пінявих потоків. Через них перекинуті містки. Біля околиці два невеличких озера, що заросли осокою. Повз березняк — гать, обсаджена вербами. Вдалину, до соснового узлісся, ідуть лани, а з півночі, до Десни, — заплавні луки. Пасма невисоких горбів загороджують село від напору весняної води.

Широчінь і привілля!

Раптом чую переляканий голос матері:

— Тримайсь, синку, не впади, та злязь потихесеньку.

Вона підбігає до дерева, і я нехотя спускаюсь.

— Ах ти, верхолаз! На тебе сорочок та штанів не встигаєш шити. Будеш лазити ще, то я батькові розкажу.

Хутко злізаю з дерева: батька побоююсь.

Сутеніє. Вся наша сім'я за столом. Вечеряємо. Я задивився на брата Гриця: а він нишком корчить мені гримаси; несучи ложку мимо рота — на столі мокра доріжка. Раптом батько мене своєю ложкою по лобі:

— Чого шкодиш?

Глитаю борщ із сльозами.

— Та він ще малий, більше не буде, — говорить мати, непомітно підкладаючи мені смачніший шматочок.

Покарання швидко забуто. Ноги в мене до підлоги не дістають. Розмахую ними і ненавмисне зачіпаю батька. Батько в таких випадках суворий:

— Геть з-за столу! Сидіти не вмієш!

Звичайно його світлосірі очі добродушні, але коли він розгніваний, його погляд пронизує і лякає.

— Я що сказав, неслухняний?

Доводиться лізти на піч. Прикро... Здалека поглядаю на борщ, що парує, хочеться їсти...

Вечеряти кінчили. У хаті одна мама. Вона прибирає із стола. Я плигаю з печі:

— Мамо, мамо, їсти хочу!

Вона ховає посмішку:

— А що батько сказав? Будеш ще шкодити — нічого не одержиш... Ну ось тобі, трохи залишилось. Іж, та швидше, щоб батько не дізнався!..

Батько кремезний, широкий у плечах, його вузлуваті кулаки здаються мені величезними, і я певен, що він — сильніший за всіх.

Він небалакучий, але в душі м'який, чутливий, намагається допомогти людям чим може; це я зрозумів, коли виріс. У дитинстві йому хотілося вчитися, але не довелося — школи не було. Грамоти навчився самотужки.

Читати батько любив. Мабуть, тому і я рано навчився грамоти.

Наше село Ображіївка стоїть на самій півночі України, на Сумщині, між російськими селами, тому говірка в нас мішана. Батько частіше говорить російською мовою.

Мати і сестра — майстерниці вишивати, і вечори вони проводять за цим заняттям. Я примощуюсь поруч і малюю в саморобному блокноті звірів і птахів. Батько читає, іноді схвально поглядає на мене і в мій блокнот. Йому хочеться, щоб я став художником, як наш односельчанин — старик Малишок: адже уміючи малювати, можна й дещо підробити між справами.

Тихо. Раптом чується роздратований голос матері:

— Микито! Що ти там вичитаєш, книжка тобі хліба не дасть!

Батько мовчки закриває сторінку і з винуватим виглядом береться лагодити хатне начиння або плете личаки.

У матері добра посмішка і худе, виснажене обличчя. Вона погано

чує, і коли з сльозами скаржиться на глухоту, мені так її жаль, що я сам починаю плакати й ходжу слідом за нею. Вона спритна, проворна, весь час у русі — миє, прибирає, господарює. Але іноді кине все, впаде на лежанку і застогне:

— Ой, Івасю, боляче...

І мені від її стогонів наче самому боляче. Хочеться тікати з хати, але утримує тривога за матір: я її дуже люблю. Не відходжу від неї, подаю пити, поправляю подушку.

Батько стоїть поруч, безпомічно розводить руками й тяжко зітхає.

Мати надірвалася ще до одруження: з дитинства їй довелося важко працювати. Була вона з сусіднього села — Крупець. Зустрілись вони з моїм батьком випадково і полюбили одне одного. Дід хотів віддати дочку за своїм вибором і прогнав мого батька, коли той прийшов свататися.

Батьки мої одружилися тайкома. Жили бідно. Батько почав працювати на заводі. Сім'я росла, а разом з нею і нужда.

Почалась перша світова війна. Батько захворів на тиф, хворів довго і тяжко. Господарство розвалилось.

Після Великого Жовтня батько одержав наділ землі і коня, але поправити господарство вже не міг: сили були підірвані. Яюсь, скиртуючи сіно, він упав з високого стогу; з того часу кульгав, ходити йому було важко, хворів ще частіше.

Мати бачила, що тяжка робота йому не під силу, але, траплялося, дорікала:

— Через тебе сини на куркуля працюють!

Я народився в 1920 році і був молодшим у сім'ї. Ростом я був невеликий, але на диво міцний; не пам'ятаю, щоб хворів. А матері все здавалося, що я можу захворіти. З іншими дітьми вона була скупа на ласку, а мене пестила. Батько сердився, що вона мене балує.

— Та він же у мене найменший, — виправдовувалась мати.

З нею в мене пов'язані найкращі спогади дитинства. І така «подія», як перший виїзд до міста.

Батько й мати збиралися в Шостку на ярмарок. Попросився й я, але батько нізачо не хотів брати. Я — в сльози. Мати, звичайно, заступилась, умовила батька, і він неохоче посадив мене на воза, запряженого кобилою Машкою.

Ось і місто. Будинки на два-три поверхи, яскраві вивіски — не знаєш, на яку дивитися. Поки батьки ходять по ярмарку, я сиджу на возі — розглядаю найвищий будинок на площі і дивуюсь: які ж великі хати бувають!..

А іноді увечері мати скаже:

— Ну, Івасю, завтра підемо у гості в Крупець.

І всю ніч я не можу заснути. Прокинусь ледве світає. Поснідаємо і виходимо в поле. Набігаюсь, стомлюсь, починаю хникати. Сядемо під дерево відпочивати. Я дрімаю, а мати співає:

...Ой ти, котик-коточок,
Поїв бабин медочок
Та й сховався в куточок..

Підростаючи, я почав цуратися матері: боявся, що діти будуть драгувати, звати «маминим синком». У дитинстві буває такий наївний сором.

Мати все частіше хворіла. Якось, коли я, наносивши води, хотів бігти на вулицю, вона покликала мене, сумно подивилась і сказала:

— Чого ти, Івасю, не підйдеш до мене, слова ласкавого не скажеш?

Серце у мене здригнулося від почуття, схожого на жалість. Звичайно, я не думав над тим, що воно таке, але, мабуть, до моєї свідомості раптом дійшло, яка дорога мені матір.

Я довго сидів з нею, поки вона сама не послала мене погратися з дітьми.

З того часу я ще старанніше виконував доручення матері. Граючись з дітьми, часто забігав додому дізнатися, чи не потрібно їй що-небудь. І був радий, коли помічав, що вона мною задоволена.

Брати і сестра значно старші за мене, і у нас не було тієї близькості, яка звичайно буває в однолітків.

Сестра Мотя завжди в домашніх клопотах: то білизну пере, то порасться на городі, то вишиває. Її не віддали до школи. Вона сама навчилась читати. На цьому її освіта й закінчилась.

Коли я народився, їй було вже десять років, і в неї з'явилась нова турбота — няньчити мене. Характер у неї рівний, спокійний, розумна вона була не на свої роки, і все ж їй іноді хотілося попустувати, погратися.

Мати бувало розсердиться за що-небудь на Мотю і неодмінно при-

гадає, як вона залишила мене одного разу біля погребу в дворі, а сама побігла до подруги. Я заліз на погріб і впав по сходах. Погріб був глибокий. Мати, почувши мій крик, вирішила, що я вбився на смерть, і знепритомніла. Сусідка витягла мене: я був цілий і здоровий. Мати довго не могла заспокоїтися, і моя сестричка пролила тоді немало сліз.

Іноді вечорами у нас збираються подруги Моті. В хаті шумно, весело. Дівчата сідають навколо стола, вишивають і весь вечір співають. Біля вікон — юрба парубків. Вони стукають у шибки, але дівчата не пускають їх до хати й ще голосніше, ще завзятіше затягують пісню.

Наші селянки — чудові вишивальниці. Перед весіллями по хатах вивішують рушники, розкладають скатертини, завіски, вишиті сорочки, прошви — виставляється напоказ посаг нареченої.

Збирається рідня, сусіди, розглядають вишивки. Цей звичай дуже давній. Я люблю ходити з Мотею до її подруг-наречених. Вилізаю на лаву й з-за спини високих чоловіків і допитливих тіток розглядаю дивні яскраві візерунки, запам'ятовуюю їх, щоб потім намалювати.

2. НЕ ХОЧУ БОЯТИСЯ

У дитинстві мені дуже хотілося бути сміливим, але не завжди вдавалося відразу перебороти боязкість.

Була у нас битлива, або, як у нас казали, «колюча» корова. Особливо вона не любила малят, як побачить мене — голову нахилить, наставить роги й прямісінько в живіт цілиться. Я від неї тікав у надійне місце — на паркан. Вона постоїть біля нього, головою покрутить для острашки й не поспішаючи відходить.

Одного разу я не помітив, як вона підійшла до мене. Оглянувся — стоїть поруч, очі витріщила й роги наставила. Я закричав. Хотів на перекладину воріт скочити, але не встиг. Ось-ось корова притисне мене до паркана! Роздивився — біля паркана стоять жердини. Схопив жердину та з усіх сил і вдарив корову по боку — куди й сльози і страх поділися! І як крикну:

— Ух, я тобі дам зараз!

Корова шарахнулась і пішла.

З того часу я перестав боятися корови. І завжди «нападав» першим.

Якось у жнива біля нас спалахнула пожежа. Поки поприбігали селяни, полум'я охопило два будинки. Його швидко погасили. Але я був так наляканий криком, метушнею і вогнем, що саме слово «пожежа» довго викликало в мене інстинктивний страх. Через кілька років почалася пожежа на сусідній вулиці. Вдарили на сполох. Я перелякався, затремтів, але в цей час батько крикнув:

— Івась! Бери маленьке відро, будеш носити воду!

Я схопив відерце і побіг за батьком, забувши про свою дитячу боязкість.

Коли мені було років шість, я вирішив навчитися плавати. Інші хлопці, старші, плавають — дай, думаю, і я спробую. Увійшов у сільське Головочеве озеро і не встиг ступити кроку, як з головою впірнув у яму. Прийшов до пам'яті вже на березі—сусід урятував. За цю відвагу мене дома покарали як слід.

Боляче було слухати, як приятелі насміхалися:

— Що, Лобан, поплавав?

Як ведеться серед дітей, у мене було таке прізвисько.

Того ж літа я все-таки навчився плавати.

Вечорами, коли селяни приїжджають з поля, село сповнюється шумом і кінським іржанням. Старші діти водять коней на ніч, я із заздрістю дивлюся, як вони, гикаючи, сідають на коней, засунувши за пазуху краєць хліба, і мчать на луки.

Наша стара кобила Машка з норовом. Я оглядаю її з усіх боків, намагаючись сісти на неї. Та куди там! Вона брикається, хропе, і я відступаю. Але, нарешті, домігся свого: підманув Машку шматком хліба, вчепився їй за гриву, підтягся, видерся на шию. Вона рвонулась, і я ледве не впав. Підбіг старший брат і зняв мене. Машка після цього почала ставитись до мене недовірливо.

Минуло кілька днів, і якось увечері батько покликав мене й сказав:

— Сьогодні поведеш Машку на нічліг.

Він вивів кобилу, і я якось виліз на неї. Поїхав. Зі мною відправився сусідський хлопець Яша; він старший за мене, «досвідчений» конюх.

Приїжджаємо на луки — вже зовсім стемніло. Коней відпускаємо пастися, а сами йдемо до куреня.

Куренем зветься місце ночівлі конюхів на луках. Усю ніч там горить

вогонь: хто гріється, хто варить юшку, шкварить сало, пече картоплю, а хто казки розповідає.

Хлопці грають в очко на сірники, а старики вже сплять. Смачно пахне юшкою. З луків тягне свіжістю, у болотах квакають жаби. Коні з хрускотом жують соковиту траву. Кричить нічний птах.

Тіні біля вогню здаються якимись чудовиськами.

Я знаю, що маю пройти випробування. Звичай такий: новачок на нічлігах дістає «хрещення», щоб не боявся вовків і темноти.

Хлопці, побачивши нас, посхоплювалися; прокинулись і старики. Мене кілька разів обводять навколо вогню — це закон нічлігів. Потім дають казанок і посилають до річки по воду та наказують по дорозі на коней подивитися.

Іти в темряві незнайомими місцями боязко. Але не піти, значить осоромитися, набути слави боягуза.

Згадалися казки про відьом і русалок. Але показувати не можна, що боїшся. Як хочеш, а страх переборюй.

Іду поважно, потім не витримую і мчусь щодуху. Добігаю до річки, очі до темноти вже звикли. Оглядаюсь, прислухаюсь — нікого. Тиша. І зовсім не страшно. Набрал води і йду до вогню повільно, щоб не розхлюпати воду, дивлюсь по путі на коней.

Старший куреня бере в мене казанок:

— Молодець, повний доніс! Значить, не боявся. На коней дивився?.. На нічлігах будь на сторожі та з товариша не смійся, бо над собою заплачеш! Ну, відпочивай!..

Я ввійшов у життя куреня. Сідаю біля вогню і теж печу картоплю. Іноді хто-небудь підводиться і йде дивитися на коней; інші сплять, закутавшись в кожухи, а кілька чоловік слухають казки, бувальщину і небилиці. Я поїв, почав куняти і під чиєсь оповідання засинаю.

...Щовечора веду Машку в табун. І дістається ж мені від неї! Ще на нічліги її як-небудь заведеш, а додому нічим не заманиш. В село доводиться повертатися до світанку — батько в поле виїжджає рано.

Сам хліба не їм, щоб на нього кобилу підманути. Вона підійде, шмат схопить, повернеться і хоче вдарити — ніяк не підступишся!

Якось їду тихенько з нічлігів. Пускати Машку швидко боюся — скине. В'їхав уже в село. Раптом з-під воріт вибіг собака і, гавкаючи, кинувся під ноги Машці. Кобила брикнула й понеслась. Я перелякався,

вчепився за гриву і кричу: «Тпру!.. Тпру!..» Куди там! Моя Машка й не думає слухатися, вихором летить по селу. Ледве зупинив її.

Після цього я завжди пускав її галопом.

Одного разу батько пізно приїхав з поля. Вже зовсім стемніло, коли я відводив коня в табун. Вирішив їхати повз кладовище, найкоротшим шляхом. Їхав, зажмуривши очі, — напередодні наслухався страшних оповідань про русалок і відьом. Повертаюся пішки тим же шляхом. Іду швидко, чогось боюсь. Раптом бачу — чиїсь очі, як вогні, горять. У мене по шкірі мороз пройшов, я кинувся тікати: перший раз вночі зустрівся з вовком. Спohвату не помітив, як добіг до кладовища. Піт з мене ллє, серце б'ється. Дивлюсь, з темноти йде хтось високий, великий, у білому, довгою рукою вимахує, на мене насувається. Ну, думаю, мрець мене ловить. Закрив від переляку очі і кинувся тікати, не помічаючи дороги. А самого цікавість бере: «А дай погляну!» Переборюючи страх, зупинився, подивився назад: велика біла коняка хвостом помахує. Смішно мені стало, що я перелякався коня, заспівав пісню і не поспішаючи пішов додому.

3. ПЕРШІ ОBOB'ЯЗКИ

Коли я став старшим, у мене з'явилась упертість. Батько, людина спостережлива і вдумлива, відразу помітив цей нахил. Він намагався зломити його непомітно, привчаючи мене до роботи, старанності і наполегливості. І він добився того, що я звик до своїх обов'язків дома й ніколи не уникав їх.

Я ще до школи не ходив, коли батько посадив за хатою декілька груш, яблунь, слив. Він і мене примушував працювати: я копав і носив землю, разом з ним доглядав молоді деревця, знімав гусінь, обкопував стовбури. Коли дерева почали давати плоди, батько посилав мене стерти їх. Я приладнав рогатки, каміння і, сидячи під деревом, прислухався до нічного шарудіння, а самому страшнуvато було. Іноді батько непомітно підійде і, якщо я засну, розбудить:

— Заснув? Поганий з тебе сторож вийде.

Коли я виріс, то спитав батька: нащо він це робив, адже злодійв не було. Він засміявся:

— А як же інакше! Ти ж у мене найменший, я тебе і привчав

з дитинства до всякої праці. Я хворів, старів і думав — рано ти осиротієш...

Поступово обов'язків дома в мене ставало все більше.

Влітку з ранку до обіду ношу воду, щоб поливати город: наповнюю цілу бочку, щоб вона не розсохлася, — це моя норма. Повні відра несучу на коромислі обережно, як молоко, а сам трохи вищий за відро.

Колодязь в ста метрах від дому, втомишся, поки з водою дійдеш. Пасу теля в лузі. Збирається нас багато дітей, і бродимо ми по траві, серед кущів з ранку до вечора. Пильно стежимо за телятами, дивимося, щоб вони не зайшли в посіви, не наробили шкоди. Якщо вони туди заберуться, то нас обов'язково відшмагають. Іноді набридне пасти, вискочиш теляті на спину і наїздишся досхочу.

Надвечір хочеться додому. Хліб з'їв, пора вечеряти, і спати пора. Сонце стоїть низько, тіні довшають.

— Пора гнати телят додому, — дає хто-небудь команду.

Повільно, ліниво йдуть ситі телята — наїлися, поперек себе ширші. І ми крокуємо не поспішаючи, покрикуємо: «Оле, оле, гей!» Сперечаємося, чие теля краще напаслося, казки розповідаємо, а набридне — починаємо боротися, з галасом, сміхом катаємося по лузі, бігаємо навипередки.

Взимку я їздив з батьком по дрова. Батько зрубує сухі гілки, а я ношу їх до саней. Батько кричить: «Дивись, обережніше, очей собі не повиколой!» За батьком не встигаю, і він сам починає накладати гілки на сани. Добре прив'язує їх, підсаджує мене на сани, приказуючи: «Тримайсь, Ваню, не впади». Коняка рушає; батько йде поруч, — він не сідає, щоб було легше нашій кобилі. Вдома складаю гілля клітками — треба його підсушити.

Ранками чищу картоплю для всієї сім'ї, підмітаю хату. Взимку витираю воду з підвіконня, щоб не загнило, — батько неодмінно перевірить, чи сухо.

Вулицю нашу, відкриту з одного боку для вітру, сильно заносить снігом. Надворі розчищаю доріжки — від ганку й воріт до повітки, погреба.

Вдень прибігають хлопці й кличуть гратись. Чую, кричать:

— Іване, виходь!

Іноді ледве утримаєшся, щоб не кинути все й не побігти на вулицю.

4. ВСТУПАЮ ДО ШКОЛИ

Читати я навчився непомітно. Набігаєшся вдень, награєшся, напружуєшся, а увечері сидиш за столом, фантики — цукеркові обгортки — перебираєш і знаходиш знайомі літери.

Сиджу тихо, як мишеня, щоб спати не послали. До шести років, ось так граючись, навчився я читати й малювати.

...Ранок. Перший день навчального року. Стою на вулиці й з зазд-рістю дивлюся на дітей-школярів: я ще малий. Виходить з воріт сусідський хлопець, Василь, мій приятель:

— Підемо до школи, я тебе запишу.

Я так зрадив, що навіть не попросив дозволу в батьків і побіг за ним.

Біжу, а сам побоююсь: а що як учителька відмовить? Казали, що Ніна Василівна сувора, але діти її любили.

Входимо в світлий, високий клас. Більш за все мені сподобалась класна дошка. «На ній добре малювати можна», відразу подумав я. Парти виблискують. Діти одягнуті по-святковому.

Вчителька вже сидить за столом. У неї молоде, добре обличчя, гладко зачесане чорне волосся. Згодом я помітив, що коли вона незадоволена або ображена, на лобі поміж бровами в неї з'являється глибока пряма зморшка.

Василь підходить до неї і, вказуючи на мене, говорить:

— Ніно Василівно, він читати вміє, я привів його до школи.

Вона ласкаво посміхнулася й уважно подивилася на мене:

— Ану, підійди, маля, до дошки, напиши літери, які знаєш.

Ставши навшпиньки, я старанно вивів літери.

Вчителька дала мені буквар. Спочатку я запинався, а потім жваво прочитав якесь оповідання.

Ніна Василівна записала моє ім'я, прізвище, вік і сказала:

— Ти ще малий, але все ж я беру тебе до першої групи.

Від радості я не знав, що робити.

Настала зима, вулиці закидало снігом, почалися заметілі і морози. Ходити до школи було далеко, але я вставав удосвіта — адже боявся запізнитися й майже завжди приходив першим. В класі сидів тихо: помітив, що коли все прослухаєш від слова до слова, то потім урок вивчити легко.

В школі було оголошено війну брудним зошитами і книжкам: Ніна Василівна суворо стежила за тим, щоб вони були в порядку, і я звик берегти їх.

Одного разу ранком був сильний мороз. Вітер рвався на нашу вулицю й завивав у димарі. Я прокинувся, дивлюся — зовсім темно, але мати вже встала й топить піч. Вона не будила мене: вирішила, що в такий мороз нема чого йти мені до школи. Я з сльозами ублагав її відпустити мене. На вулицях дітей не видно. Мчусь щосили до школи. Прибігаю. На сніжній доріжці — жодного сліду. У вікнах темно, з труби в'ється димок. Увійшов на ганок — двері зачинені. Ну, думаю, спізнився! Мені стало так боляче, що я заплакав.

Раптом двері відчиняються і виходить Ніна Василівна. Однією рукою хустку на голові притримує, а другою обняла мене:

— Нащо ти в такий мороз прийшов? Адже ми сьогодні не вчимося. А я схлипую й мовчу. Вчителька витерла мені сльози і повела до себе.

Вона зняла з мене курточку, шапку і раптом перелякано сказала: — Та в тебе вухо відморожене!

Вибігла надвір, принесла снігу і стала відтирати мені вухо, поки воно не почало горіти. Потім посадила до столу й принесла гарячого чаю і цукерків.

Я зовсім заспокоївся, п'ю чай і навколо роздивляюся. У неї в кімнаті мені ще не доводилось бути. Мені дуже сподобалась книжкова полиця — я ще ніколи не бачив стільки книжок.

Коли я закінчив пити чай, Ніна Василівна посадила мене біля печі й дала велику книгу з картинками. Зараз я вже не пам'ятаю ні картинок, ні назви книги, пам'ятаю тільки, що було мені дуже добре в нашій учительки. З того дня й почалася моя дружба з нею. Я часто потім бував у неї і перечитав усі її книжки.

Вчився я із захопленням, з ранку до вечора пропадав у школі. Але одного разу, напередодні літніх канікул, приходжу додому, батько кличе мене і якось довірливо, ласкаво говорить:

— Я хворію, Ваню. Треба тобі працювати. Доведеться, синку, кинути школу. Віддав тебе за підпасича до дядька.

Я — в сльози. Лице батька похмурніло. Йому не хотілося, щоб я кидав школу, але примушувала нужда. І доводилося мені ранком іти

в сусіднє село, де дядько працював пастухом. Школу ніяк не можу забути. Вдень ще нічого — почнеш бігати, забудешся, а ввечері не знаходиш собі місця. Перші дні дядько суворо стежив за мною, не відпускав ні на крок. Але через два тижні він послав мене після обіду пасти кількох корів на вигоні біля села. А сам погнав череду на луки.

Бачу, корови мої в безпеці. Роздивився — нікого навколо. І, недовго думаючи, побіг додому.

Батько вже спав. Я розбудив його:

— Що хочеш, батьку, роби, але візьми мене назад.

Батько, ні слова не кажучи, зліз з лежанки, зняв із стіни мотузок і добре випарив мене за свавільність. Я навіть не заплакав. І батько здався:

— Нічого, мабуть, не зробиш, вчись!

5. КУРКУЛЬ

Того ж літа батько мені сказав:

— грошей у мене немає. Якщо хочеш купити олівці і фарби — зароби сам. Он куркуль з нашої вулиці скликає малих дітей очищати двір. Може, щось і дасть.

Куркуль жив недалеко від нашої хати, був дуже багатий і, як усі куркулі, славився скупістю і жадністю. Мої старші брати наймитували в нього. Колгоспу тоді ще не було. Пішов і я до нього в найми. З ранку до темноти прибирав двір: таскав гній, замітав, вискрібав. За цілий день мені не дали жодної крихти з'їсти, недаремно старовинне прислів'я каже: «Від багача не жди калача». І заплатив мені куркуль за всю роботу... одну копійку.

Я кипів від люті. Вирішив нізачо не працювати на ненависного багатія. Але сім'я в нас була велика, батько хворів. І я знову пішов до куркуля. Цілісінський день ганяв на молотарці коней по колу. До вечора стомився, зголоднів, але був задоволений: на конях накатався досхочу й грошей, певно, заробив — вже цього разу, думаю, куркуль проклятий заплатить краще.

Який же я був розчарований, який обурений, коли за весь день роботи на току одержав шматок хліба з тухлими шкварками! Я кинув милостиню, повернувся і пішов.

6. ГАРЯЧІ ДНІ

Вечорами до нас часто заходив наш сусід, великий друг батька, Сергій Андрусенко. Людина це була чудова — партизан громадянської війни, загартований більшовик, невтомний сільський активіст. Я його дуже любив. Жарти і примовки не сходили в нього з язика, але більш за все подобались мені його оповідання про ратні діла, про стійких і відважних партизанів, про бої з ворогами Батьківщини. Як зараз бачу його моложаве, загоріле лице, жваві, промовисті очі. У нього військова виправка, і хоч він не дуже високий, але вигляд у нього поважний. А розповідає він, як ніхто. Я готовий слухати його годинами. Коли він закінчує оповідання, я смикаю його за рукав і умовляю:

— Ну ще, дядю Сергію!

Він посміхнеться, ласкаво поплескає мене по голові і, якщо не поспішає, неодмінно розповість ще який-небудь захоплюючий, яскравий епізод із свого життя.

Таких людей, як Сергій Андрусенко, в нашому селі було чимало. Всі вони гаряче підтримували колгоспну перебудову села.

Пам'ятаю багатолюдні сходи, полум'яні промови колишніх партизанів, жваві розмови на вулицях, які не замовкали до півночі, і схвильовані слова батька: «Тепер у людей відкрилися очі — зрозуміли, що куркуль на батрацькій праці наживається». Пам'ятаю радісні обличчя моїх односельчан після зборів, на яких було ухвалено організувати колгосп і назвати його «Червоний партизан».

На селі було багато комсомольців-активістів; вони активно допомагали комуністам і колгоспному активу провадити таке велике перетворення села, як колективізація.

Мій брат Олександр, активіст-комсомолец, цілі дні проводив у сільраді, в полі, на сходах. Він одним з перших записався в колгосп і почав працювати там рахівником. Приходив пізно, навантажений паперами, працював довго, і я крізь сон чув, як він клацає на рахівниці і розповідає батькові про події дня.

Недалеко від нас жив комуніст Максимець. По дорозі до правління колгоспу Сашко заходив до нього порадитися як з старшим товаришем.

Якось іду з хлопцями з школи. Дивлюсь — вулицею тягнеться валка. У гриви коней вплетені стрічки, а на свіжопофарбованих дугах великими

червоними літерами виведено: «ОКЧП» — Ображіївський колгосп «Червоний партизан». Ми, звичайно, побігли за возами. Колгоспники підсадили нас, і ми гордо проїхали через усе село. Того ж дня було організовано колгоспну стайню, колгоспний двір.

Колгоспним став і великий яблуневий садок, розташований посеред села за високою огорожею.

Садок — окраса нашого села. Його видно здалека — з ланів і луків. Особливо гарний він весною, коли цвітуть яблуні. До революції це була невелика дворянська садиба, а після революції ще довго садком користувався родич поміщика.

Колишній панський будинок, обвитий хмелем і диким виноградом, з басейном перед парадним входом, був відремонтований. Тут розмістилось правління колгоспу.

Народ ішов у колгосп дружно, але все ж знайшлося декілька запроданців, яких куркулям, що затаїли лють до радянської влади, вдалось підкупити. Вони робили замаху на активістів, готували ї пограбування колгоспної крамниці.

То були тривожні дні. Мати турбувалась за Сашка. Казали, що в бандитів є зброя. Все село піднялося на боротьбу з ними. Була організована облава. Одного бандита вдалося піймати швидко. Другий сховався в житі. Селяни побігли по його слідах. Я в той час з хлопцями стояв на околиці. Бачу, городом біжить Максимець з рушницею. Мені чомусь відразу пригадалися оповідання дядька Сергія про партизанів, і я, забувши про те, що нам, дітям, у ці дні суворо було наказано не виходити за околицю, кинувся за Максимцем. Підбіг до гаю. Там стояло декілька комсомольців. Не встиг хтось з них крикнути мені: «Куди ти, хлопче, йди назад!», як почулася стрілянина. Один з парубків виліз на дерево для розвідки. Повз нього просвистіла куля. Це відстрілювався бандит, якого виявив Максимець. Потім все стихло, і я побачив Максимця і ще двох селян: вони тягли за собою похмурого чолов'ягу із злими, злодійкуватими очима.

У нас, у хлоп'ят, в той час настрої був войовничий: ми грали у війну, облаву і мріяли спіймати справжнього бандита. Я з нетерпінням чекав листів від старшого брата Якова — він служив у прикордонних військах у далекому південному районі нашої країни, в Кушці. Він писав про боротьбу з порушниками кордону. Батько вголос кілька разів підряд

читав його листи родичам і сусідам. І дядько Сергій Андрусенко після цього завжди згадував бойові діла в громадянську війну. Справжнє свято було вдома, коли брат Яків надсилав свої фотографії. Його важко було пізнати: в добре пошитій червоноармійській шинелі, змужнілий і, головне, з шаблею в руках. Я не міг відірвати очей від цієї шаблі.

А незабаром у село приїхав на відпочинок наш сусід — молодий командир. Він учився у військовому училищі.

Його квадрати на петлицях, блискучі чоботи, молодецька впевненість і поважність так вплинули на мене, що я почав наслідувати його манеру говорити й ходити. І коли ввечері він виходив за ворота курити, то ми, діти, стояли віддалік і мовчки з пошаною дивилися на нього.

...Після того як Максимець спіймав бандита, я почав по п'ятах ходити за ним і за комсомольцями-активістами. Через два тижні з району приїхали агрономи. Селяни вийшли з ними в поле на мітинг. Побіг і я.

Раптом Максимець оглянувся і покликав мене:

— Ану побіжи за Ніною Василівною та забіжи до сільради, скажи, що через годину прийду на збори.

Я щосили побіг. Прибіг захекавшись до школи. Ніна Василівна посміхнулася, дивлячись на мене, і сказала:

— Та ти в нас зв'язківцем став.

Комсомольці почали часто давати нам, дітям, доручення, і ми навипередки бігли їх виконувати.

І який я був радий і щасливий, коли незабаром на тому самому току, де я ганяв коней куркуля, почала працювати молотарка нашого колгоспу «Червоний партизан»!

7. НОВЕ ЖИТТЯ НА СЕЛІ

Минуло кілька тижнів після того, як у нас організувався колгосп. Одного разу ввечері брат Сашко сказав мені, що в нас у селі буде клуб. Коли я прийшов до школи, всі діти тільки про це й говорили. За кілька днів наші селяни поїхали за будівельними матеріалами. Закипіла робота.

Смерком, коли робітники йшли додому, ми, діти, бігали на будову

й гралися там у жмурки. Пахло стружкою, у вікна заглядав місяць, на землю від колод лягали тіні. Все це нам дуже подобалось, і ми неохоче йшли додому.

Будівництво клубу було великою подією на селі. На його відкриття нетерпляче чекали і старі, і молоді. Я тоді вперше почув слово «сцена» і щодня бігав на будівництво і дивився — чи багато зроблено. Мені все здавалося, що роботи йдуть повільно.

Але ще більше раділи ми з того, що наше село буде електрифіковано. Взимку вечорами ми сиділи з каганцями, а ще зовсім недавно з скалками. Так було здавна. І раптом — електричне світло! У нас буде великий, наповнений світлом клуб, в хатах засвітиться лампочка Ілліча, а на току молотитиме електрична молотарка!

Нарешті в село привезли стовпи. З району приїхали електромонтери, техніки. Весело, жваво пішла робота!

Діти бігали і на будівництво клубу і за електромонтерами — всюди встигали. Ми метушилися більш за всіх. У школі ставили перед учителькою безліч запитань, і вона терпляче, докладно пояснювала нам, як проводять світло, як виробляється електроенергія.

Довгожданий день настав — струм включено! В хатах світло, затишно, а з школи так би й не виходив — добре там стало! Селяни раділи.

Того ж року, за кілька днів до Жовтневих свят, у нас організувався піонерський загін. Ясного сонячного ранку ми до початку уроків вишикувалися на шкільному подвір'ї, і Ніна Василівна розповіла нам про піонерів, про те, що піонер, борець за справу Леніна—Сталіна, повинен бути прикладом для всіх дітей. Слова вчительки, яку я любив і поважав, запали мені в серце. І мене охопило якесь дивне, доти незнайоме почуття.

Я дуже хвилювався, даючи врочисту піонерську обіцянку. Слова врочистої обіцянки вимовляв з такою проникливістю, яка властива людині — і юному, і дорослому — в урочисті хвилини її життя.

Вожатий пов'язав мені піонерський галстук, я був гордий і щасливий.

З піонерським галстуком я не розлучався. Перед сном старанно складав його і ховав під подушку. В перші дні вночі прокидався й дивився, чи тут він.

Напередодні свята Великого Жовтня — до цього дня було підготовлено відкриття клубу — уроки в школі закінчилися рано. Ми побігли додому, переодяглися і зібралися біля клубу. На нас святкові, вишиті

сорочки. Піонерські галстуки випрасувані й акуратно пов'язані. Ми поставали біля вікон клубу й притиснулися носами до шибок. Клуб яскраво освітлений і переповнений. Ми бачимо на стінах портрети Леніна і Сталіна, лозунги, картини, гірлянди зелені. Причепурився сьогодні і вожатий — наш сільський комсомолець. Гудзики на його військовій гімнастїорці, яку він одягає в дуже врочистих випадках, начищені до блиску. Він уводить нас у зал, і ми статечно сідаємо на лавах — вони залишені для нас. На сцені незнайома мені людина — доповідач. Ми сидимо тихо, тільки іноді торкаємо один одного ліктем і шепочемося: «Як добре».

Доповідь закінчена, і ми плескаємо разом з дорослими так, що пашать долоні. Потім гості, які приїхали з районних організацій, поздоровляють нас з великим святом Жовтня, поздоровляють з відкриттям клубу. Настрій в усіх радісний, піднесений.

Раптом світло погасло і яскраво освітився екран. Я не пригадую назви кінокартини — в ній було показано колгоспне життя: все було близьке, зрозуміле. Картина мені так сподобалась, що я кілька днів просто марив нею.

До нас почали часто приїжджати лектори, артисти, доповідачі, давав вистави гурток самодіяльності при клубі. В школі були організовані хорівий і драматичний гуртки: ними керували наші вчителі. Художник Малишок намалював декорації для наших шкільних вистав. На сцені стояли дерева, кущі, хати. Особливо дивувала завіса.

Ми довго готувалися до першого виступу. Самі малювали, фарбували, майстрували. На виставу прийшли діди, батьки і матері. І нам плескали не менше, ніж справжнім акторам.

Більш за все я любив кіно — «туманні картини», як звали їх на селі. Коли привозили кінокартину, я не відходив від механіка, добродушного і веселого парубка, і допомагав йому складати коробки з стрічками. Якось механік дозволив мені покрутити ручку під час кіносеансу. Від цього я був задоволений не менше, ніж від картини.

8. НАШ ПІОНЕРЗАГІН

Мене обрали членом редколегії шкільної газети. І з того часу до закінчення семирічки я оформлював шкільну й класну стінні газети, малював лозунги і плакати.

Перед випуском газети ми цілими вечорами просиджували в класі: хто готував допис, хто вирізував і наклеював ілюстрації. Тепло, затишно.

Ніна Василівна сиділа тут же за столом і виправляла наші зошити. Працювали тихо, щоб їй не заважати. Іноді, глянувши на годинник, вона каже:

— Пізно вже, кінчайте: вам ще уроки готувати.

А ми відповідаємо їй її ж словами:

— Раз пообіцяв — треба виконати.

Учителька засміється, погрозить пальцем і знову сідає за зошити або оголосить перерву, щоб прочитати нам статтю з газети або оповідання. Вона часто читала нам вірші Пушкіна, Шевченка, Маяковського.

Надійшла весна. Одного разу після уроків Ніна Василівна сказала нам:

— Давайте, діти, візьмемо шефство над колгоспним садком. На правлінні казали, що його треба довести до ладу. А час тепер гарячий, починаються польові роботи. Колгоспники нам будуть дуже вдячні. Садівник навчить вас, як доглядати дерева, і я вам про це почитаю. Згодні?

Ми плескаємо в долоні:

— Звичайно, згодні, Ніно Василівно!

Вчителька йде з нами в колгоспний садок. Там у повітці складені різці, лопати, весь реманент.

Бруньки на старих яблунях набубнявіли. Садок запущений: сухі гілки заважають молодим пагінцям.

Ми поділяємось на бригади: одні розчищають доріжки, другі — зрізують зіпсовані гілки.

Вилізаю на високу сучкувату яблуню і зрізаю мертві гілки. Ножиці великі, з пружиною, з ними важко впоратися. Але мені подобається, як вони дзвінко брязкають, відкусуючи гілки. Ніна Василівна і старик-садівник підходять то до одного, то до другого й показують, яку гілку треба зрізати, а яку — не чіпати. Сучки спалюємо там же, в садку. Збираємо гусінь, щоб не поїла листя.

За декілька днів садок був доведений до ладу. Ми доглядали його все літо. І не тільки одне літо: з того часу ми щорічно почали допомагати садівникові. Садок розрісся і пишно зазеленів. І коли восени гілкигнулися під жовтими і червоними наливними яблуками, коли колгосп

збирав великий урожай, на душі ставало весело. І нам чимало перепадало з цього саду.

Після дощів посіви поросли бур'янами. Наш загін виходить у поле. Ранок. Ще немає спеки. Старанно вибираємо бур'яни, відкидаючи їх далі від посівів.

Сонце починає припикати. Ніна Василівна говорить:

— Закінчуйте, діти, стає жарко. Ходімте до річки, обміркуємо наш похід до радгоспу.

І ми юрбою мчимося на берег, де так гарно пахне дикими травами. Сідаємо навколо вчительки, поруч зі мною — мій добрий друг Іван Щербанін. Він сміливий, веселий хлопець, добрий фізкультурник. Іван рано залишився без батька й сам веде все господарство. Тут і Володя Латковський. Я люблю бувати в нього вдома: його сестра — учителька, і в них багато книжок. Ось і горбань Івась, кволий хлопчина. Він живе на околиці села, часто хворіє, але занять у школі не пропускає й з усіх сил намагається працювати нарівні з нами в колгоспі...

...Тижнів через два після роботи на колгоспному полі ми пішли за п'ятнадцять кілометрів у радгосп на прополювання цукрових буряків. Був чудесний, теплий ранок. З піснями непомітно пройшли п'ятнадцять кілометрів полями й пролісками.

Намагаючись не зачепити жодної бурякової стеблини, полов я свою смужку. Мені здавалося, що я роблю велику громадськоважливу справу. Усім загоном ми пропололи не один гектар бурякового поля.

Щорічно кілька разів ми приходили в радгосп. Нас дуже привітно зустрічали:

— Піонери прийшли! Частування готове — поїжте, перепочиньте, а там і за роботу!

Працювали із захопленням, змагаючись, чия ланка перевиконає норму. День проходить непомітно; повертаєшся бувало з роботи втомлений, але задоволений.

На безмежних ланах, засіяних цукровими буряками, житом-чотиригранкою, коноплею, на привіллі, під сонцем, набирали ми сил, привчаючись до колективної праці.

Щоліта під час косовиці наш загін по два тижні жив на заплавних луках. Ми допомагали колгоспникам: ворушили пахучу траву, а коли

вона висихала, подавали до стогів, на вози. розпалювали вогнища, чистили картоплю, носили воду.

Опівдні, у самісіньку спеку, ми разом з колгоспниками ходили на річку Івотку купатися й відпочивати.

Іноді в низині біля річки натрапиш на велику калюжу — місцями вода довго стоїть після повені. В ній водяться щуки і карасі. Відгоро-диш калюжу з усіх боків, скаламутиш воду — риба виходить наверх, і хапаєш її руками.

Ми брали з собою газети, брошури, і увечері до нашого вогнища підходили колгоспники. Почнеш читати вголос. Навколо так тихо, що думаєш: чи не поснули всі? Подивишся — ні, слухають уважно. І старі, і молодь.

Спочатку, коли підходила моя черга читати, я боявся, але згодом звик і навіть був гордий з того, що мене слухають дорослі. Я вже розумів, що роблю корисну справу. Траплялося, кінчиш читати га-зету — і тебе просять: «Ще, синку, почитай». І питання задають. На питання, звичайно, відповідав не я, а комсомольці або вчителька. Роз-починалася жвава бесіда. У читаннях і розмовах непомітно надхо-дила ніч.

Ідемо полем у радгосп. Заколосилося жито. Вітер розвіває пилоч.
— Діти, а пам'ятаєте, які шматки землі були тут ще зовсім недав-но? Он там була земля куркуля, і ваші батьки і брати працювали на нього. А тут була цілина. Дивіться, яке тепер на ній жито! І все це наше колективне добро, наша гордість! Ось зачекайте, восени тут почне працювати колгоспна молотарка — ви побачите, як це буде цікаво.

І справді, раніше поле було ніби в нерівних латках, а тепер по обидва боки шляху суцільною стіною стояло жито. Ми довго милувалися величною картиною землі, яка на наших очах оновлювалася колектив-ною працею.

Восени ми виходили на колгоспне поле збирати колоски. У кож-ного — своя смуга. Повзаю по землі. Колос за колосом — наповнений майже цілий лантух. На моїй смузі зібрано все, до останнього колоска. Берусь за нову.

— Діти! — кричить вожатий. — Закінчуйте, вже за колосками з колгоспу віз прислали!

Мені хотілося зібрати все, до колоска. Тільки подумаю: «Ну, все зібрав!» — дивлюсь, ще колосок. Оглянувся — бачу, кілька хлопців копирсаються: мабуть, їм теж не хочеться кидати смугу.

Свій лантух я ледве дотаскав до воза.

9. БУДУ ХУДОЖНИКОМ

Після того як я самовільно повернувся до школи, втікши з підпасичів, батько почав вимогливіше ставитися до мого навчання, щоденно перевіряв відмітки й домашні завдання. І траплялось, він сердито говорив:

— Перепишеш вправу — недбало зробив.

Іноді доводилося переписувати по два-три рази.

У четвертій групі я одержав за півріччя «відмінно» з усіх предметів.

В перший день канікул, повернувшись зі школи додому, я побачив на столі різнокольорові листівки. Кинувся їх розглядати.

— Це звідки, тату, кому?

— Тобі за успіхи. Перемальовуй. Я тобі і фарб купив. Малишок обіцяв, коли закінчить термінову роботу, буде вчити тебе. Ну, спробуй!

— Та дай йому поїсти! — каже мати.

Я нашвидку їм і сідаю малювати.

— Мати, іди подивись, який у нього кінь вийшов, — говорить батько.

Він задоволений. Задоволений і я.

Батько любить природу, знає повадки звірів і птахів, по своїх прикметах вгадує погоду. Він складає вірші й вечорами довго слухає спів дівчат, які збираються на вулиці. Йому подобається, що я можу малювати все, до чого він звик: хату і поле, гай і череду.

Моїми малюнками він простодушно пишається, хоч і не висловлює цього. Збираючись у гості в сусіднє село, батько каже, ніби між іншим:

— А де, синку, твої картинки, що вчора зробив? Дай-но сюди.

І несе їх у подарунок.

— Кінчиш школу, підеш учитися малювати, — часто повторює він.

І я звикаю до думки, що мені бути художником.

Я довго розглядав картини Малишка, які прикрашували клуб. Дивувався. Зблизька мазанина, а відійдеш далі — все оживає.

Художник Малишок був немолодий, сутулий і завжди вимазаний фарбами. Коли він працював у клубі, нас туди не пускали. Казали, що він дивак: не любить, щоб дивилися, як малює.

Його картини я добре пам'ятаю. Може, вони були і не такі хороші, як мені здавалося, але я захоплювався ними. Особливо подобались мені пейзажі — краєвиди нашого села. Я довго розглядав їх. І мені дуже хотілося навчитися малювати олією.

Я казав батькові:

— Ти ж обіцяв, тату, що Малишок буде вчити мене.

— Він скаже, коли можна буде, хворіє зараз. Піди сам дізнайся...

Але я так і не наважився піти до нього: він навівав мені якусь боязкість. Цю боязкість я почував, зустрічаючись і з іншим майстром, лише в риболовній справі, — дідусем на прізвисько Каплун. Він жив ціле літо в курені на березі озера Вспольне. У нього був свій човен і сіті. До нього з Шостки часто приїжджали мисливці і рибалки. Він не любив рибалити, коли на нього дивилися, і ганяв дітей. Ми завжди обходили «каплунів бережок» — місце, де звичайно сидів старий рибалка.

Малишок помер, коли я перейшов у п'яту групу. Так і не довелося мені повчитися в нього. Довго згадував я художника-самоука.

Малювання виробило в мене окомір, зорову пам'ять, спостережливість. І ці якості здалися мені, коли я став льотчиком.

10. В КЛАСІ

Група в нас була дисциплінована і дружна. Ми разом і працювали і вчили уроки. Сварилися рідко. Але був у нас один пустотливий хлопець—Сергій. Я не полюбив його за те, що він дратував, ображав горбаня Івася, доводячи його до сліз. Мені це не подобалось. Частенько в нас з Сергієм справа доходила мало не до бійки. Битися, звичайно, мені доводилося, і часто, але де-небудь на вулиці, а не в школі. Але одного разу я порушив це правило.

Я сидів уже за партою, а вчительки ще не було в класі. Увійшов Івась. Він, мабуть, нездужав і ледве пересувався. Сів на своє місце. А Сергій підскочив до нього й ні з того ні з сього вдарив у вухо. Івась жалібно закричав, схопився за голову і впав на парту. Тут я не витримав. В мене навіть в очах потемніло від люті. Кинувся на Сергія, ми зчепи-

лися й почали качатися по підлозі біля самого стола вчительки. Хоч я був і менший на зріст, але виявився сильнішим. Тільки я зібрався сісти на Сергія верхи, як раптом двері розчинилися і ввійшла Ніна Василівна. Ми схопилися. Стою ні живий ні мертвий. Соромно мені, що в класі побився.

— Він не хотів, Ніно Василівно. Він за Івася заступився! — закричали школярі.

Ніна Василівна суворо наказала всім сісти по місцях, а після уроку вона поговорила з нами щиро про дружбу і обов'язки піонерів.

Цей випадок надовго залишився в моїй пам'яті.

Наступної суботи Ніна Василівна збрала нас і сказала:

— Діти, у нас в класі є відсталі. Ось, наприклад, Гриць Вареник не в дружбі з арифметикою. Хто йому допоможе?

Василь, я і ще декілька хлопців — всі ми вчилися непогано — підвели руки.

Учителька подивилась на мене.

— Ось, Ваню, ти з ним і попрацюй. А ви, діти, підтягніть відсталих з інших предметів.

Після уроків ми почали залишатися в школі. Мій «учень» виявився непосидою. Бувало тільки почнемо працювати, а він, дивлячись у вікно на волейболістів, каже:

— Ну, давай кінчати. Я вже все зрозумів.

Але я був наполегливим: сам не піднімався з-за парти і його не пускав, поки не переконувався, що він справді зрозумів.

Працюючи з ним, я зміцнював і свої знання. Бачив, що Гриць теж поступово починає любити арифметику: не піде, поки не зробить всі уроки. Мені так подобалось працювати з відсталими, що я вже думав — чи не стати вчителем? Але все ж більш за все мріяв я стати військовим.

Потяг до всього військового, — мабуть, тут був і вплив оповідань дядька Сергія, — особливо зріс у мене після того, як повернувся з армії, з Кушки, мій старший брат Яків. Він змужнів, тримався впевнено, вільно.

Перші дні я не відходив від нього — куди він, туди і я. З школи поспішав додому: все боявся пропустити оповідання Якова про прикордонну службу, про боротьбу з бандитами — порушниками кордону. Мені дуже хотілося одягти його форму — френч і чоботи. Але я був малий і, коли пробував поміряти, то «тонув» в його обмундируванні.

11. НА ЗАПЛАВІ

Того року Десна і Івотка широко розлилися по луках. Вийшло з берегів Вспольне. Ціле море підступило до нашого села. Вода із заплави спадала повільно. Острівцями виступали горби, і на них буйно росли щавель і дика цибуля.

Ранком ми з Андрійком, сусідським хлопчиком, захопивши полотняні торби, рушили по щавель до Вспольного. Бродимо по лузі — і все нам щавель не подобається. Розповідали, що біля самої Десни на острівцях він дуже хороший і соковитий. Раптом бачимо — декілька хлопців тягнуть берегом човен і спускають його на воду. Ми почали кричати, щоб вони нас зачекали. Але хлопці попливли самі. Дивлюсь, на обміліні валяється затоплений човник, в пісок занурився — мабуть, його водою прибило.

Ми швидко виволокли човен на берег, перевернули його, щоб воду вилити. Дивимося, а човен дірявий. Вирішили полагодити його.

У кишенях у мене завжди було багато всякої всячини: гудзиків, фантиків, цвяхів. А коли я йшов на озеро, то брав з собою клоччя. Траплялося, знайдеш старий човен, законопатиш щілини клоччям і наплаваєшся досхочу, поки човен не залле по самі вінця. І цього разу я поклав у кишені клоччя. Ми з Андрійком швидко законопатили наш човен.

Весел у нас, звичайно, не було. Ми відшукали на березі дрючки якомога міцніші, спустили човен на воду, відштовхнулися й почали гребти дрючками. Ледве відпливли — човен почав протікати. Гребу один, а мій приятель солдатським казанком вичерпує воду з дна. Підпливаємо до човна. Там Василь — міцний, сильний хлопець, Проня — моя однокласниця, і ще декілька хлопців. Вони з нашого човна насміхаються.

— Дивіться-но, хто за капітана, дрючками як підгрібає!

Ми теж жартуємо, пливемо широким озером і пісні співаємо, ніби наш човен без дірок.

Ось і острівець. Підпливли, вискочили на берег, далеко розкинулася водяна неозора гладінь. На острівці зелено, привільно. Ми кинулися навипередки рвати щавель.

Набігалися досить, набрали повні торби шавлю — запасів на цілий тиждень вистачило б. Не помітили, як знявся вітер, на розбурханій воді з'явилися білі баранці.

Ми побігли до човна. Дивимося — наш з Андрійком човен повний води. Мабуть, нам всім треба в один човен вантажитися.

Покидали в човен торби, так-сяк посідали і попливли. Човен сидить глибоко у воді, борти виходять лише на півдолоні. Стало страшнувато.

Пливемо повільно. Човен кидає то в один, то в другий бік. От-от перекинемося.

Чорна хмара сховала сонце. Вітер так і рве. Тремтимо від переляку й холоду. Порив вітру — і човен мало не набрав води. Другий вал накрив нас з головою. Човен перекинувся. Але під ногами в нас була земля. Вибрались з човна, вхопились за борти. Василеві, найвищому, вода по груди, а нам всім по шию.

Ми почали з усієї сили кричати:

— Рятуйте, рятуйте!

Хвилі і вітер збивають з ніг. Бовтаємось у воді, як цуценята.

Василь і я намагаємося втримати човен. Його тягне й зносить течією. Умовляємо решту:

— Тримайте човен, не штовхайтесь, а то нас здує!

Хвилі перекочуються через голови. Починаємо захлинатися.

Берег далеко, але нам видно, як там метушаться хлопці. Помітили нас, хвилюються.

Берегом Вспольного мчить віз. Ось кінь зупинився, хтось сплигнув, скочив у човен, відштовхнувся й гребе до нас. Ми стежимо за ним, радіємо: врятовані!

Човен підпливає до нас з боку вітру. Він вже зовсім близько. І раптом повертає й пливе назад. Ми остовпіли.

— Куди він, тупак, завертає? Пливімо за ним, хлопці! — скомандував Василь.

Ми вплав кинулися доганяти. Весь страх перед хвилями зник. Я догнав човен першим. За мною — Василь. Дивимося, в човні повно води. Я зірвав з пояса казанок і почав вигрібати воду. Підплили Андрійко й Проня, вчепилися за борт. А господар човна все гребе убік від того місця, де ми ледве не втопилися. Пізнали його: це дядько Гнат, з нашого села.

— Куди ти, дядьку Гнат, підбери наших!

— Зараз самі потонемо! — відповідає він із злістю. — Я думав, що з вами моя дружина. Вона зранку в Новгород-Сіверський поїхала. Ось я її і шукаю.

Гнат говорить і на нас не дивиться. Він ледве гребе проти хвиль до кущів — вони мов на воді росли.

Доплили до кущів. Човен захлюпнуло. Почали тонути. Схопились за гілки. Шукаю ногою дна — дна немає. Обдивився — навколо вода... До берега не доплисти, і думати нічого.

Намацав грубший сучок і обперся в нього ногами—ні стою, ні вишу. Поруч Андрійко. Куш хитається — ось-ось вирве його й понесе холодна швидка вода. Хтось сказав:

— Пропали ми, хлопці! Тут глибина-а-а...

Ніхто з нас вже не кричав. Ми знеси́ли. Тільки Гнат, сидячи на кущі, зрідка покрикував:

— Рятуйте! Рятуйте!

Але й він замовк.

Холод пронизував. Я почував, що клякну. В очах потемніло, запаморочилось у голові. Величезні хвилі налітали на мене, ледве не збиваючи з куща. Мені здалося, що ми стирчимо тут вже цілий день. Сковувала дивна дрімота. Але я тримався міцно, руки мов приросли до гілок.

Я знав, що нас очікує. Жаль було матері, батька, школи. Але чомусь не було боязко.

Не помітив, як знепритомнів, наче заснув. Коли це здалося мені, ніби щось важке зривається з куща, гілки здригнулися, і почувся хлюпіт води. Крізь дрімоту мені згадалося, як мати казала, що коли замерзаєш, клякнеш: заснеш — і кінець.

Намагаюсь перебороти сон. Хочу крикнути: «Хлопці, Андрійко, тримайтеся, не спіть!» Але голос не слухається. Звело губи.

— Рятуйте! — мов здалека чую я Гнатів крик.

І раптом до мене долітає голос брата Сашка:

— Івасю, тримайся!

Ледве відкриваю очі. Бачу — поруч парусник і хтось з нього простягає мені руки. Я подаю руку... і більше нічого не пам'ятаю.

Прийшов до пам'яті на печі. Напівтемно. Лампочка завішена щільно, певно, вже пізня ніч. Всі сплять, а поруч зі мною сидить мама і гладить мене по голові.

— Боюсь, не занедужав би ти, Івасю, — каже вона і, помовчавши, додає тремтячим голосом: — Троє втопилося.

Тієї ночі я довго не міг заснути, плакав. Все мені ввижалося, що тонуть хлопці, що бушує вода й ламаються гілки на куші під нами.

Більш за все мені шкода Андрійка: це він упав з куща і втопився. Мати не відходила від мене...

Тепер, коли минуло багато років, мені здається, що тоді на повноводій Десні мені вперше довелося випробувати силу і витривалість.

12. ІГРИ

З малих років ми захоплювалися нехитрими селянськими іграми. Скільки їх було в нас!

Зима. Озеро затягло льодом. З нетерпінням очікуєш, коли він зміцніє. І зрештою чуєш, хтось з приятелів кричить:

— Гайда, хлопці, карусель будувати!

Юрбою біжимо до озера.

Забиваємо посеред льоду кіл, на нього насаджуємо колесо від воза, а до колеса прикріплюємо довгу жердину. На кінець жердини прив'язуємо санчата. Ляжеш на них долілиць, а хлопці крутять колесо. І ось мчиш по кругу, тільки у вухах свистить. Не втримаєшся — летиш шкереберть. А якщо санчата зірвуться, то викинуть аж до берега. Часто і дорослі збиралися подивитися на нашу карусель.

Або вирубаєш чотирикутну крижину, відштовхнеш, кинешся на неї з розбігу й мчиш по льоду, поки не наскочиш на берег.

Багато хлоп'ят ковзалися на ковзанах. Мені батько ковзанів не купував. Я із заздністю дивився, як спритно й швидко хлопці ріжуть лід ковзанами, і ледве не плакав з досади.

Вирішив змайструвати ковзани. Зробив дерев'яну колодку, підкував її дротом і прив'язав до ноги.

Правда, на цих дротяних, як ми їх звали, колодках можна було ковзатися лише на одній нозі, та це мене мало бентежило.

Летиш хвацько, одна нога ковзається, а другою відштовхуєшся. Таку швидкість розвивав, що подих захоплювало. Я так при звичаївся майструвати ці дротяні колодки, що навіть іншим хлопцям робив, вимінюючи їх на олівці, зошити, фантики від цукерків.

Дома мені за ковзани перепадало: взуття на одній нозі зношувалося швидше. І батько заборонив мені ковзатися. Тільки через декілька років

я сам заробив собі на ковзани й часто згадував молодецьке ковзання на колодці.

Лижі ми робили самі. Розберемо стару діжку і з дошки майструємо лижі. Хлопці робили великі снігові гори — трампліни — і з них плигали. Бувало так вріжешся в замет, що ледве виберешся.

«Сонце повертає на літо, зима — на морози». Підходить коляда, а за нею Новий рік. «Січень — січе зиму навпіл».

В хаті смачно пахне узваром і медом: мама готує кутю. Але хочеться на вулицю: всі справи зроблені, уроки приготовлені. Заходить юрба хлопців:

— Лобан, ходімо колядувати до вечері!

Колядки, цей пережиток сивої давнини, був для нас, хлоп'ят, грою. В торбину насипали просо, ячмінь, горох — це звалося в нас пашнею. Ми ходили по хатах і постукували пашнею по вікнах.

Хто-небудь заспівував на високій ноті жартівливу:

А у пана-пана
Собака п'яна.

Всі підхоплювали, розтягуючи слова:

Добрий вечір!
Лежить на санях
У синіх штанях.
Добрий вечір!

Господині давали нам ласощів, млинців. І з співом, танцями, сміхом, обходили село.

Весною на перервах було шумно й весело. Ми вибігали надвір і починали азартну гру, що розвивала влучність удару: вона звалася у нас «жог». На одному боці довгого прямокутного бруска чорнилом було написано «жог».

Збираємось осіб по десять; у всіх кишені набиті гудзиками. Розставляємо їх ребрами на землі. По черзі кидаємо брусок: кому випадає слово «жог», той починає гру.

Відходиш на декілька кроків, націлюєшся й кидаєш брусок по ряду гудзиків. Спритний удар — і вони падають. Цікаво, як згадаєш, який азарт викликала ця скромна гра і якою цікавою здавалась вона нам.

Не менше, ніж волейбол, я любив старовинну сільську гру «свино-

пас». В неї, мабуть, грали ще наші предки. Вона вироблює спритність, кмітливість.

По кругу, на галявині копали ямки-рівчачки, а в середині ярочка побільше — «масло». Кожний оберігав свій рівчачок. «Свинопас» цілився дерев'яною саморобною кулею в «масло». Треба було відбити кулю палицею далі від кругу. Починалася метушня: і кулю треба відбити і рівчачок зберегти. Трохи одійдеш — його захопить «свинопас». Тоді сам стаєш «свинопасом».

Гав не ловлю. Б'ю по кулі, стежу за рухами «свинопаса», але, трапляється, захопишся, не розрахуєш — і «свинопас» захопить твоє місце.

Віддалік від села, за горбами, — улюблене місце дітей: озеро Вспольне.

Влітку воно заростало очеретом і ситнягом. Ми дуже любили солодкуваті пагінці ситнягу. Пастух пригнав сюди худобу на водопій. На піщаних відмілинах добре було загоряти.

Була в нас і така гра — хто більше протримається під водою. Сидиш на дні, а хлопці на березі рахують. Зуби стиснеш, зажмуришся, вчепишся в землю, поки в скронях не застукає. Тільки коли зовсім не під силу стає — вилазиш.

Ми любили влаштовувати змагання з плавби: хто швидше перепливе озеро в обидва кінці. З дна били холодні струмки. Пливеш, а тебе охоплюють льодові струмені, дубіють руки. Намацуєш ногою дно, здається, що ніколи не доберешся до берега, задихнешся. Підпливаєш, плутаєшся в стеблинах водяних лілій, чіпляєшся за них — ну, врятувався! Трохи перепочинеш — і назад. Тільки оглядаєшся — чи не переганяє хто? Весною сільські озера виходили з берегів. Містки, перекинуті через ручаї, заливало. До школи було важко дістатися. Я був малий на зріст, і мені особливо дошкуляла весняна вода. Місцями доводилося йти вбрід.

Я дістав жердини, цвяхів і змайстрував собі височенні ходулі. Щоб не впасти на льоду, який де-не-де лежав під водою, набив цвяхів у нижні кінці ходуль...

Довго я тренувався в дворі, перш ніж рушити в далекий шлях. Спочатку втрачав рівновагу і падав на землю, але поступово звик і ступав упевнено. З мене сміялися, але коли я пройшов через вулицю, не замочивши ніг, батько дозволив мені йти до школи на ходулях.

Наступного ранку я взяв ходулі і пішов. Переходив на них через глибокі місця, різав ходулями воду. Спочатку мене не пізнавали навіть знайомі дворові собаки — вони з гавканням кидалися до моїх довгих дерев'яних ніг. Я був дуже задоволений своїм винаходом.

Ввійшов на шкільний двір. Мене оточили хлопці. Ніна Василівна дуже сміялась, побачивши мене на височенних незграбних ходулях, і похвалила мою витівку.

Коли підсохло, я спорудив на вулиці, перед хатою, турнік. Дістав іржаву трубу й укріпив її поміж парканом і стовпом, вкопаним в землю. Але турнік вийшов у мене неміцний. Коли я робив гімнастичні вправи, хлопці тримали його, щоб я не впав. Перехожі зупинялись, дивлячись на мій «цирк».

Незабаром у село приїхав справжній циркач. Він виступав на клубній сцені: вижимав руками штангу, піднімав зубами гирю й був на диво сильний. Він стояв, широко розставивши ноги, його не могли зрушити десять чоловік. Всі тільки охали.

Силач поїхав, а ми, хлопці, довго згадували про нього. І спало мені на думку зробитися силачем. Вечорами на вулиці, біля клубу, збиралися дорослі парубки й змагалися, хто сильніший. Хтось притяг туди двопудову гирю. Але нікому, крім одного здорового, сильного парубка, не вдавалося підняти її однією рукою. Я все спостерігав за ним, за його рухами.

Одного разу, коли біля клубу нікого не було, я вирішив спробувати підняти гирю — підняв.

Дорослі хлопці скоро забули про гирю, і я перетягнув її додому. Щодня витягав її на подвір'я і тренувався. За кілька місяців навчився вижимати, а потім піднімати її однією рукою. Через багато років після того, коли я вже почав учитися у Військово-повітряній академії, мені пощастило в змаганні силачів двадцять разів вижати гирю. І мимоволі я згадав при цьому, як я, тринадцятирічний хлопець, вперше в житті однією рукою підняв двопудову гирю і як наполегливо тренувався, щоб навчитися вижимати її.

...На село привезли новий чудовий фільм — «Чапаєв». В старших класах ми проходили історію громадянської війни. Героїчна боротьба Червоної Армії з білобандитами та інтервентами захоплювала й цікавила мене більше від інших предметів. Цим я, мабуть, зобов'язаний

і дядькові Сергієві, його яскравим, образним оповіданням про старих партизанів — моїх односельчан. Тому фільм про Чапаєва був великою подією моєї юності.

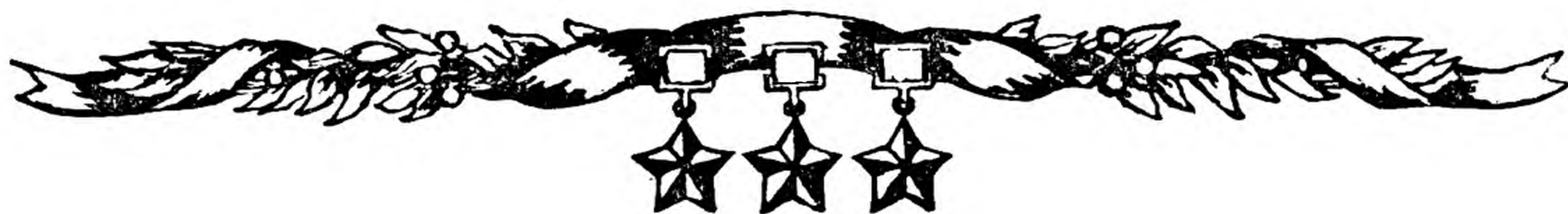
Кінокартина закінчилася, а діти не розходяться: розсілися на лужку за клубом і обговорюють, як воював Чапаєв... І тут придумали ми гру в «Чапая»; грались до пізньої ночі, після всіх справ і уроків, які доводилось робити нам вдень.

Але більш за все я любив улітку вилізти по високому каштанові на дзвіницю. Довго дивився, як до самого небосхилу простяглися луки, ліси, лани, дивився на простір навколо села.

На церковну баню вели східці. Часто ми з хлопцями піднімалися по них до самого верху.

Доповземо до карниза, полягаємо й дивимося вниз. Спочатку забивало дух, а потім звикли й бігали навколо бані, змагалися: хто швидше забереться на дах, хто швидше спуститься. Прості сільські ігри поступово виробляли спритність, силу, фізичну витривалість, швидкість, обережність, які в майбутньому виявилися такими потрібними для мене, льотчика.

ЧАСТИНА ДРУГА

За путівкою комсомолу

1. КУДИ ПІТИ?

У праці, навчанні, іграх непомітно промайнуло дитинство. Весною 1934 року я закінчив семирічку. З усіх кінців Союзу в той час повідомляли про будівництво заводів-гігантів. Ріс Кузбас. Будувався Біломорканал імені Сталіна. В Москві споруджувався метрополітен. Закінчилася героїчна епопея радянських полярників-челюскінців.

Великі події в країні захоплювали мене. Хотілося бути там, де здійснювалися всі ці великі справи.

Дома в нас сталися зміни: усім господарством відає старший брат Яків і його молода дружина; батько та брат Григорій працюють на заводі. А брата Сашка ми проводили до армії, і я з нетерпінням чекаю від нього листів. Мати, як і раніше, дивиться на мене, як на маленького. Їй хочеться, щоб я залишився вдома, був перед її очима. Часто вечорами батько веде зі мною розмову про те, куди мені піти вчитися. Йому хочеться, щоб я набув спеціальність слюсаря або токаря.

— Ремесло — не коромисло, плечі не витягне, — казав він. — А вчитися малювати ніде, треба їхати у велике місто. Років тобі ще небагато, ще буде час. Підростеш, там видно буде.

Батько любить завод, і мені хочеться вчитися й працювати на виробництві. Але я раптом вирішую спробувати щастя стати військовим. Від хлопців я чув, що військова частина, яка знаходиться в Шостці, набирає учнів до духового оркестру. Учням видають військоове обмун-

дирування, вони там і живуть в частині. Думаю про те, яке цікаве життя чекає на мене, якщо я попаду до військової частини.

І ось одного ранку я пішов у місто. Частину я знайшов по звуках духових інструментів. Скрегіт і гул сповнювали повітря: мабуть, учні робили вправи. Але для мене ці звуки були ніжною музикою. На воротах стояв вартовий. Мені здалося, що він дуже поважний і суворий. Я довго крутився біля нього, не наважуючись ні про що питати. Нарешті наважився:

— Дядечку, де тут учнів до духового оркестру набирають?

Він подивився на мене, засміявся:

— Іди-но, хлопче, додому, підрости спочатку.

Так і не добившись толку, ображений до глибини душі, я побрів додому. Про свою невдачу промовчав, щоб не засміяли, а ввечері пішов до Ніни Василівни.

Як сім років тому, сиджу за столом в її кімнаті й п'ю чай з цукерками.

— Пам'ятаєте, Ніно Василівно, як плакав я біля школи, коли ви мені вухо відтирали?

Ніна Василівна посміхається:

— Звичайно, пам'ятаю. Зовсім ти тоді маленький був. Пригадую ще, як ти з підпасичів утік... Ну, що ж ти, Ваню, вирішив? Що робитимеш?

— Я хочу в ФЗН піти, Ніно Василівно.

Ніна Василівна, помовчавши, сказала:

— А я вважаю, що тобі неодмінно треба продовжувати освіту. У тебе здібності є. А головне, ти вмієш працювати, я раджу тобі підготуватися до педагогічного робфаку. По-моєму, з тебе вийде добрий педагог. Про це я думала ще тоді, коли в третій групі ти працював з відсталими. Як ти сам на це дивишся?

— Та я б хотів, але... Мене, Ніно Василівно, на будівництво, на завод тягне. Техніка мені подобається. Якщо вивчу ремесло, піду на завод, на велике будівництво поїду, в Кузбас... Та мало хіба місць!.. Може, в експедицію куди-небудь.

— Ти мою думку знаєш, — говорить Ніна Василівна. — Тобі треба вчитися.

Я ще раз порадився з батьком і все ж вирішив учитися ремесла.

Наступного дня після випускного вечора пішов у Шостку в ФЗН. Повільно йшов вулицями, розглядав вивіски, плакати й навіть подумав: «От би стати майстром по малюванню вивісок!»

Пройшов повз чотириповерховий будинок. Згадалось, як я розглядав його років десять тому, сидячи на возі, із запряженою в нього кобилою Машкою. Біля під'їзду великі написи: «Хімітехнікум», «Педробфак» і об'ява: «Відкрито прийом до школи робітничої молоді. Приймаються особи, які закінчили семирічку». Я постояв у роздумі: не погано було б тут учитися! І все ж пішов до ФЗН.

Ось і двір ФЗН. Спитати, як пройти до канцелярії,—так наказував батько, — ні в кого. Відкрив перші, що зустрілись мені, двері й опинився в майстерні. Світле, чисте приміщення, верстати, інструменти. Батько має рацію: тут добре.

— Ти як сюди потрапив? — раптом почувся якийсь голос.

Передо мною висока немолода людина в спецівці. Окуляри зсунуті на лоб очі сміються, а обличчя суворе. Злякавшись, відповідаю:

— Я вчитися...

Він оглядає мене:

— Малий ще, друже. Скільки ж тобі років?

— Чотирнадцять.

— А в нас з сімнадцяти приймають.

— А як пройти до канцелярії? — питаю запинаючись.

— Тобі там робити нема чого. Я — майстер і дітей не приймаю.

Я повернувся й пішов. Майстер крикнув навздогін:

— Підростеш — будь ласка!

Знову невдача! Мені стало так прикро, що, повертаючись додому, я навіть заплакав.

Роздумував я недовго. Наступного дня подав заяву до школи робітничої молоді. І через тиждень був прийнятий.

Дізнавшись про це, батько довго мовчав, а потім сказав, зітхаючи:

— Ти в мене впертий, Іване... Що ж, учись!

2. РІШЕННЯ ПРИЙНЯТО

Заняття почалися восени. У школі вчилася робітнича молодь із заводу: поступив і Івась, той самий, через якого я побився в класі.

Навчання закінчувалося об одинадцятій годині вечора. Ми поверта-

лися на село вчотирьох. Двоє моїх односельчан вчилися на педагогічному робфаці. Вони з Івасем повертали, не доходячи кілометра до села, і ми довго перегукувались.

В сльоту, в завірюху, в мороз ходили щоденно по сім кілометрів до Шостки та по сім назад. Вчитися було нелегко, особливо багато доводилось працювати над російською мовою: у нас, в сільській школі, вчилися по-українському.

Напередодні Жовтневих свят мене викликав директор і сказав:

— У нас організовується бібліотека. Хочеш там працювати? Будеш одержувати зарплату — на перший раз сто карбованців щомісяця. Ранком працюватимеш, а ввечері вчитимешся.

— Звичайно, хочу, товаришу директоре, тільки...

— Підемо туди, там і порозмовляємо. — Він показав рукою в напрямку бібліотеки.

У великій кімнаті стояли столи й декілька книжкових шаф.

Мабуть, мені не впоратися — так багато незнайомих книжок. Та й як розпочати зовсім нову справу?

Директор помітив мою розгубленість:

— Тобі дається двотижневий іспитовий термін. Піди до міської бібліотеки, там тебе проінструктують. Ось Льоня Дмитрієв, секретар навчальної частини, тобі допоможе. Сміливіше за діло!

Льоня — він був старший за мене і теж вчився в школі — взяв над мною шефство, допоміг мені розібрати книжки, передав ключі від усіх шаф.

Ранком я пішов у міську бібліотеку. За столом у відділі видачі книжок сиділа молода людина в окулярах і швидко, але обережно перегортала книжку в красивій оправі.

Вона підняла голову:

— Зайдіть пізніше. Видача книг з п'яти.

Я пояснив, чого прийшов, і подумав: «Теж скаже, що я ще малий!» Але бібліотекар відклав книгу і простягнув мені руку:

— Що ж, повчіться бібліотечної справи. Головне — пам'ятайте, що бібліотекар повинен знати й любити книжку. Зняти з полиці, записати, прийняти й знову поставити — це ще не все, що вимагається від хорошого бібліотекаря. Умій пояснити, порекомендувати читачеві й підшукати потрібну йому літературу. Ти зобов'язаний бути сам начитаним.

Читай і конспектуй. Не соромся, питай, якщо чогось не зрозумів. А тепер я познайомлю тебе з роботою бібліотекаря.

Він перейшов зі мною на «ти» й кілька днів терпляче вчив мене.

Я вперше почав серйозно, систематично читати книжки за списком, який мені дав бібліотекар. Уважно стежив за газетами, журналами. Часто ходив на консультації до бібліотекаря. Він дружньо зустрічав мене:

— Ну, як справи? Що читаєш? Чи прийшли нові книжки й журнали?

Перш ніж видавати нові книжки, я прочитував їх сам. Не відриваючись, за одним духом прочитав тільки що видану тоді «Як гартувалася сталь». Книга глибоко схвилювала мене, я довго відчував на собі її сильне враження. Павло Корчагін став моїм улюбленим героєм. Багато разів я перечитував чудову книгу Миколи Островського, і вона допомагала мені працювати над собою.

Дуже сподобалась мені «Цікава фізика», захоплювали науково-популярні журнали. Все більше й більше цікавився технікою.

Я був так завантажений роботою і навчанням, що часто залишався ночувати в канцелярії; спав на столі, підклавши під голову декілька книжок.

Іноді хлопці допомагали мені розбирати книжки і, зачитавшись, теж залишалися до ночі в бібліотеці.

Іспитовий термін минув і мене зарахували наказом на посаду бібліотекаря. Радісно і гордо ніс я додому після першої получки гостинці — буханку білого хліба й цукерки.

Багато дала мені праця в бібліотеці. Я полюбив світ книжок, газет, журналів. Вони стали моїми справжніми друзями, озброювали мене знаннями. Передо мною все ширше й ширше відкривалася величезна картина будівництва в нашій країні.

Незабутнє враження справила на мене історична промова товариша Сталіна на випуску академіків Червоної Армії, слова вождя про те, що «техніка на чолі з людьми, які опанували техніку, може й повинна робити чудеса». Сталінський заклик посилив моє бажання взятися за вивчення техніки.

Пам'ятаю і те, як був я вражений і зацікавлений рекордом Олексія Стаханова. Сто дві тонни вугілля замість семи за нормою за зміну! Днів через три парторг шахти Дюканов нарубав за шість годин сто

п'ятнадцять тонн. А ще за кілька днів Стаханов нарубав двісті двадцять сім тонн. У газетах часто зустрічалися прізвища героїв праці, послідовників Стаханова. В нас у вжитку з'явилося нове слово «стахановець». Виник могутній патріотичний рух стахановців.

В ті дні я дізнався, що до технікуму приймають з шістнадцяти років. І вирішив, не закінчуючи школи, підготуватися до екзаменів у педагогічний робфак або хімічний технікум. Яку ж спеціальність обрати? Вирішити твердо я не міг: мене захоплювала техніка, але в той же час хотілося вчитися малювати, вивчати педагогіку — все здавалося мені цікавим.

— Надішли заяву в технікум, де на художників учаться, — порадив батько.

І я надіслав заяву... прямо в Академію мистецтв у Ленінград. За кілька днів з Ленінграда прийшла відповідь. Мене повідомляли про умови прийому на підготовчі курси. Умови були важкими. Та й їхати до Ленінграда було далеко. Саме слово «академія» здавалося якимсь суворим, величним, і боязкість охопила мене.

Ввечері ми радилися з батьком. «Старий став батько», думав я, дивлячись на його стомлене обличчя. Він довго мовчав, а потім сказав:

— Я, Ваню, думаю: дуже далеко їхати і витрати великі. Я хворію. Мати теж. Куди від нас, старих, поїдеш? Що робити, синку...— І додав:— Ти ще молодий, і малювання від тебе не втече. Вивчи поки ремесло.

Я знав: батькові й самому шкода, що я не поїду вчитися до Ленінграда, і наполягати не став. Але відповів рішуче:

— Ні, тату, я буду тут складати екзамени в педагогічний робфак або хімічний технікум. Недаремно ж готувався!

Батько подумав і погодився...

— Це справа інша. Спробуй.

Я складав іспити одночасно в робфак і в хімічний технікум. Всі іспити склав. Куди ж піти вчитися? Технікум готував виробників. Значить, в майбутньому мене чекає робота на виробництві, на будівництві. Саме цього мені й хотілося, мабуть, під впливом того піднесення, з яким опановувалась техніка в усіх куточках країни. І батько твердив: «Поступай у технікум. Вивчиш ремесло — від заводу не відірвешся». Я обрав технікум. І восени 1936 року я був туди зарахований.

3. ГОРЕ

З перших же днів навчання в технікумі я побачив, що вчитись треба багато й наполегливо. На дорогу додому, в село, доводилось витратити чимало часу, і я вирішив переселитися в гуртожиток. Батько погодився на це відразу, а мати плакала, коли я з торбиною йшов з дому.

— Що ти, мамо, адже я не в Ленінград! Буду у вихідний день додому приходити.

Але мені здавалось, що я відправляюсь кудись далеко.

Мати дивилася мені вслід зажурено. Я оглядався, махав рукою, поки не повернув за ріг.

Тиждень пройшов швидко. Перед вихідним одразу ж після занять пішов додому. Заскучав за матір'ю і турбувався про неї: останнім часом вона все частіше хворіла. Здавалося, ніколи не пройду сім кілометрів до села.

У дверях мене чекав батько.

— Погано матері, Іване. Треба умовити її поїхати до лікарні.

Я кинувся в хату. Мати лежала. Я сів поруч і почав умовляти її лягти в лікарню, але вона й слухати не хотіла.

— Все життя мучусь. Краще умру, а з дому нікуди не піду.

Її впертість була мені незрозумілою. Ні вмовляння, ні прохання не допомагали.

Наступного дня мати почула себе краще. Знаючи, як не люблю я пропускати занять, вона ввечері сказала:

— Іди, синку, поки видно. У мене все минуло.

Я пішов з дому пізно ввечері.

У гуртожитку ще довго сидів за книжками, але зосередитися було важко. Дорікав собі, що не примусив матір поїхати в лікарню.

Рано-вранці мене розбудив брат Яша. Я прокинувся, але не міг зрозуміти, чому він тут. Він мовчав. Я подивився йому в обличчя й побачив сльози на очах.

Я відразу зрозумів.

— Мама?..

Він хитнув головою.

Як я прийшов додому — не пам'ятаю.

У хаті було повно народу. Батько стояв, закрити обличчя руками.

Плечі в нього здригалися. Плач, голосіння. Я втік на погріб, упав на землю й довго пролежав там, заціпенілий, без сліз. А ранком після похорону пішов у Шостку.

Кілька тижнів я не ходив у село: будинок спустів для мене, хоч там залишалися батько, сестра і брати.

4. В ГУРТОЖИТКУ

Цілими днями, а перед заліками й ночами, я сидів за книжками. Часу для спорту залишалось мало, але я все ж займався ним щоденно: тренувався на турніку і з гирею.

Мене прийняли до команди футболістів. Сухими осінніми днями після лекцій ми ганяли м'яч на лужку за технікумом. А потім я знову сідав за книжки.

...В кімнаті зі мною живуть ще трое студентів. Вони старші за мене, але ми вчимося на одному курсі. Хлопці хороші, дружні. Вони комсомольці й відмінники навчання.

Особливо подобається мені староста нашої кімнати — Тихін. Я його багато де в чому наслідую. Він на диво роботящий і може працювати. Поставить лікті на стіл, затисне вуха долонями й при всякому галасі читає. При цьому випиває величезну кількість чаю. Хлопці його поважають. Але люблять над ним пожартувати.

Ввечері ми всі працюємо за великим столом. Іноді заходять хлопці з сусідньої кімнати й кличуть у кіно.

Поглядаю на Тихона — він продовжує читати.

— Не піду, — відповідаю я. — Мені ще вчитися треба.

Всі знають, як зосереджено читає Тихін, і втішна забава в хлопців — витягувати в нього з-під носа склянку з чаєм. Тихін, не відриваючи очей від сторінки, починає шарити рукою по столу. Чується сміх.

— Куди склянка поділася? Знову працювати заважаєте? — Тихін схоплюється. — Давай, Іване, виженемо їх... Ну, хто кого? Ми — їх, чи вони — нас? — Починається гармидер. З реготом бігаємо навколо стола, поки я не покладу на обидві лопатки парубка, який жартував над Тихоном.

— Годі бути бездіяльними, хлопці! А хто кінчив — може йти гуляти, — говорить Тихін.

Залишаємося з ним удвох. В кімнаті тиша, і ми довго сидимо за книжками.

...Батька я відвідую часто. Іноді вечорами після роботи заходить він до мене в гуртожиток:

— Гарно у вас, світло, чисто. Ну, я посиджу, а ти працюй, синку.

Батько сідає біля стола й читає. Зрідка він відірветься від книги, погляне на мене й спитає, що я зараз вчу.

5. ВОЖАК КОМСОМОЛУ

Якось у вихідний день я повернувся від батька й почав готувати уроки. У двері постукали. Ввійшов секретар первинної комсомольської організації Мацуї. Я ще ні разу з ним не говорив, знав його тільки в обличчя, але чув про нього багато хорошого. Хлопці казали, що з ним можна бути відвертим, про все йому розповісти. Він користувався серед учнів великим авторитетом. Мацуї часто заходив у спортивний зал, хоч сам спортом не займався: я чув, що він хворий на туберкульоз. На вигляд він здавався здоровим. Його відкрите обличчя було рум'яне, розумні очі на диво ясні, тримався він прямо й був увесь акуратний, зібраний.

Я схопився.

— Вибач, що заважаю. — Мацуї потиснув мені руку. — Вчора в спортзалі бачив, як ти працюєш на турніку. Кажуть, ти й малювати вмієш?

— Я ж не вчився.

— Знаю, але чув, що ти ще в школі оформлював стінну газету...

Комсомольський керівник розмовляв зі мною по-товариському, але, засоромившись, я мовчав, дивлячись на підлогу. А Мацуї ніби й не помічав цього:

— Нам для стінгазети «Радянське студентство» потрібний художник. Робота велика. Хочеш оформляти?

— Ну звичайно.

Він посміхнувся:

— Покажи-но мені свої малюнки.

Хвилюючись, як на екзамені, я витяг кілька малюнків. Мацуї уважно розглядав їх, приказуючи: «Справа піде».

Через два дні я був обраний членом редколегії нашої стінної газети й до дня Конституції СРСР перший раз оформив її.

З комсомольським керівником я швидко подружив. Мацуї був людиною спостережливою й чутливою, але твердою й непохитною. Я почував, як Мацуї непомітно ввійшов у моє життя, як спрямував його, керуючи багатьма моїми вчинками.

Мацуї любив заходити до нас у кімнату, але частіше він бував там, де хлопці жили не дуже згуртовано й відставали в навчанні. Йому завжди вдавалося запобігти чийсь-небудь помилці або вчинкові.

— Давайте почитаємо разом «Комсомольську правду», — іноді пропонував він, увійшовши до нас в кімнату; сідав за стіл, читав уголос, а потім вів з нами бесіду.

Мацуї політично був добре підготовлений і вміло розбирався в питаннях, які стояли перед комсомольцями й всією радянською молоддю. Говорив він жваво й захоплююче. Коли провадив бесіди з поточної політики, розмова перетворювалась на масову.

Я давно мріяв вступити до комсомолу. Вирішив поговорити про це з Мацуєм, але мені все здавалося, що я не досить підготовлений. Як я зрадів, коли одного разу в аудиторії Мацуї сказав кільком моїм однокурсникам і мені:

— Час вам, хлопці, до комсомолу вступати. Будемо разом працювати.

Ми оточили Мацуя. Він був у тому піднесеному настрої, який я дуже любив у нього; в ці хвилини наш комсомольський вождь говорив особливо захоплююче, гаряче й задушевно. І слова були в нього прості, переконливі. Те, що він сказав нам того вечора про комсомол, про святий обов'язок члена ВЛКСМ, було близьке й зрозуміле кожному. Я слухав його, і мені хотілося зробити щось велике, щоб бути гідним високого звання комсомольця. В цей час Мацуї заговорив про трудові подвиги, про те, що й на невеликій ділянці роботи можна принести величезну користь. Я згадав про свого брата, комсомольця Олександра. З яким захопленням працював він рахівником у колгоспі й скільки користі приніс своєю скромною роботою!

Того ж вечора я з хвилюванням, ретельно виводячи кожну літеру, написав заяву до комсомолу й наступного дня відніс її в комітет.

6. ОБІЦЯНКА КОМСОМОЛУ

Якось мені сказали, що внизу на мене чекає військовий.

Я збіг по сходах. Біля вікна стояв червоноармієць і дивився на вулицю. Він обернувся — я відразу ж пізнав брата Сашка. Як він змінився, змужнів за ці три роки! В ньому з'явилася виправка, яка так подобалась мені у військових.

Він мене обняв:

— Ну й виріс же ти! Я за тобою прийшов. Не діждався вихідного.

Сашка, як червоноармійця-відмінника, направили для навчання у військове училище. Він приїхав додому на побивку. Ми з ним пішли в село, і дорогою я розповів йому про Мацуя, про те, що подав заяву до комсомолу, про навчання. А Сашко до пізньої ночі розповідав мені — ми спали разом у клуні — про своє життя в армії. Мені було приємно, що старший брат уже не дивиться на мене як на маленького, що я став для нього товаришем.

Сашко був дома два тижні. Я часто бував у селі, і ми часто довго розмовляли з ним. Він подарував мені чоботи, галіфе й футболку з голубою смужкою. «В той же день, як будеш вступати в комсомол, одягнеш, — сказав він мені. — Це ж для тебе велике свято».

Олександр поїхав, а за тиждень були призначені комсомольські збори. Всі знали, що вони присвячені прийому в комсомол.

Я дуже хвилювався, готуючись до зборів. Того вечора прийшов до клубу раніше за всіх. Зала поступово наповнювалася. Мені здавалося, що сьогодні в усіх, що зібралися, особливий, урочисто-піднесений настрій.

Я сидів у першому ряду. Вже прийняли кількох хлопців. Мацуї назвав моє прізвище. Я навіть затремтів. Вийшов на сцену. В залі — тиша, а мої нові чоботи риплять і стукають ніби навмисне. Мені здалося, що я дуже смішний, і від цієї думки кинуло в гарячку. Оглянувся — ні, ніхто не сміється; навколо дружні, серйозні обличчя.

Мені ще не доводилося виступати перед такою великою аудиторією. Було ніяково, я не знав, куди діти руки. Став струнко, як на військових заняттях, і, відповідаючи на запитання надто швидко, ковтав слова. Мацуї не дивився на мене й постукував по столу олівцем. Я знав його звичку: стукає, значить, незадоволений. Подивився на Тихона. Спіймавши мій погляд, він підбадьорююче хитнув головою.

Я намагався відповідати повільніше, ґрунтовно. Бачу — Мацуї по-жвавішав, посміхається, відклав олівець. Говорить щось секретареві райкому комсомолу. Той теж посміхається. На душі стало легко.

І я сказав промову, першу в своєму житті. Говорив про те, що сьогодні в мене велике свято, що таке ж радісне почуття було в мене багато років тому, коли я вступав до піонерської організації, що тепер даю обіцянку бути вірним комсомольцем-ленінцем.

В залі зааплодували, і мені знову стало ніяково.

Я був прийнятий одногосно. Секретар райкому сказав мені:

— Будьте ж гідні нашого комсомолу!

І я зрозумів, що лише зараз вступив у період свідомого життя.

7. НАВЧАЛЬНИЙ РІК

Вимоги в технікумі до нас великі. Кілька студентів були відчислені за неуспішність. Напередодні екзаменів я дуже хвилювався — ану ж провалюсь! — але склав усі предмети на «відмінно» й «добре».

Хлопці почали роз'їжджатися на канікули. Зібрався й я на село, але мене викликав до себе голова профкому:

— За відмінне навчання й активну роботу в комсомолі тебе премійовано путівкою в будинок відпочинку в Новгород-Сіверський. Ідь, відпочинь.

Увійшов Мацуї, заклопотано подивився на мене й сказав:

— Ти навіть схуд за час екзаменів. Поправляйся, на людей подивись, себе покажи.

Путівки одержали ще кілька студентів-відмінників, і ми дружною веселою компанією поїхали відпочивати. Чудесні два тижні провів я в невеликому будинку відпочинку на високому березі Десни у віковому парку, біля старовинного монастиря історичного музею. З кріпосного валу відкривався чудовий краєвид на ліси, заплавні луки, болота. Ми ходили з екскурсиводом по історичних місцях, вилізли на крутий горб, де, за переказами, стояли новгород-сіверський кремль і хори князя Ігоря — колись неприступна оборонна споруда; оглядали печери, купались у Десні, загоряли на гарячому піску, ранком робили гімнастику, потім гралась у свинку, на більярді. Для мене це був не тільки відпочинок. У ці дні я багато почув з історії Батьківщини. В Шостку я повернувся засмаглий, повний сил і енергії, нових вражень.

На другому курсі на початку року мене перевели на механічний відділ. Цим я був зобов'язаний завідувачому навчальною частиною. Він добре знав студентів і часто розмовляв з нами. Минулої весни я йому якось сказав, що мене дуже цікавить механіка, машини. Він запам'ятав це, і моє бажання здійснилось.

Я захоплювався кресленням. Воно давалось мені легко. Звик до точних вимірів деталей, акуратності, набув навичок, які після, коли я почав вивчати літак, мені дуже були в пригоді.

Вчитися в технікумі ставало все важче й цікавіше. Розпочали заняття в лабораторії, почалось читання спеціальних дисциплін. Але, незважаючи на додаткові лабораторні заняття й креслення, вільний час залишався. Може, тому, що я вже звик працювати систематично і, керуючись порадами Мацуя, ретельно планував свій день. Я навіть встигав ходити до міської бібліотеки й там додатково читати технічну літературу.

Новими моїми товаришами по кімнаті були Михась Вербицький — його всі звали «професором» — він був начитаний, серйозний і добре знав математику — і Кузьма Філонов, добрий, веселий український парубок, з яким я любив помірятися силою.

До Жовтневих свят нам доручили оформляти клуб. На кілька днів наша кімната перетворюється в майстерню: вечорами Кузьма варить зубний порошок з клеєм, Михась ріже, клеїть, а я малюю. До нас щохвилини забігають хлопці подивитися на нашу роботу.

Урочисто відсвяткувавши двадцяті роковини Жовтня, ми починаємо готуватися до 12 грудня — дня виборів до Верховної Ради СРСР. У нас у технікумі виборча дільниця. Прикрашаю її лозунгами й плакатами. Але дуже прикро, що не зможу взяти участі у виборах — мені ще немає вісімнадцяти років.

Минув святковий день 12 грудня. Настали будні. Почалося рівномірне життя від заліку до заліку. Непомітно надійшла весна, а з нею перехідні екзамени.

8. НОВЕ ЗАХОПЛЕННЯ

У неділю ранком, як завжди, до сніданку робив гімнастичні вправи в спортивному залі. Ввійшли два студенти з третього курсу. На них були нові військові гімнастборки й до блиску начищені чоботи. Хлопці трималися незалежно й по-молодецькому.

— Що це за маскарад у вас, товариші? — спитав я.

— Маскарад?! Ми вчимося в аероклубі, і нам видали форму.

Я застиг на турніку.

— А як ви туди потрапили?

— Дуже просто: взяли в комітеті комсомолу характеристики, написали заяви, і нас прийняли.

— А що ви вивчаєте в аероклубі?

— Тепер закінчуємо вивчення матеріальної частини літака й теорії авіації. Незабаром вийдемо на аеродром. Поки що тренуємося на батуті.

— Що таке батут?

— Сітка для тренування вестибулярного апарата.

Я нічого не зрозумів. Питати було якось незручно. Але все ж я наважився:

— А це цікаво?

Аероклубівці не без зневаги подивилися на мене, і один з них сказав:

— Він ще питає!.. Але літати не всі можуть. Кажуть, нездібних будуть відчисляти з аероклубу, щоб даремно на них бензин не витрачати.

— А як ви встигаєте і в технікумі, і в аероклубі?

— Так і встигаємо. В аероклубі є молодь і з заводу. Вчать без відриву від виробництва.

— Ну, закінчите аероклуб... А далі що? — допитувався я.

— А потім підемо у льотне військове училище... якщо, звичайно, всі іспити складемо й за станом здоров'я будемо придатні.

Вони почали робити вправи на кільцях, а я сидів на турніку й думав: «Оце так — льотчиками стануть!»

Один з аероклубівців, спритно підтягаючись на кільцях, зауважив:

— Наш інструктор з парашутної справи щодня примушує фізкультурою займатися. Каже: льотчик повинен бути хорошим спортсменом.

— Ну, цього-то я не боюсь!

— А ти що, теж захотів в аероклуб вступити?

— Не знаю ще, — відповів я.

Але в мене вже визрів твердий намір при першій можливості поступити в аероклуб.

Почались екзамени, і думати про аероклуб було ніколи. Екзамени склав добре, перейшов на третій курс, і мене знову відправили на відпочинок у Новгород-Сіверський.

Безтурботно й весело бігли дні. Але наше спокійне життя порушило повідомлення в газетах: 29 липня японські війська порушили радянський кордон у районі озера Хасан і атакували височину Безімянну, радянські прикордонники розпочали бій з японськими загарбниками; 31 липня японцям вдалося захопити висоти Безімянну й Заозерну.

6 серпня розпочався наш наступ. З яким хвилюванням стежив я за повідомленнями з далекого східного кордону нашої Батьківщини! Чудова була доблесть наших артилеристів, танкістів, піхотинців, але я чомусь особливо був захоплений повідомленнями про дії радянських льотчиків. Там, в районі Хасану, стояла дощова погода, жоден ворожий літак не насмівся піднятися в повітря через туман, а наші літаки безперервно з'являлися над сопками, захопленими японцями.

В ці дні я прочитав книгу Валерія Павловича Чкалова про переліт через Північний полюс. Чудовий образ великого льотчика-патріота, подвиг радянських авіаторів, здійснений ними на славу Батьківщині, ще більше привернули мене до авіації.

9. ЗАРАХОВАНИЙ В АЕРОКЛУБ

Канікули пролетіли швидко. Наступила осінь і почалось напружене навчання на третьому курсі: я був захоплений турботами про рисунки, курсові проекти, стінгазету, підготовкою до лекцій.

Якось я знов зустрів знайомих аероклубівців. Почав розпитувати їх про літнє навчання. Вони розповіли, що вже закінчили льотну практику й чекають на приїзд комісії, а поки що продовжують учитися в технікумі.

— А прийом до аероклубу вже закінчився?

— Заняття почалися, але якщо ти подаси зараз заяву, можливо й приймуть.

Майбутнє військового льотчика, можливість потрапити до військового училища були привабливими. Але я боявся зірвати навчання на третьому, дуже важкому курсі своїм вступом в аероклуб. Михась і Кузьма, коли я розповів їм про свої сумніви, почали мене відраджувати.

Вирішив порадитися з Мацуєм і пішов у комітет комсомолу. Наш секретар був чимсь зайнятий, і я, сівши біля стола, чекав, коли він звільниться. Мацуї часто кашляв і, мабуть, переборював власну недугу.

Відклавши папери, він провів рукою по лобі.

— Ну, Іване, розповідай, чого прийшов.

— Є в мене одна мрія... У нас двоє хлопців аероклуб закінчили...

— Так, знаю. Вони вже літають. Молодці! Їм нелегко було сполучати навчання в технікумі й в аероклубі. Наполегливості для цього багато треба. І ти хочеш?

— Дуже. Але знаєш, я пізно зібрався. Кажуть, там давно розпочались заняття.

— А ти піди дізнайся. Мені теж хотілося опанувати льотну справу, та ось здоров'я підкачало, лікарі не пропустили. Якщо хочеш знати мою думку, то я раджу: вступай. Тільки не запусти заняття в технікумі. Справишся, якщо будеш вміло час планувати. А труднощів не бійся. Пам'ятаєш бойовий заклик ІХ з'їзду комсомолу: «Комсомольці, на літак!» Дій, Іване!

Наступного дня я пішов до аероклубу. Там мені сказали, що заяву й документи подати ще можна, що мене приймуть і якщо я зможу наздогнати учльотів і скласти нарівні з ними всі екзамени з теорії, то буду допущений до льотної практики. Умови були нелегкі, але я не відчував під собою землі, повертаючись до технікуму. Всі труднощі здавались мені переборними.

Подав заяву, і за кілька днів мене послали на лікарську комісію: якщо пройду, буду зарахований в аероклуб.

Лікарі довго простукували, прослухували й оглядали. Голова комісії — старий лікар з сивою борідкою — поплескав мене по плечі і сказав:

— Колеги, зверніть увагу на об'єм грудної клітки й м'язи цього фізкультурника. Невеликий хлопець, а вистачило б на двох дорослих! Серце — норма. Нервова система — норма. Абсолютно здоровий. Придатний.

Таким чином, я зарахований до аероклубу! Коли я дізнався про це, мене знову охопили сумніви: чи справлюсь? Майнула навіть думка: чи не відмовитися? Але я згадав поради Мацуя, його слова: «Справишся, якщо будеш вміло планувати час». Коли б завдання було не під силу, комітет комсомолу не дав би мені путівки, а мій наставник і друг, наш секретар Мацуй, не став би мені радити. Так розсудивши, я відчув упевненість у своїх силах.

Ні батькові, ні братам я не сказав про те, що буду вчитися в аероклубі, знав, що вони почнуть відговорювати мене, до того ж не хотілось

даремно хвилювати батька. Але мені було неприємно що-небудь приховувати від нього, я звик розповідати йому щиро про всі свої справи.

На початку січня я пішов на перше заняття в аероклуб. Вперше одягнув форму; почував себе в ній добре, підтягнуто. Зайшов до комітету комсомолу. Мацуї оглянув мене, поплескав по плечі й тепло сказав:

— Форма тобі до лица. Бажаю успіху!

10. ДРУЗИ-УЧЛЬОТИ

На даху великого красивого будинку міського клубу імені К. Маркса — парашутна вишка. Біля клубу — маленький будиночок. Це й є аероклуб.

Я — в класі теорії авіації й техніки. На стінах прикріплені частини літака. Читаю: «Крило в розрізі», «Елерон», «Стерно повороту». Тут порожньо. Заняття відбудуватимуться в моторному класі. Іду туди. На підставці стоять справжній мотор, його агрегати, деталі. На стінах — рисунки й схеми. Невисокий кремезний хлопець зосереджено розглядає деталі.

Обличчя в нього вперте, енергійне; широкі нахмурені брови мов намальовані тушшю.

Підходжу до нього:

— Здрастуй!

Він піднімає очі, від посмішки обличчя його відразу стає по-хлоп'ячому добродушним.

— Теж вчитися!.. Я — Панченко Іван. А тебе як звать?

— Теж Іваном. Тезко. Ти вчишся чи працюєш?

— Слюсарем на заводі працюю. А ти?

— Вчусь у технікумі.

— Це добре. Значить, тобі легше буде доганяти... Багато пропустив? Не турбуйся, допоможемо.

До класу входять кілька хлопців. Панченко говорить:

— А ось ще комсомольці з нашого заводу. Ми всі разом працюємо й разом вчимося... Хлопці, знайомтесь!

Ми юрбою оточили мотор. Для мене все нове, і я із заздрістю слухаю, як хлопці сиплять авіаційними термінами.

Поруч зі мною стоїть Петраков — міцний, з круглим добродушним обличчям. У нього такий вигляд, немовби йому хочеться спати; рухається й говорить повільно. Заявляє:

— Літати буду, а ось теорією займатися не хочу. Ну її!

Почалася суперечка.

Льоша Коломієць, високий, жвавий, з серйозним відкритим обличчям і чорними вдумливими очима, обурюється:

— Постає питання: чого ти сюди прийшов, якщо не хочеш теорією займатися? Адже сам пішов. Все кричав — хочу літати! Виходить, тільки місце займати будеш, форму носити: «Ось, мовляв, який я! Літати вчусь!»

Хлопці засміялися, загомоніли.

— Годі сперечатися! Там побачимо, хто навчиться літати, а хто ні. — зауважує Панченко. — Скажу лише одне: треба більше наполегливості, щоб опанувати авіаційну техніку. — Він обводить широким жестом мотор, рисунки на стіні й додає: — Викликаю Петракова на змагання.

— Та куди там... — бурчить Петраков.

Прислухаюся до розмови учльотів. і знову мимоволі охоплюють тривожні думки: чи вдасться мені вивчити літак, догнати хлопців?

В цей час заходить ще група аероклубівців.

Дивлюсь: нас немало... І дівчата є.

— Ідуть, ідуть! — лунає чийсь голос.

В клас входить начальник аероклубу — висока, ставна людина в формі Тсоавіахіму з блакитними петличками. Разом з ним — комісар. Він не молодий, але його військовій виправці можна позаздрити. Коли я подавав документи, він довго й дружньо розмовляв зі мною. Прийшов і начальник льотної частини. Хтось по-військовому відрепортував начальникові аероклубу.

Комісар провів політінформацію. Почались заняття.

Того вечора всі мої сумніви розвіялись: я твердо вирішив вчитися льотної справи, вчитися будь-що-будь. Правда, того ж вечора переконався, що попереду чимало труднощів, але це вже не бентежило.

Хлопці умовились на другий день зібратися раніше й попрацювати зі мною.

В гуртожитку мене вже чекали з нетерпінням. Я довго розповідав приятелям про все, що бачив і чув, про своїх нових товаришів.

— Дивися, адже до дипломної треба готуватися, — сказав мені Михась Вербицький.

— Попробую справитися, — відповів я.

І справді сполучати було нелегко. З дев'яти до трьох годин в технікумі, а після обіду — п'ять годин занять в аероклубі. Для роботи вдома залишались — пізній вечір, ранок і вихідні дні. Я не пропустив жодного заняття в аероклубі й жодної лекції в технікумі, і, як і раніше, багато займався спортом.

Мені й на думку не спадало, яку величезну роль у моїй майбутній роботі льотчика-винищувача відіграють вправи з легкої атлетики й гімнастики.

Скільки нових слів довелося відразу почути: елерон, фюзеляж, маленький кабанчик, великий кабанчик, перкаль і багато, багато інших. Запам'ятовував їх легко й швидко. Подивися на яку-небудь частину літака, і в пам'яті відразу виникає назва. Мені вдалося порівняно швидко наздогнати свою групу. Товариші допомагали мені. Вони добре вчилися. Ми почали змагатися один з одним. Тільки один Петраков дуже відставав.

Я дуже хвилювався, коли через місяць після вступу до аероклубу вперше стояв біля дошки. Відповідав довго — викладачі знайомилися з моїми знаннями. Одержав хорошу оцінку й був безмежно радий, що наздогнав групу і йду в ногу з хлопцями.

11. ВТРАТА

Мені хотілося поділитися своєю радістю з Мацуєм. Я давно вже не бачив його.

Зайшов у комітет комсомолу, щоб поговорити з ним. За столом, на місці, де звичайно сидів Мацуй, був інший член комітету.

— А де Мацуй?

— В лікарні. Загострення туберкульозного процесу.

Тільки зараз я зрозумів, як важко хворий наш секретар.

Незважаючи на вмовляння товаришів, Мацуй ніколи не звертав уваги на своє здоров'я. У нього була велика витримка, величезна працездатність і глибока любов до справи, яка дає силу. Восени він застудився, хворів, ходячи, і це, мабуть, загострило туберкульоз.

У неділю я пішов до лікарні.

Медична сестра сказала:

— Приходьте, тільки ненадовго. Він дуже слабий. Сердиться на нас, що ми випроваджуємо його друзів, і я тепер умовляюсь з відвідувачами: якщо зайдуть в палату, ніби в якійсь справі, значить час іти. Пробачте, але вас, хлопців, до нього багато ходить. В дні прийому стільки набереться, що іноді зовсім не пускаємо.

Вона повела мене в палату.

Мацуй лежав із закритими очима. Дихав важко й часто. Його схудла жовта рука безсило звисала з ліжка, затиснувши газету.

На серці стало так тяжко, що я готовий був втекти.

— Може, краще завтра зайти? — спитав я пошепки сестру.

Але Мацуй відкрив очі, повернув голову і побачив нас. Обличчя його пожвавилось. Він підвівся.

— А, прийшов, радий тобі, давно не бачились! Що нового? Не тисну тобі руки, Іване: знайдені палички Коха й двосторонній процес. Сподіваюсь, в санаторії підправляюсь. Я не помисливий, та справа моя, брате, погана... Сідай он там на стілець і розповідай про успіхи. Як справи в аероклубі?

Я почав розповідати. Сестра подивилася на мене й вийшла. Мацуй слухав, як завжди, уважно. Йому було приємно, що я наздогнав групу, і він сказав: «Я ж тобі казав — труднощів не треба боятися».

Він хотів щось додати, але раптом закашлявся й довго не міг віддихатися.

Я замовк.

— Не звертай уваги, розповідай... Погано, брате, хворіти. Я гадав — минеться. Лікарів і товаришів не слухав... Ну, а як газета?

— Сьогодні вивісили. Нічого, гостра, цікава вийшла... Я як дізнався, що ти тут, все хотів до вихідного зайти, але знаєш...

— Знаю, хлопці казали — навіть у спортзал не щодня ходить. А це — показник!

Ввійшла сестра, щось взяла зі стола й мовчки вийшла.

Я підвівся.

— Вибач, друже, мені час.

Мацуй сказав з досадою:

— Сестра хитрує й гадає, що я не помічаю. — Він посміхнувся. —

Тільки вона з'явиться, товариші йдуть геть. Змова... Може, посидиш? Я не стомився.

— Ні, правда, поспішаю — справ дуже багато. Зайду завтра.

Він зітхнув:

— Ну, передавай всім привіт та спасибі, що не забуваєте... Так би й пішов зараз з тобою... Бажаю успіхів!

Мені хотілося сказати Мацюю що-небудь тепле, подякувати, підбадьорити його, але я мовчав. Тільки з порога крикнув:

— До твого одужання, Мацуй, постараюсь навчитися літати!

Він посміхнувся й помахав мені рукою.

Минуло два тижні. Пізно ввечері, повернувшись з аероклубу, я зайшов в одну з аудиторій, — треба було домалювати заголовки стінгазети. Малюючи, я за звичкою щось наспівував. До аудиторії зайшов Михась Вербицький.

— Здрастуй, «професоре»! — весело вітав я його. — Що скажеш?

Він не відповів.

Я глянув на Михася — у нього був якийсь дивний вираз обличчя.

— Що з тобою?

— Давно розшукую тебе, Іване, Мацуй помер.

Пензель випав у мене з рук.

— Я знав, тобі тяжко буде. Ходім у комітет. Бюро ухвалило до ранку випустити сторінку, присвячену його пам'яті.

...Багато років минуло з того вечора. Багато чудових людей — стійких більшовиків — в тилу, на фронті допомагали мені рости. Але коли я згадую юність, передо мною завжди постає світлий образ Мацюя — мого першого комсомольського вожака, гарячого патріота, простої, доброї людини.

12. ПЕРШІ НАСТАВНИКИ

У нас в селі дівчата вже давно, мабуть, співали веснянки, а я й не помітив як минув березень. Дереву запустилися, прилетіли ластівки. Мені ніколи, я захоплений навчанням. Готуюсь до іспитів в аероклубі. Там настали останні дні теоретичних занять. Хлопці вчаться добре, але дехто важко засвоює складну авіаційну техніку. Як і раніше, відстає Петраков — лінується. Часто на заняттях торкаю його ліктем, шепочу:

— Петраков, не спи: знову доведеться наздоганяти!

— Страшенна нудьга! Швидше б на літак. Там уже я розмахнусь!

— Ні, не вийде з тебе справжнього льотчика, — допікає йому Коломієць. — Справжній льотчик — це той, хто не тільки практику, а й теорію добре знає.

Але умовляння не допомагають — Петраков упертий. Вечорами залишаюсь і пояснюю йому новий матеріал, повторюю старий.

Попереду всіх ідуть Панченко, Коломієць, Кохан і ще кілька хлопців. Не відстаю і я: вчусь наполегливо, із захопленням. Мені дуже допомагає запас знань, одержаних у технікумі, надбані там навички в навчанні. Лекції в технікумі ще не закінчились, але вже йдуть заліки, а в травні почнуться екзамени.

Надворі зовсім підсохло. В аероклубі розпочались навчання з парашутизму. Наш інструктор високий, спритний, рухи в нього точні, швидкі — жодного зайвого жеста. На його грудях значок парашутиста з цифрою 100 — він зробив сто стрибків. Інструктор захоплююче розповідає про історію парашутизму, вчить, як треба користуватися парашутом.

Надворі натягують батут — сітку на гумових амортизаторах.

В перший по-справжньому теплий день староста групи оголошує:

— Сьогодні заняття з парашутизму відбуватимуться на повітрі.

Інструктор, відповівши на наше вітання, каже:

— Сьогодні починаємо підготовче тренування до стрибків на парашуті. В сальто, кульбітах, підскоках будемо тренувати вестибулярний апарат. Я вже пояснював вам його роль. Нагадую: він є в порожнині внутрішнього вуха, дозволяє додержуватись рівноваги й визначати правильність положення тіла. А це для льотчика й парашутиста дуже важливо. Сітка пружинить і полегшує підстрибування. Зараз я зроблю кілька вправ.

Він легким рухом вискакує на батут, показує нам різні рухи й потім каже: «Роблю задній бланш». Інструктор високо підплигує, розкинувши руки, ластівкою перекидається в повітрі через спину й стає на ноги, легко балансує на сітці. Потім він робить сальто, підскоки, кульбіти.

З того дня я цілими вечорами пропадав на батуті: хотілося навчитися робити бланш так само красиво, як робив інструктор. Спочатку не виходило. Повертався додому в синцях — іноді добре вдарявся об сітку.

Інструктор пильно стежив за чіткістю й правильністю наших рухів.

— Пам'ятайте, — часто казав він, — під час стрибків найважливіше — приземлитися. Вчитися повертатися за вітром, тримати ноги разом.

Він невтомно, наполегливо працював з нами — з душею, як казав Мацуй. Ми це відчували й любили його.

...В аероклубі відбуваються екзамени з теорії авіації. Попереду найцікавіше — виїзд на аеродром. Після екзаменів нас поділять на льотні групи й прикріплять інструкторів. Уже тепер ми знайомимося з ними. Інструктори заходять в класи, розмовляють з нами. Ми вже знаємо всіх, крім одного — Олександра Сергійовича Калькова. Він у відпустці. Чекаємо його з дня на день. Кажуть, що це один з найкращих інструкторів. Вмілий і досвідчений вчитель, вимогливий і причепливий; буває іноді грубуватий і запальний, але зате добре літає й відмінно вчить. Всім учльотам хочеться потрапити в його групу. Мабуть, ще й тому, що Кальков — колишній військовий льотчик.

І от якось ми, працюючи в моторному класі, почули незнайомий гучний бас. В аудиторію зайшов високий, широкоплечий чоловік в крагах. Ми переглянулися і встали. На вигляд йому було років за тридцять. Зовні в ньому було щось чепурне. Йшов він трохи перекидаючись, ніс орлиний, з горбиком, погляд проникливий і злегка насмішкуватий.

Це й був інструктор Кальков. Поздоровивши нас із закінченням теоретичних занять, інструктор поважно сказав:

— Головне тепер — добре скласти екзамени. Про кожного з вас буду судити по польотах. Попереджаю: я вимагаю обережного ставлення до літака, старання, уваги й акуратності.

Кальков почав часто заходити в аудиторію — спостерігав за нами, немов вивчав кожного. Коли ми почали тренуватися в стрибках на парашуті, то й він піднявся на вишку. Хтось з учльотів, готуючись до стрибка, сказав:

— Хлопці, чесне слово не плигну! Навіть вниз дивитися страшно, голова йде обертом.

Кальков підійшов до нього і, підбадьорюючи, сказав:

— Не лякайся, плигнеш, а потім сам проситимешся... Ну, ну, сміливіше!

Мене висота не лякала — я звик підніматися на нашу сільську дзвіницю. Але ось підійшла моя черга плигати, і мені теж стало страшно-

вато. Хвилююся, хоч на вигляд спокійний. Але ж, застібаючи лямки парашута, ніяк не можу попасти в замок. Підходить інструктор парашутної справи й допомагає мені. Я глянув донизу — там зібралася юрба глядачів. Чую спокійний голос інструктора: «Дивіться вперед, в далечінь і крокуйте».

Я так і зробив. Зробив крок — захопило подих. Не встиг роздивитися, а земля вже під ногами. Яким це виявилось простим, легким і приємним! А я так хвилювався, чекаючи своєї черги! Кальков мав рацію. Вдруге я стрибнув холоднокрівно. Всю увагу було скеровано на те, щоб приземлитися так, як учив інструктор.

13. НАШ «ПО-2»

Ми склали останні екзамени й на початку квітня, нарешті, пішли на маленький учбовий аеродром. Він розташований щось за два кілометри від міста, серед ланів. Ідемо туди на автомашині. Настрій у нас радісний. Ми співаємо свою улюблену пісню:

Там, де піхота не пройде,
Де бронепοїзд не промчиться,
Похмурий танк не проповзе,
Там пролетить сталева птиця...

Дзвінко заспіває Кохан.

Вишиковуємося на аеродромі. Начальник аеродрому поділяє нас на групи. Петраков, Кохан і я попадаємо в четверту льотну групу. До нас прикріплено інструктора Калькова. Я цьому дуже радий.

Начальник каже:

— Товариші! Машини були законсервовані на зиму. Кожна льотна група хай доведе до ладу свій літак.

Строєм крокуємо до ангара. Відчиняємо двері — у затінку виблискують справжні літаки. Нас підводять до «ПО-2» з хвостовим номером «4». Ось вони, наші «живі» літаки, з якими ми поки що знайомились тільки по підручниках!

Обережно торкаюся площини.

Трохи розчарований: літак не такий масивний, як я уявляв, вивчаючи його в класі в деталях.

Мабуть, у всіх хлопців таке ж враження від першого знайомства з

машиною. На обличчях здивування. Тільки кругле обличчя Петракова сяє.

— Дивіться, хлопці, він, як живий, дихає!..

— А він не поламається в повітрі, як ви гадаєте? — говорить хтось.

— Дурниці! — кричить Кохан.

Технік нашої групи, літня людина в засмальцьованому комбінезоні. Він давно працює в авіації, має великий досвід. Обличчя в нього добродушне, але говорить він з удаваною суворістю. Він чітко подає команду: де братися за літак, як його піднімати. Ми чуємо нові терміни. Найсильніший з нас — Петраков, піднімає хвіст літака на плече, і ми обережно виводимо наш «ПО-2» на червону рису. Там, за порядком льотних груп, крило до крила вишиковуються всі машини.

Технік всім дає роботу.

— Он там, біля ангара, — відра, ганчірки, мачула. Двоє, — він показує на мене й Петракова. — принесуть води. Беріть ганчірки й починайте витирати фюзеляж. Дивіться, акуратніше!

Ми принесли води й почали старанно мити літак.

Технік виконує свою роботу, але весь час поглядає на нас.

— Хвалити відразу не можна, але видно, що у вашій групі сачків немає! — зауважив він, і ми ще старанніше витираємо й миємо літак.

— А що таке сачки? — раптом півголосом питає Петраков.

— А це такий авіаційний термін, — відповідає технік, посміхаючись. — Сачок — це ледар і прогульник. Зрозуміло? До речі, збігай-но до коптерки, принеси відро компресії.

Ми презирнулися. Технік був для нас особою авторитетною, але ми добре знали, що компресія — це стиснення газової суміші в циліндрі мотора. Правда, за ці два дні нам зустрілося стільки нових понять, що ми побоювалися помилитися й промовчали. Петраков завагався, але в коптерку побіг: наказ ми зобов'язані виконувати негайно.

Повернувся Петраков швидко:

— Товаришу техніку, коптерщик сміється з мене. Я ж бо знав, тільки думав...

Технік зареготав:

— Думав, знав, а сам побіг! Всі ви, новачки такі! Вчити вас треба!

Коло машини ми працювали до темноти. На ніч літак завели в ангар. Я не почував втоми, хоч день був важкий.

14. НЕОБХІДНІ НАВИЧКИ

Ми звикли до життя нашого маленького аеродрому й до нових звичаїв. Працювали сумлінно. Літак вимагає обережного ставлення до себе, привчає до дисципліни. Навіть Петракова було важко пізнати — де поділися його лінощі! Правда, йому було важко — давали себе відчувати прогалини в теоретичних знаннях, до яких він ще недавно ставився із зневагою. Тепер він начувався за це.

Під час наземної підготовки Петраков часто допускав помилки, і йому частіше, ніж іншим, перепадало від інструктора.

Ми довго вовтузилися з посадкою в літак. Спочатку сідаєш невміло, робиш багато зайвих рухів. Треба знати, куди ставити ногу, як залазити в кабіну, сідати.

— До цього треба звикнути, — казав щоразу Кальков. — Треба на землі відшліфувати всі потрібні навички, навчитися правильно себе поводити в польоті, тому що в польоті не можна витратити час на роздумування, палити бензин даремно.

Наземна підготовка проходила так. Підійдеш до літака й звертаєшся до інструктора за всіма правилами статуту:

— Товаришу інструкторе! Учльот Кожедуб. Дозвольте сідати?

Кальков повільно поверне голову, огляне з ніг до голови й скаже басом:

— Сідайте.

Прив'яжешся, швидко оглянеш кабіну, перевіриш сектори, прилади; рухами руки й ніг, напомацки переконаєшся, чи справні рулі керування.

— Товаришу інструкторе, — рапортуєш знову, — учльот Кожедуб готовий до польоту. Дозвольте вирулювати?

Інструктор відповідає в рупор:

— Вирулюйте.

Завдяки щоденному тренуванню, я вже почував себе в літаку впевнено й звик робити все по порядку. Досяг того, що зветься автоматизацією руху.

Синя книжечка «КУЛП» («Курс учбово-льотної підготовки») вивчена мною від дошки до дошки.

Всю роботу по обслуговуванню літака ми виконували самі. Готували матеріальну частину, перевіряли прилади, під керівництвом техніка

ремонтували деталі. щоденно мили й обтирали машину, доглядали інструменти. Групи змагались між собою, і я відчував велику гордість, коли наша група попадала на червону дошку. А траплялося це часто.

Більшість учльотів успішно закінчила наземну підготовку. Інструктор стежив за кожним з нас, а з тими, що відстають, працював окремо. Але якщо він бачив, що учльот працює погано, то попереджував: «Не підтягнетесь — відчислю. Даю тиждень на випробування».

Двоє з нашої групи були відчислені. Вони умовляли Калькова залишити їх умовно, дати іспитовий термін, обіцяли підтягнутися, але наш суворий учитель був невблаганний:

— Користі з вас все рівно не буде, даремно бензин на вас палити нема чого...

А в технікумі в цей час почалися екзамени. Готуюсь до них ночами. І навіть коли ми їдемо на аеродром, я про себе повторюю формули, розрахунки, правила, які нічого спільного не мають з авіацією.

15. ВІДІРВАЛИСЬ ВІД ЗЕМЛІ

Тижнів за два після виїзду на аеродром, ми, як завжди, вишикувались на лінійці.

Інструктор підійшов до нас, уважно оглянув кожного й сказав:

— Вчора, товариші, ми закінчили наземну підготовку. Сьогодні розпочинаємо польоти... Тихше, тихше, радіти потім будете... Почнемо з польоту в зону для ознайомлення¹. Ваша справа тільки спостерігати й м'яко тримати керування літаком. Я буду керувати, а ви знайдіть з поведінкою літака в повітрі. Коли я вчився, інструктори робили фігури пілотажу, не попереджуючи курсанта. Якщо учень явно злякається й розгубиться... — Кальков помовчав і, хитро посміхаючись, подивився на нас, — інструктор бувало припиняє політ, наказує учневі залишити літак і відчислює його. Тепер ми попереджуємо про кожну фігуру, але пильно спостерігаємо за учнем... Першим полетить зі мною учльот Кожедуб, — несподівано закінчив він.

¹ Так зветься повітряний простір з певним радіусом, над відповідним, що запам'ятовується, наземним орієнтиром, де дозволяється літати лише одному літакові на віддалі кількох кілометрів від учбового аеродрому.

Завтрашній екзамен у технікумі вилітає в мене з голови.

Сідаю в машину, стараюсь не припустити помилки, щоб інструктор не зняв з польоту. Роблю все по порядку, як він нас учив.

Кальков вирулив на старт, роздивився, підняв праву руку. У відповідь стартер махнув прапорцем — виліт дозволено.

Інструктор дав сектор газу, і машина з наростаючою швидкістю похитуючись побігла по землі. Я почував кожну купину, на нерівних місцях підкидало, і здавалося, що літак ось-ось зариеється в землю. Моя рука мимоволі потягнулася вперед — це інструктор натиснув сектор газу. Від землі літак відірвався якось непомітно, відразу. Я м'яко тримаю керування. Раптом літак нібито повиснув у повітрі. Я зрозумів, що лечу. Земля повільно відпливала під крило. Здавалось, що ми пливемо на паруснику широким простором.

Мотор оглушливо реве. Земля нібито провалюється. Висовуюсь за борт. Орієнтуватися важко. Он, здається, технікум; зеленими плямами садки, і серед них блискуча стрічка ріки. Все ніби намальовано олійними фарбами. А особливо гарна яскрава зелень озимини.

Підіймаємось все вище. Стає холоднуватого. Та це зовсім не те, що я відчував раніше, коли вилазив на верхів'я дерев чи на церковну баню. Там не почувалося такого відриву від землі.

Ніяк не можу простежити за швидкими діями інструктора. Ось ручка йде ліворуч — і літак іде ліворуч. Але поки він іде ліворуч, рука вже пішла праворуч. Потім я зрозумів, що інструктор не тільки бачить положення літака в просторі, але відчуває його всім тілом, він «тримає» літак. Я намагався простежити, як рухається ручка й педалі керування, як поєднуються дії рук і ніг.

Потік повітря б'є збоку з-під козирка в обличчя, перехоплює дихання. Дивлюсь на прилади — ми вже дуже високо. Ген-ген синіє озеро Вспольне. В прозорому серпанкові бачу сосновий ліс, свою рідну Образжіївку. От би полетіти туди, покружляти б над хатою!

В кабіні інструктора є дзеркало. Воно нахилене під кутом до моєї кабінки, і інструктор бачить у ньому моє обличчя. Я забув про це, раптом чую голос Калькова. Він кричить у переговорну трубу:

— Куди ви задивилися?

Знову дивлюсь на прилади. Рівно працює мотор. Інструктор кричить:

— Ну, тримайсь, зриваємось у штопор!

Він забирає газ. Тепер мотор ледве працює, стає тихо. Раптом літак починає падати на крило. Чується якесь виття. Серце в мене завмирає, по спині пробігають мурашки — таке почуття, нібито на гойдалках летиш з височини вниз.

Земля закрутилась. У мене задрожали ноги. Всьому кінець, гинемо! Але за мить літак знову повернувся до свого попереднього положення. Ось він який, штопор!

У роті в мене висохло, на думці було одне: тільки б не повторювати штопора! А інструктор тимчасом дивився в дзеркало, щоб побачити моє обличчя. Він обернувся й спитав:

— Ну як, не страшно?

— Все в порядку! — кричу я щосили, намагаючись перекричати шум мотора, і думаю: «Невже і я коли-небудь навчуся так само літати й пілотувати в зоні, так само споріднюсь з літаком, як інструктор?»

Мене охопила невимовна радість: хотілося співати, кричати.

Чимало в керуванні літаком було для мене незрозумілого, хоч я і спостерігав за всім уважно. Але втручатися в дії інструктора не дозволялось. Важко було все вловити з першого разу. Я був захоплений технікою польоту.

Почали спускатися на аеродром. Коли підіймалися, увага в мене була розпорошена — задивився на рідну Ображіївку, дивився на місто, на аеродром. Коли ж почали сідати, спостерігав тільки за інструктором, намагаючись зрозуміти, як він управляє літаком.

Інструктор уже зайшов на посадку. Забрав газ, почав приземлятися.

Здавалося, що ми ось-ось вріжемося в землю. І раптом літак немов підняв ніс, швидкість почала гаснути, ручка пішла до мого живота. Літак м'яко торкнувся колесами землі й побіг по траві аеродрому. Назустріч мчався червоний від хвилювання Петраков: він був черговим. Літак зупинився на лінії попереднього старту.

Виліз із кабіни. У вухах у мене гуло, стукотіло, я був ніби вві сні. Хлопці нетерпляче чекали на мене в нашій «кімнаті» — так звали ми квадратний майданчик на аеродромі з прапорцями по кутках. Там нам дозволялося відпочивати, там ми звичайно ділились своїми враженнями, розмовляли, очікуючи своєї черги до польотів. Мене закидали питаннями, і я не встигав відповідати. Так почалося наше льотне навчання.

16. В НАПРУЖЕНОМУ НАВЧАННІ

Через декілька днів у нас на аеродромі з'явився льотчик-винищувач, на якого ми, учльоти, дивилися із заздрістю. Це був наш земляк, з приміського села, і вихованець нашого аероклубу. На петлицях у нього було по квадрату. Він багато розповідав про навчання й життя в училищі, про літаки, і всім відразу захотілося стати льотчиками-винищувачами.

Наприкінці квітня ми одержали нові сині комбінезони й почали посилено готуватися до першотравневого параду. В комбінезонах, шоломах і льотних окулярах ми повинні були пройти перед трибуною. Дуже хотілося, щоб мене побачили студенти технікуму, і я, не встоявши перед спокусою, вбрався в комбінезон, шолом, наклав окуляри й відправився в гуртожиток. Мене гучно зустріли, оточили. Жаль мені було, що я не можу так пройтись по своєму селу, але якби мені й дозволили, я й сам би не пішов: адже батько нічого не знав.

Першого травня, вишикувавшись, ми за військовими частинами пройшли повз трибуну. Почували себе справжніми пілотами й почали трохи задаватися.

Наступного дня в нас почалися польоти. В повітря піднімалися тричотири літаки й летіли, як бджоли, один за одним недалеко від аеродрому. Ми вчилися керувати літаком. Кальков швидко збив у нас хлопчачу пиху й немилосердно лаяв нас за кожну помилку.

Вечорами, приїжджаючи з аеродрому, я, незважаючи на фізичну втому після польотів, сідав за підручники й готувався до екзаменів у технікумі. Дав собі слово, що перейду на четвертий курс. Правильно організувавши свій час, працюючи наполегливо, всього можна добитися.

Я склав екзамени в технікумі й перейшов на останній курс. Восени нам будуть вручені дипломні завдання. На канікули студенти роз'їхались по домівках. В гуртожитку почався ремонт, і мені довелося перебратися в село. Канікули допомогли мені приділити ще більше часу льотній справі. Вставав удосвіта, йшов з села й повертався, коли вже темніло, — цілими днями пропадав на аеродромі. Приходив до занять, порався біля машини, допомагав техніку. У день я робив по чотири-шість провізних польотів по колу. Інструктор все більше й більше довіряв мені керівництво літаком.

Я помічав, що батько допитливо поглядає на мене — він, мабуть, не міг зрозуміти, куди я ходжу. Якимось під час екзаменів я почав було здалеку:

— А що б ти сказав, татуню, якби я поступив учитися в аероклуб? Батько навіть руками замахав.

— Чого тобі літати! Закінчиш технікум — вистачить з тебе. Ще що вигидав! І так здоров'я в тебе слабке.

Батько чомусь вважав, що в мене погане здоров'я.

Тоді на цьому наша розмова й закінчилася.

Звичайно я вставав раніше за всіх, тихенько снідав, щоб нікого не збудити і йшов.

Якимось ранком батько покликав мене, уважно подивився мені в очі й суворо запитав:

— Що робиш, де пропадаєш?..

Я вирішив не брехати:

— Вчуса літати, тату.

Спочатку батько розгубився, а потім розсердився:

— А, так ось про що ти нещодавно розмову зі мною починав! За журавлем у небі погнався, неслух?

Переконувати батька й сваритися з ним я не хотів. Змовчав. До того ж, поспішав на аеродром.

Незабаром батько примирився з моїми заняттями в аероклубі, але просив бути обережним. Я був дуже радий, що тепер мені не треба критися від нього.

17. ГРІЗНИЙ КАЛЬКОВ

Заняття на аеродромі щоразу ставали цікавішими. Вечорами Кальков провадив методичний розбір кожного польоту. І перепало ж нам від грізного інструктора!

Під час одного з перших польотів я задивився на землю. Сонце стояло низько й било у вікна будинків. Місто немов палало.

Раптом машину хитнуло. Я спохватився, але пізно: інструктор відібрав у мене керування.

Під час розбору він говорив про поведінку льотчика в повітрі й, звертаючись до мене, сказав:

— Знайте: у льотній справі багато залежить від розподілу уваги. Неуважність неприпустима. В повітрі треба вміти бачити все одночасно, ні про що не забувати, діяти в частку секунди.

Ці слова я запам'ятав назавжди.

Через кілька днів, ідучи на посадку, я, ще недосвідчений, низько вибрав літак з кута планування. Кальков знову відібрав у мене керування.

— Час вже не припускати таких помилок. Будете визначати висоту на даху ангара.

Це значило, що я тимчасово позбавлений права на польоти.

І поки хлопці літали, я півдня просидів на даху ангара, дивлячись на землю з шестиметрової висоти. Заняття не з приємних...

Кальков вимагав від нас виключної чіткості й грамотності дій в польоті. За найменше порушення правил польоту він, як покарання, посилав нас «визначати висоту» на даху ангара й кілька днів не підпускав до літака. Він був скупий на похвали. Але все ж ми його дуже любили й поважали.

18. САМ У ПОВІТРІ

Погода стоїть льотна — ясна, сонячна. Сидимо в своїй «кімнаті» на аеродромі, ждемо черги на політ і розмовляємо. Сьогодні велика подія: на старті з'явився лантух з піском.

— Надходить час самотійних польотів без інструктора! Чуєте, хлопці? — зауважує Кохан.

Його перебиває Петраков:

— Все одно нас заздальгідь не попередять, щоб не хвилювались і спокійно спали вночі.

В польоті я не одержав жодного зауваження. Після трьох польотів з інструктором спитав:

— Товаришу інструкторе, дозвольте одержати зауваження?

— Так і літайте, свого не видумуйте. Літайте, як я вчив.

Зараз же за мною він три рази провіз Кохана. Сам виліз з літака, але Кохана не зсадив. Ми помітили, що він щось сказав йому.

— Зрозуміло, — шепнув мені Петраков: — Кохан полетить самотійно.

Ми чекаємо, що буде далі. Кальков махнув рукою, ми зрозуміли його жест. Притягли лантух з піском і поклали на місце інструктора, щоб не губилася центрівка літака. Лантух міцно прив'язали. Кальков перевірів, чи міцно.

Хлопці з інших груп дивилися із заздністю, на старті зібралися й інструктори.

Кальков підійшов до машини:

— Пам'ятайте: головне — розподіляти в повітрі увагу й діяти так, як я вчив.

Літак почав підійматися.

Інструктор стояв, задерши голову, і з напруженою увагою стежив за літаком.

— Хвилюється не менше, ніж ми, — тихо сказав хтось.

Літак зробив круг над аеродромом, а потім упевнено й правильно пішов на посадку.

— Добре, добре! — закричав інструктор. — Так, так! Вирівнюйся, є, добре!

Літак приземлився. Кохан виліз з кабіни. Він був блідий, але радісно посміхався. Підійшов до Калькова й доповів про політ.

— Поздоровляю з першим самотійним вильотом! — сказав йому інструктор. — Але попереджую: не зазнавайтеся! Все ж ви зблідли.

Раптом Петраков торкнув мене:

— Диви-но, лантух не виймають.

Я не встиг відповісти. Мене покликав інструктор.

— Полетите самотійно? — питає він і уважно дивиться мені у вічі, ніби намагаючись дізнатися, що в мене зараз на душі.

Витримую його погляд і відповідаю, карбуючи кожне слово:

— До польоту готовий!

— Тільки не видумуйте свого, робіть так, як я вчив.

Сідаю в машину. Хвилююсь — мені вперше довірили літак. Переборюю хвилювання. Оглянувшись, прошу дозволу летіти. Стартер махає білим прапорцем. Даю газ.

І ось я в польоті, у першому самотійному польоті!

Виконую все по порядку, як учив інструктор. Роблю круг над аеродромом. Керування здається на диво легким. Рівно рокоче мотор. Почуваю себе впевнено. Заходжу на посадку. Хочеться сісти якомога

красивіше. Але тут я перестарався: згарячу не помітив, як високо вирівняв. Сів «по-воронячому».

Лаючи себе, виходжу з літака, знаю — зараз перепаде від інструктора. Він підходить до мене.

— Так моя бабуня з печі плюхалась, — говорить він сердито. — Нічого від себе не робіть. Скільки про це вам треба повторювати: літайте так, як я вас учив. Ініціатива справа хороша, але ви ще в палки не вбились. Терпіння насамперед... Ну, поздоровляю з першим польотом! Завтра виправите помилку.

І він звертається до хлопців:

— Двоє курсантів з нашої групи вилетіли першими в усьому аероклубі. Гадаю — й інші не відстануть.

Цього дня всі поздоровляли Кохана й мене. І хоч під час так званої методичної години мені ще раз дісталось від інструктора за «воронячу посадку», я безліч разів ділюся з приятелями-учльотами своїми враженнями від першого самостійного польоту.

19. БЛИЖЧЕ ВЗНАЄМО НАШОГО ІНСТРУКТОРА

Декілька днів я особливо ретельно опрацьовую посадку й старанно виконую вказівки інструктора.

Ми одержуємо все складніші й складніші завдання. Наша група успішно засвоїла польоти, але єдина серед нас дівчина відстає. Це дуже бентежить нашого інструктора, тим більше що дві дівчини з групи, в якій вчиться Панченко, працюють відмінно й навіть наш вимогливий інструктор ставить їх нам за приклад. А заслужити в нього похвалу — справа нелегка. Вони, справді, завжди в перших лавах відмінників, на них багато рівняються. Вони чудово вивчили теорію, добре літають. Одна з них — вона теж вчиться в технікумі, тільки на іншому відділі — розумна, вольова дівчина. Кальков часто говорить: «З неї буде зразковий льотчик». А дівчина з нашої групи так і не навчилася літати. Кальков багато працював з нею. Дівчина старалась, але в неї була розсіяна увага, і інструкторові довелося відчислити її.

...Заняття на аеродромі закінчувалися. Наша група працювала добре. Відсталі підтягнулися. Кальков був задоволений.

Ранком я полетів з ним за маршрутом. Стежу за компасом і високиміром. Все в порядку. Курс правильний, висота сімсот метрів. Звіряю карту з місцевістю. Ніби все в порядку, інструктор зауважень не робить. Раптом, не попереджуючи мене, бере в мене керування літаком і починає знижуватися. Я здивований. Мотор працює нормально. Ще раз подивився вниз. Під нами череда корів. Вона тільки що вийшла з села й рухається на пасовисько. Не розумію, що хоче зробити інструктор. Ось-ось вріжемося!

Пролітаємо понад самими спинами корів і знову знімаємось вгору. Задравши хвости, корови кинулися врозтіч, а я не міг опам'ятатися від здивування: навіщо потрібно було інструкторові розганяти череду?

— Зрозумів, як треба літати? Ось вона, техніка пілотування! — залунав голос Калькова. — Тільки сам так ніколи не роби. І дивись, якщо скажеш кому...

Його майстерність, справді, вразила мене. А на душі було неприємно: адже інструктор сам вчив нас, що лихачество не можна сполучати із званням льотчика, що лихачество в льотній справі — ганьба.

Як же так?... Нікому з товаришів я нічого не сказав.

Інструктор протягом вечора не звертався до мене з жодним запитанням — звичайно він часто викликав мене. Хлопці вирішили, що Кальков незадоволений мною. Я зрозумів це інакше: Калькову було ніяково.

Наступного дня група швидко підготувала літак, і я полетів з інструктором. Відірвалися від землі. Раптом бачу — прилад швидкості не працює. До польоту ми оглянули літак, але не помітили, що не знято чохол з трубки приймача повітряної швидкості. Я заметушився в кабіні.

Але в той час інструктор, мабуть побачивши в дзеркалі моє обличчя, сказав:

— Керування беру я, — і, по-інструкторському роблячи глибокі віражі, відчуваючи літак всім тілом, упевнено пішов на посадку.

— У повітрі все буває, — казав він того вечора. — Запам'ятайте: по-перше, ретельно контролюйте машину перед вильотом; по-друге, в польоті зберігайте абсолютний спокій — робіть все по порядку, не поспішаючи, але негайно.

Після цього я не згадував про випадок з коровами...

Ми вже самостійно робимо фігури пілотажу в зоні.

Інструктор дає на виконання фігур певну кількість часу в хвилинах.

Залишившись на землі, інструктор пильно стежить за літаком. Ми навіть не чекали, що Кальков так хвилюватиметься, випускаючи в повітря своїх учнів. Якщо вилітав слабкий учльот, або коли в учльота щось не ладилось, він кидав на землю рукавиці, робив руками такі рухи, ніби хотів допомогти учльотові керувати літаком, тупотів ногами й кричав:

— Та не так... не так! Ось як треба робити!

Коли машина приземлиться, інструктор сяде на лаву, полегшено зітхне і, витираючи піт з лоба, скаже:

— Нарешті, тут, літуни! — витягне портсигар і закурить.

Якщо учльот літав вдало, Кальков каже йому із задоволеною посмішкою:

— Добре літав, грамотно! Молодець!

Але тут же, мов схаменувшись, сердито додасть:

— Ви хоч самі з вусами, а робіть так, як я вчу вас.

Вже майже всі курсанти літали самостійно. Інструктор почав вимагати ще більше. Він не залишав без уваги найдрібнішої помилки. Нелегко було з ним. Але я завжди з подякою думаю про свого першого вчителя льотної справи. Він мав рацію, вказуючи нам на кожну помилку, своєчасно попереджуючи її.

20. СТРИБОК НА ПАРАШУТІ

Якось після польотів Кальков урочисто оголосив нам:

— Програма нашого навчання закінчена. Але ми будемо продовжувати льотну практику до прибуття комісії з училища. Працюйте ретельно. Зважте: комісія буде сувора.

Він пішов, а ми довго не розходились. Готуючи літак до наступного дня, обговорювали новину, робили припущення, куди нас пошлють — у бомбардувальну чи винищувальну авіацію. З того часу, як в нас побував льотчик-винищувач, вихованець нашого аероклубу, мені хотілося у винищувальну, хоч я ще мало тямив у військовій авіації.

Коли наступного дня, зібравшись біля аероклубу, ми чекали машини, начальник льотної частини, уважно стежачи за виглядом наших облич, сказав:

— Сьогодні, товариші, візьміть з собою на аеродром парашути. Почнете тренування в стрибках.

У мене йокнуло серце. Бачу, і хлопці розгубилися. Всі захвилювалися. Виявляється, нам навмисне не сказали заздалегідь про парашутні стрибки з літака, щоб ми добре спали вночі.

Підійшов інструктор парашутної справи і, добродушно посміхаючись, дав нам останні вказівки, закінчивши так:

— Літаєте ви, я знаю, непогано, хоч справа це не проста. А стрибок справа не складна, якщо ви так само, як в польоті, будете робити все послідовно. Пам'ятайте, чого я вас вчив на вищці.

І поки ми їхали на аеродром, інструктор відповідав на наші запитання; його впевненість і спокій відчули й ми.

...Ми на старті. Лікар аероклубу — він приїжджає й від'їжджає щодня разом з нами — перевіряє пульс в учльотів. І говорить то одному, то другому:

— Хвилюєтесь? Полежте тут на травичці.

Аероклубівцеві ніяково перед товаришами, але він покірливо лягає.

Мені здавалося, що я зовсім спокійний, але пульс у мене бився пришвидшено.

Першим стрибнув інструктор, показавши нам, як треба приземлятися. Стрибнув він майстерно. Після нього стрибнули кілька хлопців з другої групи. Дивлячись на товаришів, я відчував упевненість у собі й з нетерпінням чекав своєї черги. Але в мене засмоктало під ложечкою, коли інструктор привіз назад учльота й сердито зсадив його.

Залунав голос інструктора:

— Зараз зі мною полетить учльот Кожедуб.

Хлопці закричали:

— Обережніше приземляйся, Іване! На обидві ступні!

Сідаю в літак. Інструктор парашутної справи — він сам керує машиною — дає газ.

Підлітаємо. Дивлюсь на прилади. Мені здається, літак повільно набирає висоту. Ось вже сімсот метрів. Переходимо на горизонтальний політ. Інструктор виключає газ. Літак починає парашутувати, губить швидкість — так легше вилізти на площину, не здує з крила потоком повітря. Стає тихо. Ось тут пульс у мене починає дуже часто битись... Чую команду:

— Вилазьте!

Відповідаю неприродно голосно:

— Є вилазити!

Спочатку стаю однією ногою на крило, потім другою. Виліз. Вчепився за кабінку. На ногах тримаюся міцно. Подивився вниз — ах ти, земля як близько! Якщо не встигне парашут розкритися...

Знову чую команду:

— Приготуватись!

— Є приготуватись!

Намацав кільце, стиснув його. Ще раз глянув донизу. Правда, страшнуvато... Ні, постараюся не підкачати! Чомусь глибоко вдихаю повітря й рішуче рапортую:

— Товаришу інструкторе, готовий до стрибка! Дозвольте стрибати?

— Іди!

— Є іти! — відповідаю й стрибаю в безодню.

Захопило подих. На мить нічого не розумію. Напівінстинктивно смикаю за кільце. Мене дуже струшує. Дивлюсь вгору — надо мною білий купол. Все в порядку! Почуваю блаженне відчуття легкості, спокою, ніби купаюся у блакитному прозорому повітрі.

Поправляю лямки, щоб зручніше було сідати. Інструктор робить навколо мене віраж і, переконавшись, що все в порядку, летить на аеродром. Наступає дивовижна тиша. Земля наближається повільно, майже непомітно. Плавно знижуюсь. Намагаюся повернутися так, щоб вітер дув у спину, ноги тримаю разом.

Несподівано стрімголов починаю падати вниз. Земля набігає все швидше й швидше. Різкий поштовх, ударяюся ногами. Я на землі.

Приземлився вдало — став на обидві ступні, за всіма правилами. Дуже хочеться стрибнути ще, але сьогодні належить стрибати по одному разу.

Повертаючись, в машині, ми ділимося один з одним враженнями й базікаємо не вмовкаючи. Кожному хочеться розповісти, як вилізав на крило, як стрибнув, що відчував у повітрі, як розкрився парашут. Інструктор задоволений, посміхається, стежачи за нами. Учльоти, які не наважилися стрибати, сидять похмурі й мовчать.

Перший стрибок справив на мене таке ж враження, як і перший політ з інструктором.

Потім я ніколи не почував ні страху, ні тривоги, а тільки гостру цікавість і суто спортивне хвилювання.

21. ПРОЩАЙ, АЕРОКЛУБ!

Закінчилось літо, закінчилися й канікули.

Почалося навчання на останньому курсі технікуму. Взимку нас, чотирикурсників, повинні були послати на практику. Я був у тому піднесено-радісному настрої, який завжди буває в людини, що, переборюючи труднощі, досягає мети. Моєю метою, моїм зобов'язанням перед комсомолом було навчитися літати і в той же час не зірвати навчання в технікумі. І тепер я міг сміливо сказати: зобов'язання виконано!

Учбові польоти продовжувались. На початку жовтня після занять нам було наказано вишикуватися в центрі аеродрому. Зібралися всі групи.

— Товариші учльоти! — урочисто оголосив начальник аероклубу. — Прибула комісія — завтра зранку іспити. Ті, хто складе їх, будуть зараховані у військове училище льотчиків-випускників. Комісія складається з людей вимогливих, але я певний, що ви покажете хорошу техніку пілотування.

Мені вже не раз доводилось відчувати хвилювання напередодні екзаменів. Але зараз я хвилювався як ніколи. Вирішувалось моє майбутнє. Все залежало від моїх знань, моєї техніки пілотування: один неправильний рух — і про літак доведеться забути назавжди.

Рано-вранці ми вже стояли на лінійці. Кальков тримався спокійно, упевнено, і ми, дивлячись на нього, підбадьорились.

— Нашу групу прийматиме старший лейтенант Сулейма, — сказав він, пильно оглядаючи нас, — он той кремезний брюнет у реглані. Попереджую: льотчик він досвідчений і вимогливий. Зрозуміло? Питання є?

Питань не було. Ми стояли виструнчившись і мовчки стежили очима за старшим лейтенантом.

Кальков солідно промовив добре знайомі нам слова побажання:

— У повітрі не поспішайте, але й не гайтесь.

Стежу за польотом товаришів, забувши про те, що скоро надійде й моя черга. Більшість літає грамотно. Але ось один учльот зробив посадку «з ляпом». Інструктор хвилюється. Хтось тихо говорить:

— Боюсь, що перестараюсь.

І мене охоплює екзаменаційний страх. Хвилююсь так, що вже не бачу, як літають інші. Ніби вві сні чую бас Калькова:

— Четверта льотна група готова до складання заліків.

Надходить моя черга.

На місці Калькова — старший лейтенант. Він уважно стежить за кожним моїм рухом. Сідаю в літак і відразу заспокоююсь. Піднімаюсь. Роблю віражі, петлі.

Старший лейтенант увесь час мовчить. Це турбує мене: може, я щонебудь неправильно роблю?

— Ідіть на посадку! — несподівано для мене кричить він у розмовну трубку.

Вся моя увага зосереджена на тому, щоб зробити посадку за всіма правилами. Приземлився вдало.

Вийшов з літака й звернувся до екзаменатора:

— Товаришу старший лейтенант, дозвольте одержати зауваження.

Він відповів коротко:

— Відмінно!

Всі хлопці моєї групи літали добре. Кальков сяяв. Таким веселим і задоволеним я ще ніколи не бачив його.

Коли закінчились іспити в усіх групах, інструктор підійшов до нас і сказав:

— Добре літали, молодці! — і додав суворо: — Між іншим, там видно буде. Завтра про результати дізнаєтесь.

Ранком ми востаннє зібрались біля свого літака. До нас підійшов начальник аероклубу й сказав:

— Товариші, всі учльоти вашої групи визначені кандидатами в училище льотчиків-винищувачів. Вам буде надіслано звідти виклик. На місці вас перевірить лікарська комісія... Поздоровляю, товариші! Бажаю успіху!

Він пішов, а ми оточили інструктора:

— Спасибі, Олександр Сергійовичу, за виучку. Завжди будемо вас пам'ятати...

Кальков був зворушений:

— Ви вже пробачте, якщо я був різкий. Дисципліна насамперед. Може, ви й самі станете інструкторами, тоді згадаєте мене... Бажаю

вам добре літати, удосконалюватися, а якщо треба буде, хоробро захищати Батьківщину...

Він міцно потис нам руки.

— А тепер востаннє огляньте машину і вкотіть її в ангар. Наступного року на ній вчитимуться нові аероклубівці. І пам'ятайте мій наказ, — як завжди суворо й чітко говорить інструктор, — з машиною треба поводитись на «ви», поважати її треба.

Прощай, інструкторе! Прощай, маленький аеродром і «По-2» з хвостовим номером «4»!

22. МРІЯ ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ

Я дуже завантажений. І все ж у перші дні після закінчення аероклубу почуваю якусь порожнечу. Невистачає друзів-учльотів, літака, аеродрому...

Часто бачу Коломійця, Панченка, Петракова, Кохана. Зустрічаючись, ми звертаємось один до одного з тим же запитанням: «Ну що, виклику немає?» І ведемо довгу розмову про майбутнє — про життя і навчання у військовій школі. І безліч разів згадуємо польоти на «По-2».

Життя в технікумі йде по-своєму. Напередодні двадцять других років Великого Жовтня мене викликають на бюро комсомолу.

— Ти преміюєшся грамотою й грішми. Поздоровляю! — говорить мені секретар.

— Я преміююсь? За що?

— За успішне опанування літака без відриву від основного навчання, — посміхаючись, відповідає секретар і діловито додає: — Тепер тобі треба подумати про дипломне завдання. Виклику, можливо, доведеться чекати довго, а навчання в технікумі кидати не можна.

Того ж вечора до мене прийшли Панченко й Коломієць. Заводська комсомольська організація теж преміювала їх і нагородила грамотами.

Двісті карбованців премії я відніс батькові.

— Порадував старого, синку, — сказав він мені.

— Бачиш, тату, а ти казав: за журавлем у небі погнався.

— Бачу, що ти, синку, маєш рацію. Але я радий, що ти не кинув технікуму.

...Я працював багато й почав рідше зустрічатися з своїми друзями-аероклубівцями.

Радіо повідомило, що в ніч на тридцять листопада фінські війська спробували вдертися на нашу територію, почалася війна з білофінами.

В мого однокурсника Феді, який жив зі мною в кімнаті, брат був на фронті, і ми вголос читали й перечитували його бадьорі, бойові листи.

У ці дні мені так хотілося швидше одержати сповіщення з училища, швидше стати льотчиком-винищувачем!

Непомітно минув січень 1940 року. Закінчились і екзамени. Я одержав дипломне завдання. З лютого треба було їхати на практику. На душі в мене було неспокійно. Ще рік тому я так мріяв про від'їзд на практику, а зараз всі мої думки були в невідомому мені училищі, там, де готують льотчиків-винищувачів.

В останній раз оформив стінну газету, зібрав свої речі й підготувався до від'їзду. І раптом, 1 лютого, мене викликали до канцелярії технікуму. Серце забилося частіше.

Секретар сказав:

— Ну, нарешті прийшов виклик у льотне училище. Ідіть до директора.

Я мало не вбіг у кабінет.

— А, здрастуй, льотчику! Як же нам з тобою бути? — сказав мені директор, і його добродушне обличчя здалося мені зараз ще добрішим.— Ми ростили тебе, вчили, а тепер доводиться відпускати. Ну добре, умова така: забракує медична комісія — поїдеш на практику.

— Спасибі, товаришу директоре! Згодний на всі умови!

Тепер я ще повинен був мати неприємну розмову з батьком. Я знав, що мій від'їзд у льотне училище не сподобається йому. Можливо, ми розпрощаємося надовго. Ідучи в село, я обмірковував, як краще сказати батькові про новини.

— Гадаєш їхати, Ваню? — зустрів він мене. — Зібратися встигнеш?

— Все буде в порядку, тату. Ти не хвилюйся... Але ж я на практику не поїду.

Батько перелякано подивився на мене:

— Що це ти вигдавав?

— Одержав виклик у льотне училище. Позавтра їду туди.

Батько сплеснув руками й повільно опустився на стілець.

Я мовчав: жаль було батька.

Раптом він несподівано спокійно сказав:

— Що ж, ти в мене не маленький. Тобі видніше... Ну, кажи, що там робитимеш?

Я розповів, на яких умовах мене відпускають.

Він встав, підійшов до мене, обняв і сказав:

— Он справи які з білофіннами... На фронт, можливо, пошлють тебе, синку. Бий ворога на смерть... Ти пиши частіше.

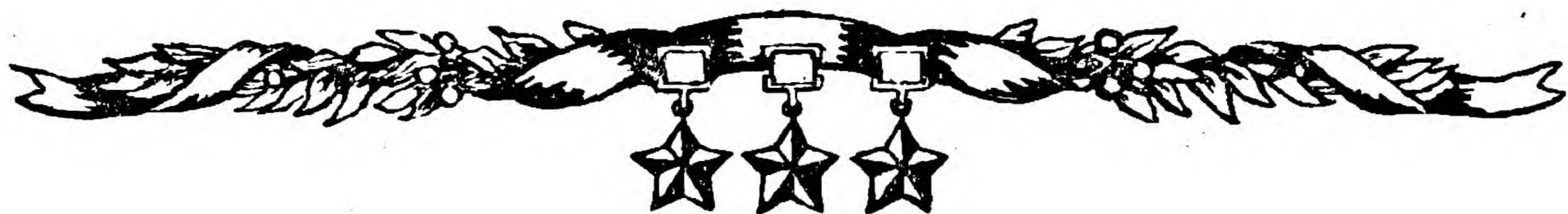
У гуртожитку мене вже чекали товариші-аероклубівці. Вони прибігли сповістити, що теж одержали виклик. Запізнилося б сповіщення на два дні — і я б поїхав на практику.

2 лютого ранком, напередодні того дня, коли студенти їхали на практику, я, сидячи у вагоні, під стукіт коліс із захопленням співав разом з хлопцями-аероклубівцями військові пісні. Не відриваючись дивився у вікно на заповнені снігом ліси, лани, білі хатини, на новобудови, заводи, фабрики.

Хвилююче, радісне й горде почуття охопило мене.

Ось вона, моя Батьківщина, могутня, ніким не переможена! Ось що я, льотчик-винищувач, буду оберігати, а якщо доведеться — захищати, поки не перестане битися моє серце!..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

В авіаційному училищі

1. ПРИДАТНИЙ

На станції нас зустрів представник училища — худорлявий лейтенант. Поки ми чекали на машину, до нас підійшов незнайомий хлопець з похмурим обличчям і сказав, що медична комісія його забракувала, лікарі дуже причепливі і нам нічого заздалегідь радіти. Ми стривожились, але розпитати його як слід не встигли: лейтенант покликав нас до машини.

Поїхали в авіамістечко. Зупинилися біля великого посьолку. Нові будинки, алеї, спортмайданчики. За будовами видно аеродром.

Шум літаків, здавалося, заповнював увесь простір. У ясному зимовому небі літало кілька винищувачів. Задерши голову, я стежив за ними, забувши про все на світі.

— Товаришу майбутній курсант, кашкет з вас злетить, — почувся чийсь голос.

Передо мною стояв худорлявий лейтенант, що супроводжував нас.

— Ходітьте, товариші, — сказав він, — пообідаєте, відпочинете, а там і на комісію.

Вишикувались. Щоб не осоромитись і показати свою стройову виправку, карбуючи крок пройшли в широкі ворота і, поглядаючи по сторонах, рушили в казарми.

Після обіду надійшов, нарешті, час іти на медичну комісію — вона здавалась нам чимсь дуже страшним. Довго й ретельно оглядали нас лікарі, встановлюючи нашу придатність до льотної справи. Треба було

побувати в кількох кабінетах, і після кожного огляду я нишком заглядав у бланк. Всюди стояло — «придатний». Мені було дуже прикро, коли я дізнався, що Кохана забракував терапевт — у нашого товариша виявився підвищений кров'яний тиск. Шкода було розставатися з ним.

Через кілька днів, коли закінчила роботу комісія, нам, прийнятим в училище, видали червоноармійське обмундирування.

Підтягнуті, веселі, ми вишикувались надворі. Комісар поздоровив нас: ми вступили в лави Радянської Армії.

Перед тим як відпустити нас, він оголосив:

— Сьогодні, о вісімнадцятій годині, у вас будуть комсомольські збори. Політрук докладно розповість вам про розпорядок життя в училищі й зробить політінформацію. Такі політінформації в нас щовечора провадяться в Ленінській кімнаті... Бажаю вам успіхів, товариші! — закінчив комісар.

...Моя мрія здійснилась. Почалось нове життя, життя курсанта авіаційного училища.

2. СТАЄМО ВІЙСЬКОВИМИ

Вечорами ми збирались у Ленінській кімнаті. Політрук читав нам «Красную звезду», «Комсомольскую правду». Кожний із нас по черзі робив доповідь з питань поточної політики. Зрозуміло, з особливою увагою ми стежили за перебігом війни з білофіннами. Важко описати наше захоплення, коли ми дізналися, що 12 лютого радянські війська почали штурм фінської оборони й першого ж дня прорвали лінію Маннергейма.

Нам дуже подобалось, як проводив заняття політкерівник. Він робив доповіді про міжнародний стан, про літературу, кіно, театр. Нас дивувало, коли він встигає готуватися до занять. У своїх доповідях питання поточної політики він пов'язував з нашими повсякденними завданнями: з обов'язком додержувати залізної військової дисципліни, бути стараним, бути вірним військовій присязі. У нього завжди був наготові жарт, а це курсанти дуже любили. Він знав напам'ять безліч віршів і завжди наводив принагідно їх у своїх бесідах.

Він був людиною вимогливою, особливо тоді, коли мова йшла про дисципліну, і в той же час чутливим, уважним товаришем.

...Коломієць і я попали в одно відділення. В ньому — дванадцять чоловік. Всі закінчили аероклуби. Перезнайомилися швидко. З нових товаришів мені особливо сподобався Гриша Усменцев. Він захоплює своєю енергією, дивовижною працездатністю, життєрадісністю.

Незабаром мене призначили командиром відділення: на петлицях по два трикутнички. Хлопці підібрались у нас дружні, дисципліновані. Всі вони палко люблять авіацію. Я намагався взнати кожного курсанта відділення. Це мій обов'язок. Білорус Іванов, веселий, білявий, сіроокий хлопець, напівжартома звав мене «батько». Прізвисько підхопили й інші товариші. Я навіть сердився, коли чув, як хлопці казали про мене: «Он наш батько йде».

Ми живемо дружно й весело. Швидко звикаємо до рівномірного темпу життя училища, військової дисципліни, до життя за статутом.

По суботах ходимо в місто, в лазню. Ідемо з піснями. Заспівує мій земляк — Вася Лисенко, а ми підхоплюємо. По боках дивитися не можна, але ми все ж помічаємо, що на нас дивляться, і кожний хоче вразити «цивільних» своєю військовою виправкою. В неділю іноді нас відпускають у кіно.

Вихідний день минає непомітно й швидко. Хто пише листи додому, хто йде в спортзал, хто читає книгу. Відбій буває на годину пізніше звичайного. Після відбою в школі настає тиша. Не сплять лише чергові.

Наш стройовий командир Малигін — той самий худорлявий лейтенант, який зустрів нас на станції, — суворий і вимогливий. Перше заняття з нами він провів так: наказав витягти на середину кімнати ліжко й показав, як треба заправляти його за єдиним зразком, щоб не робити жодного зайвого руху. Сам він все робить швидко, акуратно й вимагає цього від нас. Малигін вникає в кожную дрібницю нашого життя. Він привчає курсантів жити й вчитися точно за статутом, виховує ту любов до військової професії, яка виявляється в усьому: і в старанному виконанні наказу командира і в тому, як начищені чоботи, як затягнутий ремінь, як підшитий підкомірець.

І непомітно — вчора ще зовсім цивільні — ми стаємо військовими людьми. Важко встановити, як робиться цей перехід, як з'являється свідомість військового обов'язку перед Батьківщиною, військова підтягнутість, дисциплінованість.

Спочатку, коли наш стройовий командир робив зауваження кому-

небудь з курсантів за слабо підтягнутий ремінь або погану заправку ліжка, нам здавалося, що він надто причепливий. Але ми швидко зрозуміли, що ремінь і заправка ліжка тільки з першого погляду здаються дрібницями, що саме звідси й починається виховання дисципліни, зібраності, військового обов'язку. Командир часто нагадує нам про цей обов'язок, про високу гідність радянського воїна.

— От ви ще присяги не приймали, — говорить він. — Приймете присягу, тоді вже на вас як на справжніх радянських воїнів дивитися будуть...

3. СЛОВА ПРИСЯГИ

Коли ж, нарешті, наступить урочистий день прийняття присяги? З яким хвилюванням ми знайомимося з її текстом, слухаємо бесіди про неї! Я вже, здається, напам'ять знаю повні глибокого змісту слова військової присяги. І ось, нарешті, наступив довгожданий день. В Ленінській кімнаті зібрались курсанти. Тут кілька відділень. Ми вишиковуємося по два. Я стою в парі з Василем Лисенком. Обличчя в товаришів зосереджені. В урочистій тиші лунають слова присяги. Їх схвилювано читають мої друзі, і велике, гаряче почуття, від якого робиться ясно на душі, сповнює мене...

Курсанти по черзі підходять до стола, за яким стоять командир ескадрильї й комісар. Від хвилювання в мене пересохло в горлі. Але починаю читати текст і забуваю про все, крім слів присяги: у них вкладені моя душа й усі мої помисли.

Цей день запам'ятовується назавжди. Мені здається, що тільки тепер я став справжнім воїном, і життя в училищі, хоч у ньому ще по суті нічого не змінилось, уявляється мені зовсім іншим, значнішим. Адже я дав присягу бути чесним, хоробрим, дисциплінованим, пильним, мені доручено зброю, і я з зарядженою гвинтівкою піду на варту на аеродром, мені видали червоноармійську книжку...

Вперше мене посилають вночі вартувати на аеродром. Тихо. Вдалині темніє ліс. Під місяцем виблискують літаки. Надзвичайно красивими здаються вони мені при місячному світлі. В сотий раз обходжу «УТ-2» — «бабку», як ми зevamo. Хлопці кажуть, що на ньому сидиш, як на тарілці: кабіна, справді, зверху відкрита, не так як на аероклубівському «По-2». Іноді в нічній тиші чується знайомий голос приятеля-

курсанта: «Стій, хто йде?» Уважно вдивляюся у темряву й міцно стискую гвинтівку. Мені довірена охорона військового майна. Мимоволі згадуються слова присяги...

4. НАВЧАЛЬНІ БУДНІ

— Робіть все, щоб швидше вишикувати відділення за учбовою тривою, — попереджує нас командир стройової підготовки. — Пам'ятайте: достатньо одному затриматися — все відділення затримається.

І коли був оголошений збір по «тривозі», я дуже хвилювався: чи встигну вчасно вишикувати своє відділення?

Після двох-трьох нічних тривог я сказав своїм товаришам:

— Порядок заощаджує час. Якщо знаєш, де що лежить, — зберешся швидше. Давайте робити так, щоб під час шикування не було жодного зайвого руху.

Через кілька днів у казармі почулася команда чергового: «Тривога!» Ми вибігли надвір у повній бойовій готовності, коли там ще нікого не було. У темряві хтось підійшов до нас — це був черговий командир. Він спитав номер нашого відділення.

За одну-дві хвилини вишикувались всі підрозділи.

Ранком нас вишикував командир роти й зачитав наказ начальника училища:

«Четверте відділення вишикувалося першим за дві хвилини 45 секунд, швидше за всіх в училищі. Командирові відділення оголошую подяку із занесенням в особисту справу й видачею грошової нагороди — п'ятдесят карбованців».

Цей, можливо, незначний випадок показав нам, яку велику роль відіграє згуртованість і дисципліна; ми зрозуміли, що швидкість дій, увагу, моторність, чіткість, які потрібні в повітрі, нам слід розвивати в собі й на землі.

П'ятдесят карбованців, одержані в нагороду, я надіслав батькові. Знав, як це його порадує.

Вчимося багато. У класах розв'язуємо завдання, вивчаємо різні системи машин, складну сучасну авіаційну техніку. Докладно знайомимося з матеріальною частиною винищувача «І-16». Заняття в аероклубі, виявляється, були лише «підготовчим класом». Ось вона, справжня, складна бойова авіаційна техніка!

Так само як в аероклубі, ми, не закінчивши ще теоретичних дисциплін, маємо познайомитися з нашими майбутніми інструкторами. До нашого відділення прикріплений лейтенант Тачкін. Ми вже, як це завжди буває, деякі відомості про нього одержали від хлопців, які літали з ним минулого року. Вони його хвалили. Казали, що лейтенант — відмінний інструктор.

Щодня ми чекали зустрічі з інструктором. І ось за розпорядком дня — перша методична година з інструкторами. Курсанти зібралися кожний у своєму відділенні в казармі. Увійшла група військових. Це були інструктори. Ми підвелися по команді. Дуже молодий кремезний лейтенант, не поспішаючи, злегка похитуючись, підійшов до мого відділення, і поки ми стояли струнко, він оглянув нас, а ми його. Безумовно, це Тачкін!

Я доповів:

— Товаришу лейтенанте! Четверта льотна група зібралась на методичну годину.

Лейтенант дозволив нам сісти, розпитав про те, як ми вчилися в аероклубі, а також поставив кілька запитань з курсу учбово-льотної підготовки, швидко, по-військовому, дав нам кілька порад. Він дуже сподобався мені, хоч здавалося, що наш інструктор дещо повільний. Правда, це не в'язалося з його енергійним, виразним обличчям і взагалі з образом льотчика-винищувача.

З нетерпінням чекали ми початку занять на аеродромі.

У житті льотчика інструктор посідає особливе місце. Від нього в основному залежить льотне майбутнє недосвідченого, гарячого юнака. Прийом інструктора, його поведінка в повітрі й на землі мимоволі переймаються. Інструктор отак робить, інструктор отак вчить — цим довго ще живеш у повітрі, поки не виробиш свого «почерку». На землі в усьому, наслідує інструктора, аж до манери ходити, говорити, заправляти гімнастюрку.

...Закінчується зима. У нас в училищі йдуть напружені заняття. Ми зовсім призвичаїлись до військового порядку, увійшли в розмірений ритм нового для нас життя. Командування й інструктори зуміли виховати в нас любов до училища, до нашої професії, почуття воїнської честі, свідомої військової дисципліни, високе почуття обов'язку перед Вітчизною.

Як і раніше, багато роблю спортивних вправ, а вечорами, коли буваю вільний, читаю або йду в затишну Ленінську кімнату, там ми палко обговорюємо поточні події, стежимо за перебігом воєнних дій на Заході, за боями в Фінляндії.

...Сидять колом курсанти — представники різних республік, областей, країв. Хто-небудь читає вголос газету, і ми дізнаємося про нові перемоги радянських людей, які борються за дострокове виконання сталінської п'ятирічки. Кожен з нас радіє, почувши про успіхи земляків. І всі ми відчуваємо велику гордість за рідну радянську країну, яка живе бурхливим творчим життям.

У ці зимові дні 1940 року нам всім хотілося б опинитися на аеродромах Карельського перешийка, звідки піднімаються в повітря червонозоряні яструбки. Святково, радісно було в нас в училищі, коли 12 березня 1940 року білофінни запросили миру й воєнні дії були припинені!

А тим часом на Заході розгорялась війна. Ми уважно стежили за картою воєнних дій. Німці все частіше й частіше робили нальоти на Лондон. Фашистська Німеччина захопила половину Європи.

5. СУВОРІ МАШИНИ

Коли зійшов сніг і підсохло на аеродромі, а всі іспити з теорії були складені, ми після ранкової зарядки, веселі, задоволені, трохи хвилюючись, вперше вийшли на льотну практику. Біля ангара стояли «УТ-2». Літаки були вже розподілені.

До нас підійшов інструктор і сказав, як завжди, коротко й статежно: — Попереджую: «УТ-2» — суворіша машина, ніж «По-2». Тому, готуючись на землі до польотів, будьте ще уважнішими й дисциплінованішими.

Через кілька днів ми розпочали перші польоти в зону. «УТ-2» у повітрі значно слухняніший, ніж «По-2», і вимагає точніших і суворіших рухів. Тачкін любив слово: «моторний» і часто говорив нам: «Моторнішими будьте, моторнішими!» У повітрі він зовсім змінювався. Рухи його ставали швидкими, але плавними й точними. Мені спочатку здавалося, що «УТ-2» важко опанувати й доведеться дуже довго тренуватися. Ми давно не літали, до того ж на «УТ-2» спочатку почували

себе якось незвично: над головою вже не крила, як на «По-2», а безодня неба. І всього тебе охоплює почуття простору, безмежної віддалі. Але минуло небагато часу, і Тачкін сказав мені, як колись Кальков:

— Полетите самотійно.

Я був здивований: не чекав, що так швидко одержу дозвіл на самотійний політ. Заліз у кабіну, трохи хвилююсь. Спочатку трохи відхилився від напрямку, але поступово рухи ставали більш упевненими. Політ провів за всіма правилами, як вчив інструктор.

Коли я виліз з кабіни, інструктор сказав.

— Літали добре, але все ж спочатку допустилися помилки. Зважте на це.

Тільки зараз я згадав про цю свою помилку, про те, що відхилився від напрямку, — у повітрі ніколи було думати про це. Треба було врахувати зауваження інструктора й продумати свої дії в польоті.

Наступного дня вилетів Коломієць...

Незабаром інструктори самі почали тренуватися на учбово-тренувальному винищувачі. І ми почали провадити учбові польоти на «УТІ-4». «УТ-2» вже був опанований.

«УТІ-4» здавався мені грізним, суворим і неприступним. Під час першого польоту з інструктором я багато дечого не зрозумів, не встигав стежити за його діями, як і тоді, під час першого польоту на «По-2» в аероклубі. Керувати «УТІ-4» треба було швидко й чітко, і я не знав, чи зможу опанувати техніку пілотування на ньому. Тому особливо старанно ставився до наземної підготовки.

До першого польоту готувався з тривогою. Проте політ виявився буденним. У повітрі я не відчував ні напруження, ні хвилювання. Машина напрочуд була слухняна.

І ось, нарешті, розпочинаємо провадити наземну підготовку на бойових літаках-винищувачах «І-16». Ми думали, що на них будуть тренуватися тільки інструктори. Але несподівано для себе я самотійно вилетів на цьому бойовому винищувачі.

Я зробив три провізні польоти на «УТІ-4». Давши деякі вказівки, інструктор раптом сказав мені:

— Підготуйтеся, сьогодні вилітаєте самотійно на «І-16».

Не пам'ятаючи себе від радості й хвилювання, я пішов до літака. Коли вліз у кабіну — заспокоївся, зосередився. Вирулив на лінію вихід-

ного старту. Почуття відповідальності за бойову машину зростало щосекунди.

Оглянувся, підняв руку й одержав дозвіл на виліт. Дав газ. Літак мов сам помчав. Я навіть трохи розгубився. Відірвався від землі. Не встиг оглянутися — висота триста метрів. Зібрався з думками, зробив круг над аеродромом. Заходжу на посадку. Земля наближається швидко. Літак суворий, не прощає найменшого промаху. Я сів впритул біля знаку посадки — навіть черговий по фінішу втік.

Під час другого польоту я керував значно спокійніше й сміливіше. Коли приземлився, до мене підійшов Тачкін і потиснув мені руку.

— Поздоровляю! Літали відмінно. Але з цією машиною треба бути більш уважним.

На «I-16» почали вилітати й інші курсанти. Тачкін поставив передо мною ще складніше завдання. Я його виконав і, задоволений, міркуючи про те, як добре слухає мене машина і яка в мене з'явилася впевненість, іду на посадку. Приземлююсь. І раптом, закінчуючи пробіг, мій літак описує круг. Торкаюся крилом землі. Стоп! Рулю, поглядаючи на крило. Ніби все в порядку. Але на душі погано. Соромно буде у вічі інструкторові дивитися. Ось що значить послабити увагу! Вона потрібна й тоді, коли ти вже приземлився й зарулюєш на стоянку.

Вилізаю з літака повільно і, не знімаючи шолома й парашута, стою.

Тачкін і курсанти оточили літак. Розглядають крило.

Інструктор холодно оглядає мене і говорить неголосно, але так, що всім чути:

— Що ж, мабуть, задаватися почав. Час вже знати: з тієї секунди, як ви сядете в літак, і до того, поки не залишите його, ви не маєте права послаблювати уваги. Літак не терпить недбайливого ставлення до себе, а «I-16» особливо.

Курсанти поглядають то на Тачкіна, то на мене. Знаю, що їм ніяково за мене, і почуття провини моєї росте. Здається, втік би зараз з аеродрому світ за очі!

Повчальний урок, хоч і важкий: мені бракує того, що дає досвід, — уміння розподіляти увагу, тієї єдності пілота з літаком, яка не дозволяє робити нічого зайвого й примушує робити все вчасно. Кілька днів я не міг заспокоїтися, не міг простити собі, що припустив помилку.

Вона запам'яталася мені надовго. І з того часу я почав уважно стежити за своїми діями до останньої секунди польоту.

6. ЕКЗАМЕН

Вже майже всі курсанти літали самотійно — льотне навчання закінчилось. Наближався день випуску. Кожний з нас намагався закінчити училище з відзнакою, щоб бути гідним звання льотчика-винищувача; кожний мріяв потрапити в льотну частину.

Вечорами, відпочивши після польотів, ми збиралися в Ленінській кімнаті й слухали політінформацію. Міжнародне становище ставало все більш напруженим. До літа фашистська Німеччина захопила Австрію, Чехословаччину, Польщу, Данію, Норвегію, Бельгію, Францію й Люксембург. Зростала активність фашистської авіації.

Ми обговорювали перебіг воєнних дій і на землі, і в повітрі. І неодмінно порушували питання нашого майбутнього. Якщо Батьківщина накаже, ми не осоромимо честі радянських льотчиків!

А поки що треба вчитися — уперто, наполегливо, безупинно.

У навчанні й роботі непомітно промайнуло ще кілька місяців. Наша ланка вже була готова до складання заліків з льотної практики. Закінчувалася літня погода, починалась ожеледь. Надходила зима.

Морозного ясного ранку до нас на старт прийшов помічник начальника школи з льотної підготовки майор Шатілін.

Обличчя в «грізного майора», як ми його звали, добродушне й веселе. Але ми знали, що він нещадно суворий, його досвідчене око помічає найдрібніше порушення настанов про польоти. Ми розгубилися, побачивши його. Може, кого-небудь відчисляти буде?..

Тачкін зібрав нас і, як завжди, коротко сказав, що нам наказано зробити по два польоти на «І-16». При цьому додав:

— Суворо дотримуйтеся напряму під час пробігу; щоб літак не зробив розвороту: ожеледь!

Більш ніяких порад інструктор не дав, але попередив, що на старті командир і що на посадку він звертатиме особливу увагу. Це значило: будьте пильні. Ми стурбувалися, але швидко заспокоїлись, вирішивши, що тренувальний політ нам не зарахують без попередження як випускний.

Надійшла моя черга. Я зробив два польоти, сів точно біля «Т» на три точки. Інструктор сказав, коли я виліз з літака:

— Ідіть до майора, повідомте.

Я злякався: невже допустив яке-небудь порушення? Мабуть, у повітрі зрізав круг. У тривозі підійшов до майора, став струнко й сказав:

— Товаришу майоре! Курсант Кожедуб. Дозвольте одержати зауваження?

Він уважно глянув на мене й сказав:

— Відмінно! Залишитесь працювати в училищі інструктором.

Виявляється, що це були залікові польоти.

Не вірилося, що я, рядовий курсант, нещодавно учльот, тепер сам буду вчити літати. Це була велика честь, але я був незадоволений: хотілося служити в стройовій частині. Та що зробиш — дисципліна!

Зате скільки разів потім я з подякою згадував училище, в якому пройшов добру школу роботи інструктором! Вона мені багато дала для майбутньої служби.

7. ВЧУ Й ВЧУСЯ САМ

Мене переводять у ескадрилью, яка знаходиться на іншому аеродромі. Панченко й Коломієць, мої аероклубівські друзі, попадають зі мною туди ж. Тепер вони теж інструктори. Розлучаюсь із земляком і приятелем Лисенком — він працюватиме інструктором на старому місці. Багатьох друзів проводжаємо в частину.

До мене прикріплюють десятку льотну групу. В мене одинадцять учнів — здорові, молоді хлопці. Коли вони вишиковуються, не відриваючи від мене очей, я ледве стримую посмішку: пригадую, що кілька місяців тому я так само дивився на інструктора Тачкіна. Але хвилююсь я не менше, ніж вони. Передо мною завдання: завоювати авторитет у моїх учнів, знайти підхід до кожного з них. Це не просто. Згадую Қалькова й Тачкіна й мимоволі наслідую їхню манеру говорити з курсантами.

Перше заняття на землі проходить добре. Хлопці уважно слухають мене й старанно виконують мої накази.

Мені довірили людей, яких треба навчити складної майстерності пілотажу на літаку-винищувачі. Треба правильно оцінити здібності

кожного курсанта, вивчити його настрої, нахили й запити. Все це здається мені дуже важким. Чи зможу я прищепити курсантам любов до літака?

Та чим більше я працюю, тим глибше усвідомлюю величезну роль інструктора в зростанні майбутнього льотчика, в розвиткові його льотних і моральних якостей, в його бойовому й політичному вихованні.

Курсанти стежили за кожним моїм кроком, кожним моїм рухом, і це примушувало мене наполегливо працювати над собою.

Я вчив і вчився. Навчаючи курсантів, вироблював і свою техніку пілотування, шліфував її. Я був зобов'язаний досконало володіти літаком, інакше мій авторитет як учителя був би підірваний. У повітрі я справді зливався з літаком, мої рухи були вироблені до автоматизму.

Готувався до занять методично. Вів щоденник групи, допомагав курсантам розбиратися і в теорії. Окремо працював з тими, що відстають. Подружив з курсантами, мені були близькими їхні інтереси. Кожний їхній успіх або невдача особиста — кровна справа інструктора.

Я так захопився педагогічною роботою, що не помічав, як ішов час. Група моя працювала добре, сумлінно. І весною 1941 року ми розпочали льотну підготовку.

Наш командир ескадрильї суворий і дуже вимогливий. Іноді курсантам він навіює страх, і працювати з ним нелегко. Він довго пам'ятає найменше порушення дисципліни.

Моє справжнє знайомство з учнями почалось під час польотів на «УТ-2». Серед моїх курсантів виділяється Башкіров. Він на п'ять років старший за мене. В нього добра загальна й політична освіта. Він служить прикладом наполегливості, дисциплінованості й старання. Башкіров часто працює з більш слабкими курсантами, провадить політбесіди. Він перший вилітає самотійно.

Моя група йде попереду інших і вже розпочала самотійні польоти на «УТ-2». Тому командир ескадрильї, незважаючи на те що я й сам багато й систематично тренуюсь на «І-16», дає мені додаткове навантаження: провадити рулювання з курсантами іншого загону. Ранком — польоти. Вдень і ввечері проводжу з курсантами рулювку на літаку з обідраними крилами. Він бігає тільки по землі, немов птах з обскубанним пір'ям. На ньому курсант вчиться тримати напрям. Я звик до подвійного навантаження. З світання до смеркання на ногах.

8. ДВАДЦЯТЬ ДРУГЕ ЧЕРВНЯ 1941 РОКУ

На світанку 22 червня 1941 року ми, як завжди, снідали в їдальні-палатці. Тільки почали пити кофе — прозвучала команда начальника штабу:

— Бойова тривога! Бойова тривога! По літаках!
Сам начальник штабу вскочив у палатку.

— По літаках! Бойова тривога! — схвильовано закричав він. Щось незвичне, серйозне й напружене було на його обличчі.

Шмигнувши прямо під палатку, ми врозтіч побігли до своїх машин. Техніки вже запустили мотори.

— Розрулити літаки по краях аеродрому! — наказав командир ескадрильї.

Погода погана. Сіє дощик. Сидимо з техніком Наумовим під крилом і чекаємо відбою.

— Дивно... — каже технік. — Так довго тривога ніколи не продовжувалась. Глянь-но, що там робиться?

Я оглянувся: на галявині, за аеродромом, де був розташований військовий табір, палаток наче й не було. Там вишикувались червоноармійці, і до нас раз по раз долітає їхнє голосне «ура».

— Там мітинг, — відповідаю я.

І зараз же чується команда: «Всі до центра аеродрому!»

Ми вишиковуємося в центрі льотного поля.

До нас підходить командир ескадрильї й говорить:

— Товариші, відбою немає. Бойова тривога продовжується. Сьогодні о четвертій годині ранку війська фашистської Німеччини віроломно вдерлися на територію нашої Батьківщини. Фашистські літаки бомбардували Київ, Севастополь, Житомир і інші радянські міста... Розосередити літаки по ланках. Жити будемо в бойових умовах. Порядок дня не змінюється, але день повинен бути ущільнений ще більше... Приступайте до своїх щоденних справ, товариші.

Війна... Фронт... В голові пронеслось безліч думок... Батьківщина в небезпеці! Україна, моя рідна квітуча Україна, вже зазнала першого вдару віроломного ворога. Життя моїх співгромадян під загрозою!

Почуття ненависті до ворога зросло, оволоділо всіма помислами. Поділитись своїми переживаннями з друзями ніколи — розпочинається

звичайний учбовий день. Після обіду командир ескадрильї читає нам зведення, перше зведення Командування Радянської Армії.

Увечері нас зібрав комісар, як завжди спокійний, підтягнений.

— Товариші! — сказав він. — Фашистська Німеччина захопила зброю й боєприпаси кількох європейських армій. На неї працює промисловість Чехословаччини, Австрії, Польщі, Голландії, Франції й інших країн. Гітлерівці розраховують на блискавичний удар, але наша армія, вихована партією Леніна-Сталіна, дасть відсіч загарбникам. Всі сили ми повинні кинути на захист Батьківщини. Зараз наш лозунг — все для фронту, все для перемоги! Нами керує Сталін, і ми переможемо!

У цю мить я, рядовий льотчик, вже почував себе учасником справедливої боротьби, яку ведуть воїни нашої багатонаціональної Батьківщини. Непереборне бажання перемогти ворога захопило й мене. В єдиному пориві закричали «ура». Я був певний, що за кілька годин полечу на фронт.

Комісар закінчив по-діловому й статечно:

— Фронт вимагає льотчиків. Треба їх готувати. Працюйте, товариші інструктори, ще краще, ще ретельніше вироблюйте техніку пілотування, свою й курсантів! Якщо потрібно буде, відправимо на фронт. А поки — з потроєною енергією за навчання. Дисципліна — передусім!

«Я льотчик-винищувач, і моє місце — на фронті» — ось про що думав я з самого ранку. Але наказ нашого командування був зрозумілий: підлягав виконанню без будь-яких розмов. Фронт вимагає льотчиків, і ми повинні їх готувати... І все ж як хотілося мені того вечора вилетіти в діючу частину!

9. В ДНІ ВІЙНИ

Курсантам видали гвинтівки. На аеродром привезли кулемети. Життя йде так само розмірено, але працюємо ще більше й кожну вільну хвилину слухаємо радіо. Увечері політрук читає нам зведення за день.

Вночі довго не можемо заснути: прислухаємося до віддаленого гуркоту зеніток. Безліч прожекторів освітлюють небо. Тихо, уривчасто розмовляємо. Фашисти починають нальоти на Харків. Їхні бомбардувальники пролітають недалеко від нашого аеродрому над закрутом Північного Дінця. З ненавистю прислухаємося до гулу ворожих машин. Кожен з нас думає: коли ж я зможу стати на бій з ворогом!

З щоденних оперативних зведень ми дізнаємося про героїчні подвиги наших льотчиків.

Пам'ятного дня, 3 липня 1941 року, ми зібралися в Ленінській кімнаті і з напруженою увагою, з глибоким хвилюванням слухали виступ великого вождя.

«Вперед, за нашу перемогу!» проголосив, закінчуючи свою промову, товариш Сталін.

Слова вождя стали для мене провідними. Я знав, що моя країна підкорює все інтересам фронту й завданням розгрому ворога і що обов'язок кожного з нас, на якій би маленькій ділянці ми не стояли, перебувати свою роботу на военний лад.

Всі ми — інструктори і курсанти — працювали з надзвичайним піднесенням, у кожного з нас зростало почуття відповідальності.

В одному з ранкових зведень — це було 5 липня 1941 року — передавалось про подвиг капітана Гастелло. Ми ніколи не чули про нього. Це був звичайний льотчик, який став героєм. Чимало подвигів на славу Вітчизни зробили радянські воїни в перші дні війни, але подвиг Гастелло був особливим. Кожен з нас мимоволі ставив перед собою питання: а чи зможу я зробити так, як зробив Гастелло? Чи знайду в собі мужність? Але дати відповідь на це могла тільки перевірка боем.

У ці дні був одержаний наказ: відправити на літаках училища кількох льотчиків на фронт. Летіли туди досвідчені інструктори з другого загону. Звичайно, їм підбрали найкращі літаки «І-16». Ми проводжали товаришів, заздрили їм. Вони були схвилювані, задоволені. Після того, як вони полетіли, я став ще наполегливіше тренуватися, сподіваючись, що незабаром надійде й моя черга.

Вже минула середина липня. Напружені бої йшли на Псковському, Смоленському і Новоград-Волинському напрямках.

Увесь народ піднявся на захист Вітчизни. «Все для фронту, все для перемоги!» Я читаю ці слова в газетах, чую їх по радіо, живу ними. Виконуючи термінові замовлення фронту, робітники не йдуть із заводів і вночі. Завдання фронту виконуються небачено швидко.

З хвилюванням читаємо ми про героїзм радянських людей і на полях борні, і в цехах заводів, фабрик, і на колгоспних ланах. А якщо в газетах промайне знайоме прізвище льотчика або товариша по училищу,

який полетів на «І-16» і вже вступив у бій, то ми відчуваємо гордість за нього й весь час говоримо про нього.

Газета переходить з рук в руки.

— Наші ж б'ють німців! Честь училища високо тримають! Ми одержували від друзів з фронту короткі, бадьорі листи з докладними розповідями про бойові вильоти. Вони вже збивали ворожі літаки...

Мої курсанти закінчили польоти на учбово-тренувальному літаку й повинні були розпочати тренування на бойовому «І-16». Я був певний, що як тільки вони закінчать навчання, пошлють на фронт і мене. З нетерпінням чекав цього дня.

10. АВАРІЯ

І раптом мої плани зруйнувались. Сталося це так. Я провадив з курсантами польоти в зону для ознайомлення. За день зробив десять польотів. Все йшло гаразд. Літак «УТІ-4» був новенький, його дали моїй групі за хорошу учбово-бойову підготовку. Останнім у кабіну сів курсант Клочков. Починаємо виліт.

Клочков літав добре. Але в нього був великий недолік — розпорошена увага: так і чекай, що він щось переплутає. Бачу, літак чомусь довго не відривається. Швидкість велика. Мотор почав давати перебої. Я здивований: в чому справа? Адже мотор новий! Мабуть, Клочков, вилітаючи, все ж переплутав сектори — замість нормального газу дав висотний, а ним належить користуватися тільки з певної височини.

Попереду — яр. Зараз попадемо в нього. Роблю спробу перескочити яр. Чується тріск. Щось сильно ударило по голові. Моя машина за три метри від яру зіткнулася з літаком, на якому ми звичайно провадили рулювання. Вискакую з кабіни. Знімаю шолом і парашут. По обличчю біжить кров. Курсант нерухомо сидить у своїй кабіні — мабуть, він непритомний. До нього підбігли курсанти. Встигаю крикнути, щоб вони витягли Клочкова, і падаю непритомний.

Якби ми зазнали лобового вдару, могли б загинути. Зійшло легко, але мені було дуже шкода нової машини.

Після цього комеск змінив своє ставлення до мене. На кожному розборі він неодмінно згадував про аварію. Я опинився серед недбайливих. Нічого було й мріяти про фронт — на фронт посилали кращих...

Було образливо й гірко. Звичайно, я міг оправдатися, але комеск нічого не хотів слухати.

Все це пригнічувало мене. Але минуло кілька днів, і я з новою енергією взявся за роботу, став вимогливішим до себе й до своїх учнів. Тільки так можна було повернути втрачене довір'я.

11. У ГЛИБОКИЙ ТИЛ

22 серпня по радіо повідомили про двомісячні підсумки війни. Фашисти прорахувалися в своїх планах на блискавичну перемогу. В нашій країні вони зустріли такий опір, якого ніде й ніколи не зустрічали. Ідуть запеклі бої по всьому фронту — від Льодовитого океану до Чорного моря. Кілька разів на день німці налітають на Ленінград.

Часом на душі ставало тяжко, але ми знали, що повинні триматися мужньо, стійко. Скигліїв серед нас не було.

Від батька, сестри й брата Григорія — він працював в охороні заводу — вже давно немає ні рядка. Хвилююсь за близьких. Листи батька, повні віри в нашу перемогу, його батьківські настанови були для мене великою радістю. Звичайно батько дуже турбувався про моє здоров'я. Тепер же, в дні війни, він писав про те, що я повинен самовіддано битися з ворогом, захищати Батьківщину, як належить кожному радянському воїнові. Мене дуже засмучувало те, що я втратив зв'язок і з братами Яковом і Олександром. Яків пішов в армію з першого дня війни, і звісток від нього не було. Останній лист від Сашка я одержав з Уралу. Моя відповідь до нього повернулася з поміткою на конверті: «Адресат вибув».

...Війна йде на території України. З болем серця думаю про рідну землю. Знову намагаюся добитися відправлення на фронт і подаю рапорт, але мені відмовлено: злочасна аварія все ще не забута.

Втішаю себе тим, що на фронт відправили мого найкращого учня — Башкірова. Радісно, що мій учень летить воювати, але гірко, що не лечу і я...

Вдень до нас на аеродром почали залітати німецькі розвідувачі, ночами почали частіше оголошуватись бойові тривоги.

Наші війська залишили Київ.

Ми одержали наказ перебазуватися в глибокий тил і там готувати льотчиків. Ця звістка схвилювала всіх нас. Важко було покидати рідну Україну, хоч ми знали, що це необхідно: для готування льотчиків були потрібні нормальні умови роботи, спокійна обстановка.

Збори проходять швидко й організовано. Не забута навіть двоуплудова гиря, з якою ми тренуємося. Востаннє виходимо на аеродром. Ледве світає. Сірий осінній ранок. Літаки готові до польоту.

Вишиковуємося. Кілька напутніх слів комеска, і ми вже над аеродромом. Робимо прощальний круг. Серце стиснулося, коли я подивився на порожній, осиротілий аеродром.

Беремо курс на схід. З літака іноді здається, що шлях рухається: це колгоспники женуть череди в глибокий тил.

Першу посадку робимо серед великого кукурудзяного поля. Заправилися бензином і полетіли у Воронеж. Тут уже кипить бойова робота — в повітрі патрулюють винищувачі.

На льотному полі стоять незнайомі нам потужні літаки. Ми оточили один з них, почали розглядати його з усіх боків, жваво перемовляючись.

— Оце так літаки, хлопці! — крикнув хтось захоплено.

До нас підійшов військовий льотчик, подивився на нас і, посміхаючись, сказав:

— Здрастуйте, юнаки! Бачу, подобаються вам «Іллюшини»... Так, ці літаки завдають жаху ворогу.

І він розповів про чудові бойові якості нашого вітчизняного літака, про його надзвичайну живучість.

Ранком полетіли далі. Прибули до місця, звідки наш шлях продовжувався залізницею.

На путях стоять ешелони з людьми, машинами, гарматами; одні прямують у тил, інші — на фронт. Ми розбираємо наші літаки й вантажимо їх на платформи.

У жовтні рушаємо в дорогу.

Зі мною в теплушці їдуть Усменцев, Коломієць, Панченко й інші хлопці. Влаштуємося по-домашньому. Обов'язки в нас розподілені: як тільки поїзд підходить до станції, один біжить діставати свіжу газету або послухати останні зведення Радінформбюро, інший дістає окропу. Наш ешелон не затримують, і буває так, що він відходить несподівано.

Перед нами довгий шлях — в Середню Азію. Політкерівник буває в

нас по кілька разів на день, і ми говоримо з ним про війну, про Батьківщину, про зустрічні ешелони, навантажені бойовою технікою, і неодмінно повертаємося до питання: коли ж ми самі полетимо на фронт?

Дізнаємося, що Ленінград обстрілюють ворожі далекобійні гармати. Місто — в кільці блокади. Ленінград трудиться й бореться. Наші льотчики там пильно чатують...

В дорозі ж дізнаємося, що Москва оголошена в стані облоги. Хтось нетерпляче говорить:

— Товаришу політкерівнику, москвичі пішли в ополчення, а ми, військові люди, льотчики, їдемо в тил!

Ми не можемо звикнути до думки, що рухаємося на схід, а не летимо на захід...

...Вздовж полотна залізниці до самого обрію простягаються солончаки, чагарники. Проїхали повз блакитне Аральське море. Потеплішало. Розкривши двері теплушки, дивимося на верблюдів, на безмежний степ — все це нам в дивовижу.

Нарешті приїхали. Зелене місто. Безліч фруктів. Дині, виноград. Небо синє. Теплінь.

Наш потяг поставили на запасну путь. Треба було швидко розвантажити ешелон, і ми, не відпочиваючи, таскали свої літаки. За кілька рейсів все було перевезено й перенесено на аеродром, розташований за півтора кілометра від міста.

Навколо аеродрому простяглися бавовняні плантації, дзюрчать арики, зеленіють садки. І тополі, як у нас на Україні.

12. КОЛИ Ж ФРОНТ?

Велика перерва в навчанні курсантів затримувала випуск. Працювати доводилось без відпочинку, а умови були нелегкі: стояла страшна задуха. Мотори «захлиналися» від пороху й перегрівались від спеки. Іноді після вильоту порох довго стояв стовпом. Літали тільки рано-вранці й надвечір. Вдень займалися наземною підготовкою, теорією й розбором польотів. В хвилини відпочинку линув думкою в рідне село. Там, у нас на Україні, тепер хазяйнували фашисти... В роботі я забувався. Але досить було прилягти відпочити, як перед очима поставали батько, сестра, брати, Ображіївка, Україна...

Знову подаю рапорт про відправлення на фронт. І знову одержую коротку відповідь: «Готуйте льотчиків».

Настають Жовтневі свята. 7 листопада 1941 року. Думаємо й говоримо про нашу дорогу столицю. Якою виглядає вона цього ранку, як почувають себе москвичі? Навряд чи сьогодні буде традиційний парад— надто близько фронт...

І раптом ми дізнаємося: 7 листопада в прифронтовій Москві відбувся військовий парад.

З особливою силою й радістю відчули ми віру в перемогу, слухаючи доповідь нашого великого вождя

«...Розгром німецьких імперіалістів і їхніх армій неминучий», сказав товариш Сталін у своїй доповіді.

«...Ворог розраховував на те, що після першого ж удару наша армія буде розсіяна, наша країна буде поставлена на коліна. Але ворог жорстоко прорахувався, — говорив великий Сталін у своїй промові на Красній площі. — ...Наша армія і наш флот героїчно відбивають атаки ворога по всьому фронту, завдаючи йому тяжких втрат, а наша країна, — вся наша країна, — організувалася в єдиний бойовий табір, щоб разом з нашою армією й нашим флотом здійснити розгром німецьких загарбників».

Нам радісно було усвідомлювати, що, перебуваючи в глибокому тилу, ми разом з усім народом куємо перемогу. І все ж мене продовжувала переслідувати мрія про фронт.

Комеск вже змінив гнів на милість. Але час ішов, а командир усе мовчав. Невже я ще не заслужив права вилетіти на фронт?..

Мої курсанти розпочали самотійні польоти. Я не хвилювався через те, що знаю, що підготовлений курсант не зробить великої помилки. Але спокій залишає мене, коли я бачу, що Клочкову ніяк не вдається зробити посадку. Погрожую курсантові із землі кулаком, як колись погрожував учльотам наш інструктор в аероклубі. Налітавшись «досхочу», Клочков сідає. Мої побоювання виправдались: не обійшлося без поломки. Літак відрулює на заправочну лінію. Технік переглядає вузли кріплення, а я тим часом вичитую курсанта за те, що він «праксував» повітря.

Згадується пісня, якої ми співали, коли були курсантами, на мотив «Раскинулось море широко»:

Негайно до штабу його привели,
Ліворуч сім раз повертали
І стружки чимало із хлопця зняли,
Аж сльози в очах заблищали.

Чим менш здатним і чим важчим був учень, тим з більшим бажанням я працював з ним. І коли добивався успіху, то відчував надзвичайну радість. Навчити людину важкої для неї справи, поділитися з нею досвідом — що може бути відрадінішого?

13. СІМ ПРОТИ ДВАДЦЯТИ П'ЯТИ

Вільної хвилини, лежачи під крилом літака, я читав опис повітряних боїв і по-дитячому мріяв втекти в Москву, а звідти на фронт. Я не задумувався над тим, як це здійснити, але вже бачив себе в бойовому літаку на місці льотчика, про подвиги якого щойно прочитав у газеті, і, так би мовити, брав на себе його роль. Картину бою в той час я уявляв собі погано, туманно, та й нелегко її собі уявити, поки не побудеш на фронті...

Непомітно надійшов 1942 рік. Ми зустріли його в суворий час. Але на душі вже було легше: німці під Москвою розгромлені. Радянська Армія на різних ділянках величезного фронту завдавала відчутних ударів по ворогові.

23 лютого — двадцять четверта річниця Радянської Армії. В училищі святковий настрій: німецький зимовий наступ зірвано! Наша армія за чотири місяці пройшла від Москви понад чотириста кілометрів.

Того дня мої друзі — інструктори — і я одержали звання старших сержантів. Ми були горді й щасливі і весь вечір розмовляли про майбутні бойові справи.

У напруженому навчанні минуло два з половиною місяці. Мої курсанти літали добре. До Першого травня одержав подяку від комеска. Я не мав жодного стягнення, жодного зауваження, і наші взаємини із суворим командиром налагодились. На врочистому вечорі політрук прочитав нам першотравневий наказ Народного Комісара Оборони. Я багато думав про слова вождя, про його наказ удосконалювати бойову виучку.

Про це ж ішла мова і на наших комсомольських зборах: як краще підготувати себе до бойової діяльності.

Викладач тактики військово-повітряних сил зробив для нас цікавий альбом. Він зібрав у ньому газетні статті з описами найцікавіших з тактичного погляду боїв. Викладач дав мені альбом на кілька днів. Це був чудовий посібник. Я докладно розглядав з курсантами тактику нашої і ворожої авіації, знайомив їх з досвідом бойових льотчиків.

Вечорами довго просиджую над альбомом, ретельно вивчаю, аналізую кожний тактичний прийом фронтових льотчиків, накреслюю на папері схеми бою, окремі фігури, записую до блокнота свої висновки. Ця «творча лабораторія» дала мені велику користь. Я ще не був на фронті, але вже почав наочніше уявляти собі дії льотчика в бою. Багато де в чому мені допомогло вміння малювати.

Якось увечері, увійшовши до коридора штабу, я побачив біля вітрини, на якій звичайно вивішувалися газети, льотчиків. Вони щось завзято обговорювали. В «Сталинском соколе» була опублікована стаття, що розповідала про чудовий бій сімки радянських льотчиків проти двадцяти п'яти фашистів, бій, який закінчився розгромом ворога. Серед семи відважних — три вихованці нашого училища. Їх відправили на фронт, коли ми були ще вдома, на Україні. Ми пишалися товаришами.

Командирові славної сімки, льотчикові Єрьоміну, згодом був переданий літак, збудований на кошти колгоспника-патріота Ферапонта Головатого.

14. ЗАКОН ПОДВІЙНОГО КОНТРОЛЮ

Наближався день випуску моєї групи. Ми мали зробити останній політ з курсантом у зону й показати зриви в штопор.

Вранці ми вийшли на аеродром. Механік доповів, що літак справний. Я впевнено полетів. Зробив зрив у штопор і почав виводити літака. Даю газ, а мотор не працює. Літак ввійшов у круту спіраль. Потягнув ручку до себе. Літак почав перевертатися на другий бік. Швидко наближалась земля. Насувалася катастрофа. Не можна гаяти й секунди! Не можу зрозуміти, що діється з мотором. Вдаюся до останньої спроби вирівняти літак, і ось він уже в горизонтальному положенні. Але вимушена посадка неминуча.

Місцевість нерівна. Дивлюсь — збоку бавовняна плантація. Наближаюсь до неї. Знижуюсь. Потягнув ручку до себе — літак приземлився й побіг. Його вернуло на ніс — ось-ось перекинеться! Площадка з нахилом. Попереду — провалля. Літак зупинився перед ним за метрів п'ятнадцять-двадцять.

Мабуть, закінчилося пальне. Відкриваю пробку й переконаюся — овва, бензину справді немає!

Чую зовсім близько гул мотора. Задираю голову. Низько летить літак командира ескадрильї. Я показую знаками, що немає бензину, командир погрожує мені кулаком.

Літак зник, а ми похмуро сидимо й чекаємо бензину. До чого ж образливо! Я, мабуть, знов потрапив у недбайливі, знову відкладеться моя відправка на фронт!..

Командир приїздить на автомобілі. Я готовий провалитися крізь землю. Доповів про те, що зробив вимушену посадку, бо не вистачило пального, але літак цілком справний.

Командир наказав заправити літак бензином.

Бензобак зарядили. Командир сам сів у кабінку і спробував летіти. Та це було неможливо — дуже мала площадка.

Він наказав розібрати літак. За кілька годин ми доставили літак на аеродром.

Комеск викликав мене. Я знав, що передбачається неприємна розмова: командир, як у нас казали, стружку зніме.

Але він зустрів мене не так суворо, як я чекав.

— Ніколи не забувайте, що, довіряючи технікові, ви повинні в той же час і перевіряти його, — сказав він. — Подвійний контроль попереджує аварії.

Командир обмежився цим зауваженням, мабуть тому, що я вдало посадив літак: ні аварії, ні поломок не було.

Це правило: контроль — найкращий засіб запобігти нещасливому випадкові, я міцно запам'ятав. Провину я, звичайно, взяв на себе, але механікові, який доповів перед нашим вильотом, що баки повні пального, від мене перепало.

15. ВИПАДОК З МОТОРОМ

Всі курсанти успішно закінчили навчання. Вони оточують мене. Їхні збуджені обличчя нагадують мені, як півтора року тому я сам хвилювався, розлучаючись із своїм інструктором в аероклубі.

Курсанти дякують мені, і я відчуваю велике задоволення: знаю, що вони підготовлені непогано. Всі вони летять на фронт, а мені поки що доручено випуск другої льотної групи.

І знову весь день я проводжу на аеродромі.

В новій групі мені особливо сподобався білявий юнак, старанний, дуже веселий і дотепний, харків'янин Іван Фьодоров.

Вранці я повинен вилетіти з ним за маршрутом. У нас учбовий літак з слабеньким п'ятициліндровим мотором.

Перед вильотом я ретельно оглянув машину. Все нібито справно, мотор працює добре. Підлетіли. Висота тридцять-сорок метрів. Внизу промайнула залізнична станція, місто...

Раптом мотор почав давати перебої, швидко почала спадати тяга. Літак знижувався. Навколо будинки — посадити літак нікуди. Він втрачав швидкість над самісінькими будинками. Ось-ось зачепиться за дах! Щоб запобігти лобового вдару, я перевернув літак на крило. Почувся різкий тріск. Літак ударився об ріг будинку.

На мить я знепритомнів; коли прийшов до свідомості, не міг нічого зрозуміти.

Передо мною цегляний будинок станції. Я вирішив, що це мені ввижається. Підняв голову — ні, це справді цегляна стіна. Насилу повернувся. Фьодоров сидить у своїй уцілілій кабіні, і вигляд у нього дивний. Я глянув по боках — всюди валяються уламки. Піднявся й за звичкою хотів зробити крок з кабіни, але кабіни наче й не було. Ступати було боляче, і я впав. Якось зняв парашут, шолом. Фьодоров, побачивши, що я рухаюсь, радісно закричав: «Все в порядку!» Мабуть, він думав, що я вбився.

Навколо зібралась юрба. Підїхала машина, і через кілька хвилин ми опинились у госпіталі.

Мій тезко дуже забив хребет, а я — обидві ноги: довго не міг ходити. Пролежали щось з місяць. Розслідування катастрофи встановило, що мотор відмовив не з нашої вини.

Я знову в строю, знову вчу і вчуса.

16. В МОСКВУ!

З глибоким хвилюванням стежимо за Сталінградською битвою. Всі наші думки й розмови — про Сталінград. У небі над волзькою твердиною відбуваються жорстокі повітряні бої. Вони починаються на світанку й тривають до темноти.

У мене таке палке бажання стати учасником Сталінградської битви, така сильна ненависть до ворога, так багато в мене сил, а я повинен бути тільки спостерігачем! Доки ж це!

Я розумію, як потрібний тепер кожний інструктор, як важливо випускати для фронту добре підготовлених льотчиків, але всі мої думки — на фронтових аеродромах, в небі над Волгою.

Одного разу я повернувся з тренувального польоту. Стояла невимовна спека.

— Пішли купатися! — покликав мене Усменцев.

Тільки-но ми зібралися піти до арика, що протікав поміж високими тополями біля аеродрому, як до мене підбіг технік:

— Вас викликає комеск.

— Ну, почекай, зараз повернуся! — крикнув я Грицькові.

У дверях зустрічаюся з командиром ланки другого загону — лейтенантом Петром Кучеренком. Він спокійний, витриманий, скромний льотчик. Говорить не поспішаючи, ходить, ніби обмірковує кожний рух. Його теж викликав комеск.

Входимо разом. Доповідаємо. Командир ескадрильї встає й пильно дивиться на нас. Ну, думаю, зараз почне пробирати за що-небудь. Командир постояв мовчки й повільно сказав:

— Так, я знаю, ви льотчики непогані, не підведете нас на фронті. Обидва відправляєтесь за викликом до Москви. Виїзд завтра вранці.

Нарешті! Мені навіть не вірилось.

Командир потиснув нам руки, і ми вийшли. Звістка вже облетіла аеродром, і хлопці чекали на нас біля дверей. Тут і мій друг — Гриць Усменцев. Я кинувся обнімати його.

— На фронт їду, Грицю!.. Ущипни мене, може я сплю!..

Увечері хлопці нас проводжали. Ми зібралися вдома в Кучеренка — він був одружений.

Мені стало важко, коли я подивився на маленьку дочку Петра, на заплакане обличчя його дружини. Петро заклопотано й ласкаво погля-

дав на неї і підморгував нам: «Ось, мовляв, хлопці, засмутилася дружина, підбадьорте ви її».

Ранком я схопився раніше за всіх. Сьогодні в Москву! Казали, що звідти — прямо на фронт.

Прийшов Петро. Його проводжали дружина й маленька дочка. Машина вже чекала на нас. Хлопці оточили від'їжджаючих щільним колом. Усменцеву, Панченкові, Коломійцю, Фьодорову командир ескадрильї дозволив проводити нас до міста.

Петро поцілував дівчинку.

— Ну, рости, дочко, та батька не забувай. До побачення!

Його дружина намагалася посміхнутися, але по лицях у неї бігли сльози.

— Товариші, час їхати, — сказав командир.

Ми почали покvapливо прощатися й влізли в машину. Рушили. Петро вскочив уже на ходу. Ми зробили вигляд, що не помічаємо його хвилювання. Хлопці бігли за машиною й кричали:

— Бийте ворога! Міцніше!

Машина повернула за горб, і аеродром шез з-перед очей.

Петро став до нас спиною, обіпершись на кабінку. Ми затихли.

— Ага, щоб не забути! — раптом сказав Фьодоров, простягаючи мені свою карточку. — Це тобі на пам'ять.

Я взяв карточку й вголос прочитав напис на звороті: «Пам'ятай рік будинку й ніколи не розгублюйся! Тезко Фьодоров».

Хлопці засміялися, і сум, що охопив нас під час прощання Петра зі своєю дружиною, швидко розвіявся.

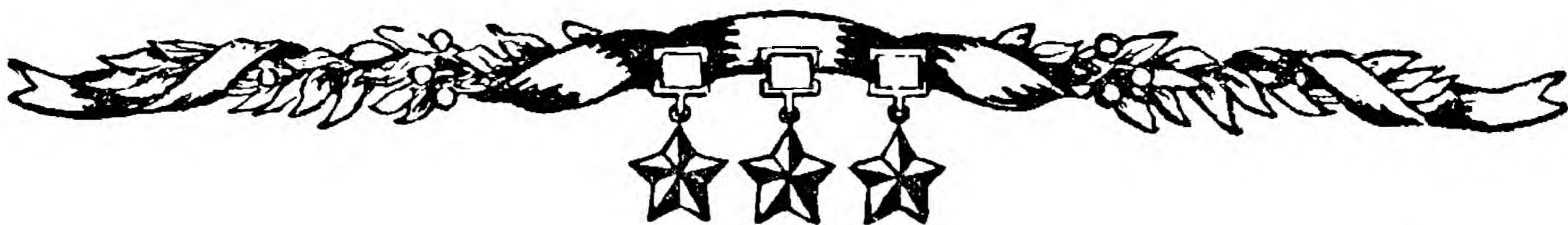
У місті ми попрямували до штабу училища й там зустріли хлопців з інших ескадриль. Нас зібралося вісім осіб.

Знав я всіх лише по обличчю — зустрічалися, коли училище перебувало на Україні.

Друзям по аеродрому треба було повертатися. Прощалися довго й гомінко. Гриць міцно тиснув мені руку й твердив:

— Ти зараз же пиши, як зіб'еш літак. Відразу напиши, чуєш!

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

В бойовій сім'ї

І. НОВИЙ ДРУГ

Ми їхали по тих місцях, якими рік тому прямував наш ешелон із заходу на схід. На лаві проти мене влаштувався старший сержант з іншої ескадрильї — Льоня Амелін. У нього веселі сірі очі й добре, спокійне обличчя. Він високий, трохи сутулий, говорить повільно, рухається плавно й зовні не схожий на льотчика-винищувача. Але це тільки так здається. На фронті він виявив себе відважним винищувачем.

Ми з Льонею швидко подружили. У нас виявилось багато спільного в смаках, інтересах. Він так само, як і я, рвався в бій. Хлопці казали, що Льоня добре володіє технікою пілотування. Але як ми всі будемо пілотувати в бою? Ми ще не знали бойових якостей один одного, не знали ще й самих себе. Я трохи турбувався за Петра: він був важкодум, а в бою потрібна швидка реакція. Правда, в повітрі людина змінюється. В бою людина стає спритною й сміливою, набуває якостей, яких до війни вона ніколи не мала. Ми говоримо про це всю дорогу — палко й завзято, сперечаючись один з одним.

Переїжджаючи Волгу, я думав про те, що вона несе свої майже сковані кригою води туди, до героїчного Сталінграда, і що, мабуть, днями і я буду там...

Поїзд іде по території, яка вночі затемнюється. В глибокому тилу ми відвикли від затемнення. Нам розповідали, що над деякими станціями вночі нищпорили німецькі літаки, іноді бомбардували.

7 листопада ми сиділи в поїзді й дуже шкодували, що не потрапили того ж дня в Москву.

2. СЛОВА ВОЖДЯ

Під'їжджаючи до столиці й дивлячись у вікно на підмосковні дачні місця, я відчував надзвичайне хвилювання... Москва... Столиця... Скільки я мріяв про неї, скільки думав про неї в тривожні дні 1941 року!..

Ми приїхали 8 листопада, в морозяний, ясний день. У високому будинку вокзалу були майже самі військові. Нам з Льонею дуже хотілося послухати оповідання молодого фронтовика, навколо якого зібралось декілька осіб. Але наш супровідник, надісланий з пункту збору льотно-технічного складу, повів нас у метро. Трехи розгубившись, ми ввійшли у світлу підземну залу, сіли в поїзд і як заворожені дивилися на мерехтливій станції.

...В залі пункту збору льотно-технічного складу багато бойових льотчиків. Але зустрічається й молодь, як-от ми. Льотчики розповідають про повітряні бої: одні щойно прибули з фронту, інші — з госпіталів. Ми з Льонею стоїмо осторонь біля вікна й слухаємо.

— Увага! Зараз вас ознайомлять з доповіддю й наказом Народного Комісара Оборони товариша Сталіна, — оголошують нам.

Всі встають. В урочистій тиші прислухаємося до кожного слова історичної доповіді.

«...Яку головну мету переслідували німецько-фашистські стратеги, розпочинаючи свій літній наступ на нашому фронті? Якщо судити з відгуків закордонної преси, в тому числі й німецької, то можна подумати, що головна мета наступу полягала в зайнятті нафтових районів Грозного та Баку. Але факти рішуче спростовують таке припущення.

...В чому ж, у такому разі, полягала головна мета німецького наступу? Вона полягала в тому, щоб обійти Москву зі сходу, відрізати її від волзького й уральського тилу і потім ударити на Москву.

...Коротко кажучи, головна мета літнього наступу німців полягала в тому, щоб оточити Москву і закінчити війну в цьому році.

...В результаті, погнавшись за двома зайцями — і за нафтою, і за оточенням Москви, — німецько-фашистські стратеги опинилися в скрутному становищі.

...Тільки наша Радянська країна і тільки наша Червона Армія здатні витримати такий натиск. І не тільки витримати, але й подолати його».

Читання доповіді закінчено. Лунають бурхливі оплески. Всі захоплені. Я почуваю величезне піднесення. У Льоні блищать очі, і його завжди спокійне обличчя зараз радісно збуджене. Ми потискаємо один одному руки.

3. МАЙОР СОЛДАТЕНКО

— Хлопці, тут, чув я, формує полк бувалий льотчик майор Солдатенко, — говорить нам Петро. — Мені розповідали про нього так багато, що я хочу потрапити тільки до нього. Він з фашистами ще в Іспанії бився, трохи не загинув у палаючому літаку. В нього обпечене обличчя. Командир, кажуть, стійкий, суворий і сердечна людина. Одне слово, заслужений льотчик.

— Так, але як же до нього потрапиш?

— Сам не знаю. Треба буде зорієнтуватися в обстановці.

Ми весь день чекали — ось-ось викличуть і відправлять на фронт. Набридло тинятися без діла, і ми пішли в спортзалу.

Вийшли надвір. Дивлюсь — назустріч швидко крокує майор з енергійним обличчям у шрамах. Це, напевне, майор Солдатенко. Я пошепки сказав Льоні:

— А що як підійти та попроситися до нього в полк?

Майор мигцем глянув на нас, відповів на привітання й пройшов повз нас. Я не наважився до нього звернутися.

Увечері нас зібрали й повідомили, що всі ми, інструктори училища льотчиків-винищувачів, зараховані в полк до майора Солдатенка.

Наш командир підійшов, поглянув на нас і, посміхаючись, неголосно сказав:

— Товариші! Я співчуваю вам. Знаю, що ви будете розчаровані. Випадково чув, як ви обговорювали, на який відправитесь фронт. Всі ви рветесь до Сталінграда. І я вас дуже добре розумію. Але перш ніж поїхати на фронт, вам доведеться ще повчитися в тилу. Вивчимо нові бойові літаки, тактику, а вже потім полетимо бити ворога...

4. ВЕДУЧИЙ І ВЕДЕНИЙ

...І ось ми знову на учбовому аеродромі.

Навколо сосновий ліс, недалеко річка. Околиці нагадують рідні місця. Нас розмістили у великій землянці.

Серед нових товаришів мені особливо припали до серця старші сержанти Кирило Євстигнєєв, Іслам Мубаракшін і Василь Пантелєєв. Вони теж були інструкторами. Мені здається, що я їх вже давним-давно знаю. Взагалі мені щастить: товариші в мене добрі. А це на війні має велике значення.

Я призначений в ескадрилью старшого лейтенанта Гавриша. Нас поділили на ведучих і ведених. Я потрапив веденим до командира ланки молодшого лейтенанта Габунія Петра призначили помічником командира полку.

Коли був зачитаний наказ, Габунія підійшов до мене й сказав:

— Чудесно — разом літати будемо!.. Давай знайомитися: розповідай про себе. Я теж розповім.

Гарне було його обличчя з тонкими рисами, з чорними мрійними очима. У нього була легка, грохи танцююча хода. Синя гімнастюрка добре лежала на ньому. Він і літав добре, сміливо, впевнено.

Габунія розповів, що за спеціальністю він педагог, закінчив аероклуб, потім, в дні війни, льотне училище. Він уже був членом партії.

З цього дня ми — ведучий і ведений — стали нерозлучними друзями. Поруч спали, разом ходили в їдальню. Так вже водилося, що ведений не відходить від ведучого і на землі, пристосовується до його рухів, звичок, пам'ятаючи, що все це буде потрібне в повітрі.

На аеродромі зароджувалася дружба майбутніх бойових пар. Дружба потрібна всюди і завжди, в першій-ліпшій роботі: біля кулемета і в танку, біля верстата і за партою в класі. Але в повітряному бою вона потрібна, як ніде.

Дружба льотної пари зобов'язує пильно стежити за кожною помилкою в повітрі — і своєю, і товариша; якщо з обманливого почуття товариства не звернеш уваги друга на помилку, значить посилиш її.

Величезне значення має добре злітана пара винищувачів у повітряному бою. Це дружба воїнів, натхнених великими ідеями справедливої війни, готових на перший-ліпший подвиг на славу Вітчизні, дружба

безстрашних людей, здатних ціною свого життя врятувати життя друга. Ця дружба не має нічого спільного з панібратством: наказ ведучого — закон для веденого.

Така дружба й була в нас з Габунія.

Наш командир ескадрильї Гавриш — старший працівник авіаційного училища. До нас він ставився, як до «курсантів», вимогливо, навіть причепливо. В ескадрильї були гарні, дружні хлопці й добрі льотчики.

Більш за всіх мені подобається Кирило Євстигнєєв, веселий, простий, тактовний, і його два друзі — Іслам і Василь Іслам — льотчик з великим досвідом інструктора. Василь — життєрадісний, дотепний і дещо безтурботний хлопець. Вони до Кирила ставились з великою повагою, наче він старший і досвідченіший за них. Євстигнєєв, справді, дуже здібний льотчик і помітно виділяється серед своїх друзів. У нього відкрите, гарне російське обличчя. Він худорлявий, не дуже високий на зріст. Коли Кирило чим-небудь схвильований, він міцно стискає зуби, і м'язи на його обличчі рухаються. Він дуже вразливий, але в той же час у нього надзвичайна витримка.

5. ЗУСТРІЧ НА ЗЕМЛІ

Якось, прямуючи в їдальню, я помітив два трофейні ворожі винищувачі «Мессершмітт-109». Вони стояли осторонь від наших літаків. Мене мимоволі потягло до них. Я бродив навколо них, придивлявся, розглядав уразливі місця. Поки я крутився навколо «мессершмітта», до мене підійшов бойовий льотчик у комбінезоні й сказав:

— Що розглядаєш? Вразливих місць «мессера» шукаєш? Його найкраще бити зверху.

Льотчик, звичайно, мав рацію. Але іноді треба бити й знизу, в черво «мессеру», не завжди вдається вести вогонь згори. І я, присівши навшпиньки, став ще уважніше розглядати «мессершмітт», намагаючись уявити собі, як краще цілитися в нього в повітрі. Потім одійшов далі й став здалека уважно вдивлятися у ворожий винищувач, щоб запам'ятати всі його ракурси.

З того часу в мене виробилось правило: повертаючись з їдальні,

я на око відміряв сто метрів від доріжки до «мессершміттів» і довго так простоював, уявно беручи на приціл ворожий літак.

На учбовому аеродромі ми почули радісну звістку: 19 листопада 1942 року, за наказом Верховного Головнокомандуючого, Радянська Армія силами Південно-Західного, Донського й Сталінградського фронтів перейшла в навальний наступ і завдала могутнього удару по ворогу. Почалось оточення німецьких армій під Сталінградом.

Кожному з нас у ці дні хотілося полетіти туди, на береги Волги, знищувати оточені німецькі війська. Але ще відбувалось теоретичне навчання. Ми знайомилися з літаками конструкції Лавочкина «Ла-5».

У грудні почалися заліки. Ми так наполегливо й старанно працювали, що майже всі склали їх на «відмінно», і Солдатенко, задоволений, посміхаючись, сказав:

— Тепер, товариші, розпочнемо польоти на «Ла-5». На них і вилетимо на фронт.

6. «ЛА-5»

Нас перевели на інший учбовий аеродром. І саме там, у морозяні січневі дні ми почали польоти на винищувачах «Ла-5». Я не відходив від літаків, розглядав їх з усіх боків. Міцні, тупоносі машини стояли в ряд, всі однакові, одна біля одної. Але в кожній машини були свої, невловимі на перший погляд, особливості.

Ранком, перед першим самостійним вильотом я підійшов до свого літака й привітав його за всіма правилами, як командира. Зробив це я не на жарт, а серйозно. Мої вчителі прищепили мені почуття глибокої поваги до машини. Літак ніби говорить людині: «Вивчиш мене — служитиму тобі. Поставишся недбайливо — покараю тебе».

Я боявся, що хлопці побачать, як я вітаю машину, і будуть сміятися. Оглянувся — ні, всі стоять біля своїх літаків, поринувши в думки про свій виліт. Кожному хотілося відмінно провести польоти на новій машині.

Ми, молодь, дуже любили командира другої ескадрильї старшого лейтенанта Гладких — досвідченого льотчика, просту, щирю людину. Він був невисокий, присадкуватий, кирпатий, короткий ніс надавав його обличчю чогось дитячого. Гладких подружив з нами й охоче ділив-

ся своїм досвідом. Я дуже шкодував, що не потрапив до нього в ескадрилью. Він часто говорив нам:

— Знаю: молодому, навіть добре підготовленому винищувачеві буває нелегко провести перший повітряний бій. Молодий льотчик прагне збити ворога, але здійснити це бажання в перших повітряних боях йому важко. Я іноді беру з собою веденим недосвідченого льотчика, щоб на практиці показати йому, як треба діяти.

І Гладких розповідав який-небудь цікавий, повчальний епізод.

Мені дуже подобався надійний, потужний мотор на «Ла-5», і я багато возився з літаком. Петро, проходячи мимо, кричав мені, підморгуючи:

— Ну що, Ваню, дамо фрицам жару на цьому літаку!

7. НАШ «БАТЯ»

Коли ми почали вилітати, більш за всіх, здається, хвилювався Солдатенко. Він бігав проважати й зустрічати кожного льотчика. Не встиг я вилізти з машини після першого польоту, як командир підбіг до мене, кричачи ще здалеку:

— Поздоровляю, товаришу старший сержант! Дуже радий!

Він потиснув мені руку.

— Всі льотчики добре літають, — вже на ходу додав він і побіг зустрічати літак Амеліна.

Він справді бігав: йому неодмінно треба було зустріти кожного. Ми звали його «батею», і він дійсно по-батьківському ставився до нас.

«Батя» був справжній командир — учитель, наставник, вихователь, вимогливий, нещадний до роззяв, порушників дисципліни, готовий допомогти і ділом і словом кожному, хто сумлінно працює. Ми любили й поважали його, прислухалися до його слів. Це була людина, про яку ввійшло в звичку казати — «душа полку».

Я мав зробити останній тренувальний політ, але викликала сумнів робота мотора.

Підійшов командир ескадрильї:

— Товаришу старший сержант, чому затримуєтесь? Вам сказано: зробити два польоти.

Слово командира — закон. Сідаю в кабінку. Перевіряю її. Піднявсь

у повітря. Набрав висоту п'ятдесят метрів. Раптом відчуваю — з мотором щось трапилось. Спадає швидкість. Подав ручку від себе й перевів літак на планування. Натиснув кнопку, щоб прибрати шасі. Попереду — великий масив лісу.

Я швидко повернув убік, стрімко вивів літак з кута планування й сів на фюзеляж у сніг. Поштовх був великий, і я дуже вдарився головою. Але болю не відчув. Вискочив з літака, оббіг навколо нього, щоб подивитися, чи все в порядку. Чомусь знову заліз в кабінку й тільки тоді відчув гострий біль у голові й закрив очі. Коли знову відкрив їх — побачив Солдатенка, Гавриша, Габунія. Збліднувши від хвилювання, Габунія кричав:

— Ти живий, здоровий, Ваню! Як добре!

Солдатенко заклопотано питав, що в мене болить.

Бачачи його турботу, я навіть повеселішав, але мене мучила думка: може я винен в аварії?

Вони обережно витягли мене з кабіни, поклали в машину й відвезли в санчастину.

Увечері в мене піднялась температура, і я засумував, що вибув із строю. Солдатенко відвідав мене. Пам'ятаю, як неспокійно, по-батьківському він дивився на мене, поправляв лід на моїй голові й тепло казав, ніби читаючи мої думки:

— На фронт летіти час, ніколи тобі лежати. Поправляйся швидше та не сумуй. Все минеться, ти міцний.

Слова любимого командира вплинули на мене, як ліки. Я підбадьорився й за кілька днів зовсім видужав.

Мотор розібрали, з'ясувалося, що оберти мотора знизались тому, що перестав працювати один агрегат.

Недарма наш командир звертав увагу на швидкість дій у повітрі! Не було б її в мене, я б убився. Завдяки швидкості дій непогано зробив вимушену посадку.

8. ГОТУЄМОСЯ ДО ВИЛЬОТУ НА ФРОНТ

25 січня в нас велике свято — зачитується наказ Верховного Головнокомандуючого по військах Південно-Західного, Південного, Донського, Північно-Кавказького, Воронежського, Калінінського, Волховського й

Ленінградського фронтів. Гітлерівська армія під Сталінградом розгромлена. Блокада Ленінграда прорвана. Звільнено безліч наших міст і населених пунктів. 2 лютого — новий наказ товариша Сталіна, цього разу військам Донського фронту: успішно завершена ліквідація оточених під Сталінградом ворожих військ.

Закінчилась історична Сталінградська операція, так блискуче проведена по замислу й під керівництвом товариша Сталіна.

Ми готуємося до вильоту на фронт. До нас прибули новенькі літаки «Ла-5». Вони побудовані на трудові заощадження земляків Валерія Чкалова, і на їхньому борту напис: «Імені Валерія Чкалова». Як багато благородних думок породжує ім'я великого льотчика нашого часу! Хто з нас, молодих пілотів, не мріяв хоча б трохи бути схожим до нього і, як і він, самовіддано й безстрашно служити Батьківщині!

За кожним льотчиком закріплена машина. Мені дістається п'ятибаківий «Ла-5» № 75. У всіх хлопців — трибачкові машини; вони більш маневрові, слухняні й повороткі. А п'ятибачковий важкуватий: швидкості на ньому не розвинеш. Прикро. Мій понижений настрій помітив командир ескадрильї. Він добре розуміє, в чому справа, у нього свої педагогічні прийоми, і він пробирає мене:

— Я бачу, ви, товаришу старший сержант, уже вважаєте себе таким випробуваним льотчиком, що хочете літати тільки на понадшвидкісних літаках?

І додає вже не так суворо:

— Нічого, нічого, Кожедуб! Треба привчатися й труднощі переборювати... Ти сильний, тобі на ньому й літати.

Хочу пояснити йому, але він не слухає. Розмова закінчена.

Габунія втішає мене, хлопці добродушно посміхаються:

— Зате в польоті бензин у тебе позичати будемо... Та ти не хвилюйся — замінять тобі цю машину!

Я й сам думаю, що замінять, але все ж прикро.

...Солдатенко збирає нас і говорить:

— Поздоровляю вас, товариші! Вам довірені чудові машини. Пам'ятайте: обов'язок кожного — берегти свій літак, бо кожний з вас битиметься на ньому з ворогом.

Заметіль заважає нашому вильоту. Кілька разів на день прогріваємо мотори. Злі на погоду — адже прив'язала нас до землі!..

В ці дні я часто буваю у бібліотеці. Тут підбирались всі матеріали — газетні й журнальні — про тактику повітряного бою, про зміни в тактиці ворожої авіації. Довго просиджував у бібліотеці, поповнюючи свій блокнот зі схемами й нотатками про найвизначніші повітряні бої.

Сильне враження справив на мене бій, який майстерно й безстрашно провів у великій повітряній сутичці Герой Радянського Союзу Макаров. Опис цього бою я перечитав кілька разів. Багато я дав би, щоб зустрітися й поговорити з таким льотчиком.

Перед вильотом на фронт мене охопив той зосереджено-піднесений настрій, який властивий був у роки Вітчизняної війни кожному радянському юнакові перед першими боями.

Ми думали, що двадцять п'яту річницю Радянської Армії зустрічати мемо в фронтовій обстановці. Але погода затримала нас у тилу. 23 лютого ми прочитали святковий наказ великого Сталіна. Обличчя в усіх радісні, сяючі.

— Читали? Товариш Сталін сказав, що вже почалося масове вигнання ворога з Радянської країни!..

Радянські війська успішно наступають по всьому фронту!

Я думав про батька, про свою Ображіївку, про рідну українську землю.

Слова сталінського наказу, як завжди, вселяли впевненість у перемозі, в своїх силах, але змушували кожного з нас ще більше підтягнутися, ще більше працювати над собою. Товариш Сталін попередив, що «в наших лавах не повинно бути місця благодущності, заспокоєності, зазнайству».

9. НА СТАРІ МІСЦЯ

Нарешті ясне сонце освітило аеродром. Сьогодні вилітаємо. Командир говорить напутнє слово, і наша частина швидко знімається з аеродрому. Ми летимо до тих місць, звідки евакуювалися.

— Пам'ятаєш, як у сорок першому році ми тут вантажили свої літаки? І не думали, що звідси почнемо війну! — сказав мені Петро, коли, приземлившись, ми вийшли з машин.

— Так, повертаємося старим шляхом, але ось куди попадемо — цікаво!

До нас підійшов Льоня, і ми втрьох пішли по аеродрому. Назустріч ішла група льотчиків.

— Наші курсанти! — закричав я.

Справді, це були хлопці, які разом з нами закінчили училище. З багатьма з них я в свій час працював — допомагав опанувати те, що їм нелегко давалося. Тепер ми помінялися ролями: вони вже півтора року на фронті, бувалі льотчики. Ми презирнулися з Льонею: ось, брате, як ми відстали!

Увесь вечір я слухав оповідання колишніх наших курсантів про повітряні бої, про підступність ворога, про те, як треба поводити себе в повітрі.

На аеродромі стояло кілька літаків із зірками на бортах — зірок було намальовано стільки, скільки льотчик збив ворожих літаків.

Загальну увагу привертав «як» — на його борту було вісімнадцять зірок. Вісімнадцять збитих! Я довго стояв біля нього, дивився на зірки й думав про те, як добре, мабуть, бився цей льотчик. Коли підійшов механік, я запитав, чий це літак! Виявилось, що це машина Героя Радянського Союзу Макарова, того самого Макарова, чия бойова діяльність мені так запам'яталася з газет. Як би його побачити? Навмисне кілька разів проходив біля його літака, але Макарова не бачив.

Увечері ми з Петром зайшли до перукарні. Там було багато військових. Ми посідали на стільці біля стіни, чекаючи своєї черги. Раптом Петро штовхає мене в бік і шепоче на вухо: «Дивись у дзеркало». Я подивився — в дзеркалі відбивалося чиєсь молоде, мужнє й на диво знайоме обличчя. Це був він, Макаров. Я його запам'ятав по знімках. Посміхаючись, він щось говорив перукарці. На жаль, він уже збирався йти. Мені так і не вдалося «вивчити» його. Коли він підвівся, то мимоволі, ніби змовившись, підвелися й ми з Петром.

На вигляд він був справжнім льотчиком-винищувачем: міцний, підтягнутий, швидкий, з проникливими ясними очима. Мені дуже хотілося потиснути йому руку, але я зупинив себе — куди мені, жовторотому, тиснути руку героєві, бойовому, бувалому льотчикові. Коли він вийшов, Петро багатозначно сказав:

— Оце орел!

10. НА ФРОНТІ

Ми знали, що повинні поспішати на фронт: ішов зимовий наступ наших військ. Німці зазнавали великих втрат і, очевидно намагаючись відплатити за свою поразку під Сталінградом, розпочали контрнаступ у районі на південь від Харкова. Солдатенко всіляко намагався прискорити наш виліт.

13 березня 1943 року рано-вранці ми одержали наказ командира: якомога швидше підготувати свої літаки й чекати сигналу про виліт. Вилітаємо на прифронтний аеродром.

Я побіг до своєї машини, швидко підготував її, завів мотор і вирулив. З нетерпінням жду сигналу...

Мої товариші з ескадрильї забарилися. «І чого це вони там вовтузяться?» думав я. Дивлюсь: перша ескадрилья — в ній були Євстигнєєв, Амелін, Кучеренко — вже підготувались. До мене підійшов командир:

— Полетите з першою ескадрильєю, щоб мотор не працював даремно. І він подав мені сигнал на виліт.

...Нас вів бомбардувальник, і ми слухняно летіли за ним. Летіли на війну, на фронт! Нарешті, здійснилась моя мрія!

Ось і аеродром. Тут я вже був 1941 року. Як багато змін сталося за цей час! Там, де було кукурудзяне поле, розташувався аеродром, і на ньому їжились зенітки. Ще недавно тут відбувались бої, і навколо льотного поля зяяли воронки від снарядів.

Це був справжній прифронтний аеродром. Літаки було розсосереджено по капонірах, прикритих з трьох боків землею. Вона оберігала від вибухової хвилі й осколків під час нальотів. Це своєрідне бомбосховище літака. Один бік капоніра відкритий, і в нього вкочували машину.

Літаки стояли наготові — ось-ось за першим сигналом зірвуться із землі.

На аеродромі багато трофейних німецьких літаків і зеніток. Навколо льотного поля — склади. Ворога вибили звідси так несподівано, що він не встиг нічого знищити. Можна було вивчати, як обладнані німецькі аеродроми.

Виявилося, що моя ескадрилья була направлена на передовий аеродром недалеко від тих місць, де я вчився. Туди ж вилетів і командир полку.

А тут, у другому ешелоні, був заступник командира по політчастині.

Лечу за п'ятдесят кілометрів, на передовий аеродром.

З тієї хвилини, коли ми вилетіли з учбового аеродрому на фронт, я перебуваю в стані внутрішньої мобілізованості: всі мої знання, всі здібності, всі думки скеровані до однієї мети — вступити в бій з ненависним ворогом.

11. ВОНИ ТІЛЬКИ ЩО З БОЮ

Відразу потрапляю в бойову, напружену обстановку. Тут все дихає безпосередньо близькістю фронту. Все робиться швидко, точно. На КП начальник штабу записує донесення льотчиків, які повернулись з бойового завдання. Я вперше бачу льотчиків, що розповідають про свої бойові дії під враженням щойно проведеного бою. Мимоволі думаю, що півгодини тому вони були готові віддати життя заради перемоги над ворогом; не знаючи страху, йшли на смерть.

Я доповів командирові про своє прибуття.

— Ну, дуже радий, — сказав він. — Сьогодні не полетиш. Придивись поки що, як іде робота, а то відразу в кашу потрапиш. Будь готовий до всього.

Обличчя в Солдатенка заклопотане. Він, як завжди, невтомно бігає по аеродрому, випускає льотчиків у повітря, весь час у русі, сам вилітає то з однією, то з другою ескадрильєю.

Я був розчарований: товариші вже вступили в бій, а мені наказано чекати. І хоч слова Солдатенка були завжди для мене незаперечними — не тільки тому, що я підкорявся дисципліні, а й тому, що глибоко поважав нашого командира, — але мені тоді здавалося, що я міг вже сьогодні почати громити ворога, зробити щось корисне для фронту. Більш за все, звичайно, мені хотілося збити ворожий літак.

Мій командир ескадрильї повторив слова Солдатенка:

— Поки не полетиш. Роздивись.

А Габунія, здалека побачивши мене, кинувся до мене:

— Який же я радий бачити тебе, я чекав на тебе! Тепер, Ваню, разом літати почнемо.

Я почав було розповідати йому про наш переліт, як раптом всі побігли на край аеродрому, і Габунія крикнув:

— Побіжімо в поле!

І лише тут я почув густий, гучний гул. На височині просто до нашого аеродрому строєм ішло біля шістдесяти літаків противника.

«Чому ж ми не вилітаємо назустріч?» З цією думкою я побіг. Для льотчика немає нічого принизливішого й гіршого, ніж бути на землі під бомбардуванням ворога. Це я зрозумів з першого ж дня перебування на фронті, коли біг у поле. Ворожі літаки пролетіли над нами, не скинувши жодної бомби, і пішли в бік Валуйок.

Ми повернулися до своїх літаків. Габунія сказав, що тепер перед ескадрильєю поставлене завдання битися на лінії фронту. Тому з аеродрому ніхто не вилітав «зустрічати» німців, але в районі Валуйок їх переиинять винищувачі інших частин і наша зенітна артилерія.

— Вано, зараз точаться запеклі бої в районі Харкова. Сьогодні тобі доведеться відпочивати.

Перебуваючи весь час під враженням фронтової обстановки, я не міг відразу в усьому дати собі звіт, всього осягнути. Але поступово почав звикати й раптом, згадавши про Гладких, спитав Габунія:

— А де комеск Гладких? Чому його не видно?

Жваве обличчя мого друга похмурніло, і він розповів про загибель Гладких. Безстрашний льотчик узяв собі в напарники молодого, недовідченого пілота, хотів привчити його до бойової обстановки й полетів з ним за завданням у район Харкова. Розпочався бій з «Мессершміт-тами-110». Гладких запалив з короткої дистанції ворожий винищувач, але своєчасно не був прикритий веденим і загинув. Це була важка втрата для всіх нас.

Цілий день я придивлявся до кипучого бойового життя аеродрому. Увечері ми поїхали ночувати в селище.

І знову зав'язалась у нас розмова про Гладких. Я спитав у Пантелеєва:

— А Солдатенко важко переживав?

— Командир робить вигляд, начебто нічого не трапилось, а переживає більше за нас. Коли він дізнався, що Гладких загинув, то навіть на обличчі змінився.

Справді, дивлячись на Солдатенка, про його переживання нічого ніколи не можна було сказати. Тут, у фронтовій обстановці, він став ще енергійнішим, уважнішим і в той же час ще більш вимогливим до підлеглих.

За вечерею він був жвавий, жартував. Я чув, як він сказав офіціантці: «Бойові, де там бойові сто грамів?» І коли нам усім налили вина, він підвівся. Підвелися й ми. Всі пили за здоров'я льотчика Пахомова з другої ескадрильї, який збив за ці дні три ворожих літаки.

• Вночі над нами, виявляється, пролетіли ворожі літаки. Але ми спали так міцно, що нічого не чули.

12. КОМАНДИР І ЙОГО ЗАСТУПНИК ПО ПОЛІТИЧНІЙ ЧАСТИНІ

За наказом командування радянські війська залишили Харків. Ми перебазувалися на інший аеродром.

Нас розселили в будинках віддалік від аеродрому. Ретельно додержувалися світломаскування. По ночах чувся гул німецьких літаків. Окремі «юнкерси» намагалися бомбардувати наш аеродром.

На фронті затихло. Ворог видихався й перейшов до оборони по Північному Дінцеві. Радянські війська добре вимотали німців. Як казав Солдатенко, «розмах у німців був великий, та перцю мало».

Наш полк стояв на південній ділянці Курської дуги, глибоко вклинившись у німецьку оборону. Ми знайомилися з місцевістю, районом майбутніх воєнних дій. Треба було добре вивчити карту, дізнатися, де проходить лінія фронту; щоденно треба було бути на розборі бойових вильотів.

Березневі ночі були ще дуже холодні, і наш командир зранку взував повстяники. Опівдні сонце пригрівало, танув сніг. На аеродромі голубіли весняні калюжки. Солдатенко бігав у повстяниках просто по калюжах, і бризки летіли з-під його ніг.

— Товаришу командире, взуйте чоботи, адже мокро! — говорили йому. А він до вечора бігав з мокрими ногами й тільки відмахувався: «Ніколи перезуватися!»

Німець «навідувався» до нас з повітря досить часто. Але це не порушувало бойового життя аеродрому.

Тут, у фронтовій обстановці, ще більше зріс авторитет Солдатенка та його заступника по політичній частині Мельникова, досвідченого, бойового льотчика. Коли на аеродромі залишався командир, то в повітря звичайно піднімався його заступник, і навпаки.

Особистим прикладом Мельников показував, як треба битися з воро-

гом, багато розмовляв з нами і часто вечорами бував у нас в гуртожитку. В його особі Солдатенко мав чудового помічника, прекрасного політичного вожака.

Заступник по політичній частині добре знав настрої кожного льотчика. У нього завжди знаходилось для нас гостре слово, жарт. Прекрасні льотні якості підносили його авторитет. Його бесіди з нами, можна сказати, справді доходили до душі, змушували над багато дечим думати.

— Успіх виконання бойового завдання залежить від знань, — часто говорив він, сидячи вечорами в нас у землянці. — Кожний свій політ — і бойовий і тренувальний — ретельно аналізуй сам. Якщо припустив помилку, радься зі мною, з першим-ліпшим командиром, з товаришем. Головне — не приховуйся, прислухайся до критики і тоді всяку помилку виправиш. Так повинен робити комсомолець.

Ми стали серйознішими, вдумливішими. Багато з нас вступило в партію. До цієї найважливішої в житті воїна події готувався і я.

13. В ПЕРШУ ЗУСТРІЧ З ВОРОГОМ

Ми почали багато й посилено тренуватися. Я літав у парі з Габунія. На бойові завдання льотчики вилітали рідко. Нас, молодь, поступово готували до майбутніх повітряних боїв.

Важкий п'ятибаковий літак — причина моїх прикростей. Мені хочеться вижати з нього максимальну швидкість.

Біля машини клопочеться механік Іванов. Він молодий, але досвід у нього великий.

Збираюся в тренувальний політ. Підходить Амелін:

— Ну, як твій апарат? Бензину позичити можна?

— Смійся, ось зараз спробую востаннє — може, щось і вижму.

Іванов серйозно говорить Амеліну:

— Не жартуйте, товаришу командире. Відмінний апарат.

Оперативний черговий повідомляє: в парі з Габунія мені наказано вирулити на старт. Нас несподівано відправляють на чергування в повітря. Сонце вже стоїть низько, і це в гітлерівців улюблений час для нальоту на наші аеродроми. Німці незмінно летять з боку сонця, яке засліплює нас.

Габунія вже вирулив на старт. Солдатенко махає йому прапорцем: швидше, мовляв, лети! Габунія вилітає. Командир махає й мені. Даю газ і вилітаю. Мій п'ятибаковий повільно набирає швидкість і височінь.

Ведучий робить розворот, і ось він вже вище за мене. Дивлюсь на прилад швидкості й не наважуюсь наслідувати його приклад — швидкість недостатня. І коли я зрештою роблю розворот, зникає з очей Габунія. Намагаюсь зв'язатися з ним по радіо — відповіді немає. Із землею я зв'язку не встановив.

Вирішую остаточно перевірити, яку максимальну швидкість може дати моя машина. Набираю висоту 1500 метрів і починаю «вижимати» з літака все, що він може дати. І так захоплююсь цим, що не відриваю очей від приладу швидкості, забувши про обачність, про небезпеку несподіваної атаки ворога.

Швидкість літака мене не задовольняє. Пильно дивлюсь на прилад і раптом згадую, що знаходжусь не над учбовим аеродромом, що треба стежити за повітрям.

Обачність і ще раз обачність!

Перший погляд кинув на аеродром — чи далеко залетів, чи не заблудився. Адже район патрулювання був ще недостатньо вивчений мною. Бачу — нижче мене якісь двокільові літаки пікірують на наш аеродром. Спочатку я подумав, що це наші «петлякови», вони теж двокільові. Але раптом помітив вибухи бомб. Серце забилося: «Ворог! Його треба швидше бити!»

Пішли мурашки по спині: їх шість, а я один!.. Ось воно, починається справжнє! І мені спало на думку правило, записане в моєму альбомі й засвоєне ще в школі: «Щоб раптово атакувати ворога, атакуй від сонця». Я стрімко роблю розворот і згори атакую задню ланку.

Вирішую збити відразу два літаки. Йду на зближення. Нас відокремлюють п'ятсот метрів. Від нетерпіння задихаюсь. Зараз зіб'ю! Уявляю собі: ось я сідаю на аеродром і спокійно, як бувалий льотчик, доповідаю командирові — збив двох. Збігаються хлопці. Солдатенко зустрічає мій літак, всі поздоровляють мене, рядового льотчика, а я розповідаю про сутичку, жартую, і всі кажуть: «Не встиг вилетіти, а вже...»

Важко сказати, що примусило мене раптом згадати правило, яке так часто повторювали нам учителі: «Перед атакою подивись назад — чи не атакують тебе ззаду літаки противника». Не встиг я повернути голову

ліворуч, як побачив, що до мене наближається незнайомий літак. Його кок — так зветься на літакові обтічник втулки гвинта — кидався у вічі: він був покращений білою фарбою. Це був «Мессершмітт-109».

Поки я приглядався до нього — а це була частка секунди, — у повітрі блиснула вогняна траса: «білий кок» відкрив вогонь.

Почувся тріск за бронеспинкою. В кабіні запахло гідросумішшю. Значить, розбитий гідробачок для випускання шасі. Затримуватися не можна. Різко кинувши машину вбік, я опинився в розривах своєї зенітної артилерії. Мій літак хитнуло на ліве крило — зенітний снаряд попав у мене «по-свояцькому». Частина правого крила не стало. В цю мить повз мене пронеслися чотири винищувачі противника — «Мессершмітти-109». Вони — як я про це згодом дізнався на землі, звідки за ними стежили — весь час знаходились на висоті трьох тисяч метрів осторонь від аеродрому, прикриваючи дії «Мессершміттів-110».

Мене хитнуло праворуч. Ще один зенітний снаряд попав у лівий бік машини, а третій — у хвіст. Літак клюнув носом. Я ледве втримав його на висоті п'ятисот метрів.

...Усі ворожі літаки подались на захід, і за ними погналась двійка «лавочкіних», яка вилетіла з аеродрому. Я не міг приєднатися до них. Куди там! Мій літак зовсім скалічений, стерно порушено. Але найбільш образливим було те, що я так і не збив жодного ворожого літака. Навіть не вдалося відкрити вогонь по ворогові. Мене душила лють, я був дуже незадоволений собою. Діяти треба було рішуче.

Мій літак ще тримався в повітрі. Чи не стрибнути на парашуті? Але я швидко відігнав цю думку, вирішивши будь-що-будь посадити машину.

І я пішов на посадку. Ось тут-то й стало мені в пригоді відмінне знання матеріальної частини. Швидко згадав усі правила, які можна було застосувати в такому важкому випадку. Але літак погано слухався рулів. Швидкість спадала. Я знав, що гідросистема вийшла з ладу і, значить, випустити шасі не вдасться. Спробував випустити аварійним способом. Проробив усе, що треба, і почав чекати. Це були важкі секунди! Якщо я випущу шасі, в мене на щитку засвітяться зелені лампочки... Ні, десь пробито. Випуск запізнюється... Раптом швидкість спала ще нижче. Я зрозумів, відчув, що шасі випущено. І зараз же спалахнула одна лампочка, за нею друга...

Але літак одержав додатковий опір, і мені здавалося, що він зараз впаде. Я знову ледве втримав його.

Наближався вирішальний момент — приземлення. Я поглянув на аеродром. Противник встиг скинути бомби. Внизу місцями спалахував вогонь. На посадочній площадці де-не-де виднілись воронки.

Думка працювала точно, рухи були впевнені. Мною опанував дивний спокій. Потім він завжди з'являвся в мене у важку хвилину. Всі сили й вміння були скеровані на те, щоб врятувати літак.

Обрав напрям і пішов на посадку. Літак доторкнувся до землі. На душі стало легше. Але попереду воронки. Ось-ось попаду в яму.

Машину хитнуло праворуч. Ліве колесо пробігло по купі пухкої землі — її викинуло з воронки снарядом. Я втримав літак і боязко подумав, що він зараз розіб'ється, почав рулити до стоянки. Звідки така витривалість у мого «лавочкина»?

До мене підбігли товариші. Дивлюсь — Солдатенко біжить у повстяниках просто по калюжах.

Я вискочив з кабіни. Перша думка була про Габунія — його літака не видно на полі.

— Ну що, не поранений? — ще здалеку крикнув мені командир.

Я почав обмацувати себе, поворухнув плечима. Болю ніде не відчував. Намагаюсь відповісти спокійніше:

— Не хвилюйтеся, товаришу командире, начебто неущкоджений, а ось машина...

І голос у мене зривається.

— Як тільки літак у повітрі не розпався! Тримався на чесному слові. Дивіться, який живучий виявився! — сказав механік Іванов.

Ми зібралися біля машини. Вона вся посічена. От тобі й два збиті ворожі літаки!.. А Солдатенко підійшов до мене й сказав:

— Головне — не сумуй. Це перше бойове хрещення. От зараз розберемо твій виліт. Багатьом на користь піде. Збити літак — не рукою махнути.

І тільки тут я помітив, що одна рука у Солдатенка перев'язана, що крізь бинт пройшла кров, а пола реглана вирвана.

— Товаришу командире, ви поранені? Що трапилось?

Він, посміхаючися, відповів:

— На війні без крові не буває. Дряпнуло легенько.

Виявляється, що був поранений не тільки командир, а й заступник по політичній частині Мельников. Вони були на старті під час ворожого нальоту. Мельникова поранило серйозніше, і його відвезли в санбат.

— Не бережете себе, товаришу командире, — сказав хтось, звертаючись до Солдатенка.

— Як всі ви, виконую свій обов'язок, — відповів командир. — А де Габунія? Ось хто необережний і палкий!.. Ну, а ти не сумуй, — повторив він, обернувшись до мене. — Врятувався ти чудом та й машину посадив. Відпочивай до розбору.

І командир пішов зустрічати чийсь літак, що приземлився в цей час.

Перша зустріч з німцями виявилася доброю перевіркою моїх знань матеріальної частини винищувача. Але вона й наочно показала, що я дуже слабо знаю тактику ворога. Важкий, але повчальний урок. Треба ще уважніше придивлятися до бойових товаришів, прислухатися до слів командирів, удосконалювати свою бойову виучку.

Шкода було літака. Мені часом здавалося, що він — жива істота. З цього дня я почав ще тепліше, якщо так можна сказати, ставитися до машини.

Я довго думав про те, як мало в мене досвіду і як все блискавично швидко вирішується в повітрі.

Мій «лавочкін» був поставлений на ремонт, а мені дали інший — трибаковий. Я його оглянув, облазив, перевірів. Залишився дуже задоволений. «До літака треба звертатись на «ви», поважати його треба», недарма так говорив інструктор Кальков.

14. ПРО РИСК І РОЗРАХУНОК

Габунія прилетів наступного дня. Прилетів з обшмаленими бровами й волоссям. Перші його слова були:

— Ех, Вано, куди ж ти подівся в повітрі?

Ось що сталося з Габунія. Він теж загубив мене в повітрі. І за недовідченістю, як і я, не знав до пуття, що йому треба робити. Раптом він помітив, що до лінії фронту летять кілька «яків». Недовго думаючи, він пристроївся до них і полетів слідом: Він був гарячковий і відважний; вирішив, що коли наші до лінії фронту летять, значить його допомога буде в нагоді.

Він розповідав мені:

— Думаю, хоч одного фрица, а зіб'ю! Бити так бити!.. Дуже вже хотілося зустрітися з ворогом. І найбільш прикро те, що зустрітися не довелося. Німці, побачивши нас, втекли. А я, загубивши свій аеродром, сів на чужий з «яками».

— А що в тебе з чубом і бровами? Де тебе пришмалило?

Габунія сердито махнув рукою:

— Та це під час запуску. Заправляючи літак, пального перелив, полум'я в обличчя вдарило.

— Нічого, зліший будеш... Мені теж перепало. Ти до них полетів, а вони сюди.

І я розповів йому про наліт на аеродром, про зустріч із противником.

Командир, добре знаючи Габунія, зрозумів, що мій ведучий припустив порушення дисципліни не з молодечтва, а захопившись, що властиво його безпосередній гарячкової вдачі. Солдатенко довго задушевно говорив з нами обома про те, що все набувається досвідом і коли ми пройдемо школу справжніх боїв, то будемо холоднокровнішими й розсудливішими. Командир попереджав, учив нас ніколи не відриватися один від одного.

З того часу ми з Габунія про все домовлялися заздалегідь, на землі, і ретельно налагоджували роботу радіо, щоб не бути глухими в повітрі. Після першої зустрічі з ворогом я зрозумів, що таке розрахунок і холоднокровність.

Увечері, після повернення Габунія, в землянці зав'язалася розмова про ризик у повітряному бою.

Тема була злободенною. Ми палко сперечалися, встановлюючи межу між ризиком і нерозсудливістю. Обстановка часто змушує нас ризкувати, щоб, скажімо, не допустити переважаючої кількості літаків противника до бойових порядків наших військ. В цих випадках радянський льотчик іде на все, жертвує всім, щоб не дати ворожим літакам прицільно бомбити радянські війська. За такої обстановки ризик — це героїзм. Льотчики — чи діють вони в групі, чи в парі, — нав'язуючи бій ворогові, думають тільки про одне: не допустити противника до своїх військ. Чим складніша, чим небезпечніша обстановка, тим більше підстав для бойового ризику. Але ризик повинен бути продуманим, інакше він буде недо-

цільним. Стрімкість несполучна з поспішністю. Чим швидше відбувається бій, тим швидше повинен бути складений і виконаний план дій.

Ми часто говорили про це між собою, обговорюючи тактику бою. В наших бесідах брав участь і командир ескадрильї. В бойових умовах він став уважнішим і був уже не таким причепливим і суворим, як на учбовому аеродромі. Мабуть, на нього великий вплив зробив Солдатенко. Я якось випадково почув, як командир полку сказав комескові:

— Накричати, звичайно, можна, але треба розуміти душу кожної людини, тим більше тут, на фронті. Це для командира обов'язково.

15. ВПЕРШЕ НА БОЙОВОМУ ЗАВДАННІ

Непомітно настав квітень 1943 року. Не тільки на нашому Воронезькому, а й на всіх фронтах затихло. Лише на Кубані, де противник зосередив значні сили своєї авіації, ідуть палкі бої. Небо Кубані стало місцем запеклих повітряних сутичок, в яких брали участь сотні літаків. Наша авіація панує в повітрі. Фашисти зазнають величезних втрат.

Ми з хвилюванням стежимо за боями на Кубані. До нас уже дійшли звістки про подвиги Героя Радянського Союзу майора Покришкіна. Льотчики розповідають про його чудову бойову й льотну майстерність.

На Кубані героїчно б'ються й інші чудові радянські льотчики — брати Глінки, Рєчкалов, Гуляєв і багато інших.

А ми бездіяльні.

Нарешті, на початку квітня 1943 року, мене й моїх товаришів — Євстигнєєва, Амеліна й інших — викликають на КП. Одержую перше бойове завдання: разом з групою винищувачів супроводжувати штурмовики до цілі й назад.

Докладно вивчаємо маршрут. Штурман полку капітан Подорожний інструктує й причепливо перевіряє нас. Все в порядку. Я згадав, з якою цікавістю мої товариші по училищу і я розглядали «іллюшиних», коли вперше побачили їх у Воронежі в 1941 році, прямуючи на схід. А зараз я повинен виконати відповідальне завдання, супроводжувати ці грізні бойові машини. Зрештою дочекався своєї черги!

Солдатенко дає поради в дорогу:

— Пам'ятайте: ваша справа не допускати до штурмовиків винищувачів противника. Добре дивіться!

Я повинен летіти в парі з Габунія. Ми разом ідемо до своїх літаків. Механік Іванов востаннє перевіряє машину.

— Ну, Іванов, — кричу я йому, — лечу! Швидше парашут!

Іванов швидко дістає парашут з кабіни, розправляє лямки. На ходу накладаю їх, і мій механік допомагає мені застебнути парашут. Глянувши мені в обличчя, питає:

— Що, на завдання?

— Так, так, летимо великою групою!

Він добродушно посміхається й говорить, як завжди:

— Літак готовий до польоту! — І додає: — Товаришу командире, сядете в машину — порядок буде.

І правда, на землі я почував якусь розгубленість, але як тільки сів у літак, в мене відразу з'явилась упевненість, і я став спокійнішим.

Перевіряю кабіну. Напружено стежу за тим, щоб завчасу запустити мотор і піднятися в повітря за сигналом, одночасно з іншими льотчиками.

І ось ми над лінією фронту. Уважно стежу за ведучим, за товаришами, але іноді позираю на землю: під нами одноманітна рівнина. Оглядаю повітря — бойовий порядок нічим не порушений. Значить, в повітрі спокійно.

Нас починають засипати вогнем зенітні батареї. «Ось воно, пекло!» майнула думка. Уважно дивлюсь навколо — чи немає ворожих винищувачів. Намагаюсь, як кажуть льотчики, «крутити» головою на триста шістдесят градусів. Треба бути готовим до першої-ліпшої несподіванки.

Але треба крутити головою з глуздом, а я під час першого вильоту робив багато зайвих рухів. Цікаво було подивитися і вниз — що ж відбувається на землі? — адже я вперше над лінією фронту. Важко було по-справжньому що-небудь побачити: перед очима спалахували яскраві вогні від вибухів ворожих зенітних снарядів.

Керуючи літаком, я наче зливаюся з ним. Все мов само по собі робиться. Недарма про літак кажуть, що він — невід'ємна частина ества льотчика.

Наші винищувачі почали кружляти. Я тільки після зрозумів, що вони здійснювали протизенітний маневр. А тимчасом за недосвідченістю вирішив, що з'явилися винищувачі противника, і теж дзигною почав крутитися біля Габунія. Закрутився так, що вже не уявляв собі, де ми знаходимося,

але твердо пам'ятав одне: якщо відірвусь від групи й залишуся в повітрі сам, то треба тримати курс на схід і вже поза районом бою орієнтуватися по-справжньому.

Несподівано ми опиняємося біля цілі. Наші штурмовики розпочинають атаку. То тут, то там виблискують яскраві розриви. Я не встиг оглянутися, як «іллюшини» зробили розворот і взяли курс додому.

Перетинаємо лінію фронту. У голові в мене плутанина. Метушусь. То туди гляну, то сюди. Навіть за приладами ніколи слідкувати. Все заслонила одна думка — закрити ведучого, не прогавити, вчасно допомогти. Нарешті помічаю наш аеродром. Ми вже вдома. Але я знаю, що й під час посадки ворог може збити — прив'язатися «до хвоста» непомітно. І я не послаблюю уваги доти, доки не зарулюю літак на місце стоянки.

Вся наша група повернулася додому без втрат.

Підбіг Іванов.

— Ну як, що бачили? Все в порядку?

— Все в порядку, — відповідаю, мацаючи шию: я так багато й даремно крутив під час польоту головою, що щия пашить.

Збігаються друзі, поздоровляють з першим бойовим вильотом. Поспішаю до Габунія поділитися враженнями. А їх так багато! Це ж не жарт, перший бойовий виліт! Ввечері я з напруженою увагою вслухаюся у слова командира, коли він провадить розбір нашого польоту.

Він говорить про те, як важливо знати район дій, не відриватися від групи; про те, що зараз перевіряються бойові здібності молодих льотчиків.

З цього дня я почав частіше вилітати на бойові завдання в групі винищувачів.

...Ворог стягував сили. Його авіація майже не діяла, але ворожі нальоти на Валуйки продовжувалися. Нам доводилось відбивати їх, але частіше ми супроводжували наших штурмовиків і бомбардувальників. Наші бомбардувальники з великої височини бомбили зосередження ворожих військ в районі на північ від Харкова, і тоді по нас відкривали огонь німецькі крупнокаліберні зенітні гармати.

За даними розвідки нам було відомо, що на ворожих прифронтових аеродромах зосереджено багато літаків. Щоб зірвати намір ворога, наше командування надсилало туди групи штурмовиків, і ми їх супро-

воджували. Німці прикрили аеродроми великою кількістю зенітних засобів. На нас, винищувачів супроводження, покладалася велика відповідальність, і до завдань ми готувалися напружено. Супроводжуючи штурмовиків і бомбардувальників, ми були наготові зустріти першу-ліпшу несподіванку. Дуже важливо було вміти здійснювати протизенітний маневр: під час супроводження штурмовиків — від дрібнокаліберної, а під час супроводження бомбардувальників — від крупнокаліберної зенітної артилерії.

Порівняно швидко я оволодів мистецтвом протизенітного маневру, і вогняні клубки розривів навколо мого літака вже не впливали на мене так, як під час першого вильоту, коли мені здавалося, що я потрапив у якусь вогняну бурю. Вогонь ворожих зеніток викликав у мене лють. Здійснюючи протизенітний маневр, я вже не відчував ні напруження, ні страху, що відірвуся від групи. З кожним вильотом я ставав усе більш впевненим у собі. На аеродромі ми сиділи, як «бабки»: були готові зірватися першої-ліпшої секунди.

16. ПОДВИГ ЛЕЙТЕНАНТА ГАБУНІЯ

Бойова тривога! Зі всіх кінців льотного поля летять літаки, щоб відбити великий напад ворожих бомбардувальників на Валуйки.

А я не можу вилетіти по тривозі: з мого літака знятий капот, технік оглядає мотор. Мій ведучий повинен летіти без мене в групі винищувачів.

Біжу до його літака. Габунія залізає в кабінку, махає мені рукою й кричить:

— Шкода, Вано, що не разом! Але я за двох постараюсь!

Група винищувачів вилітає. Не відриваю від них очей. Образливо залишатися на землі, коли товариші летять на бій.

Здалека з'являється група німецьких літаків. Кілометрів за двадцять від аеродрому наші розпочинають з ними бій. Напружено вдивляюся, але з такої віддалі нічого не розрізниш. Турбуюся за друга. Він бере участь у справжньому повітряному бою, а мені, його веденому, доводиться бути тільки глядачем.

Не йду з місця стоянки його літака: хочеться його зустріти першим. Наші літаки почали повертатися на аеродром. Приземляються один

за одним. Габунія немає. Вже всі, здається, на своїх стоянках. З тривожною нетерплячкою вдивляюся в небо. Немає мого ведучого, мого друга.

Біля командного пункту зібралися льотчики. Біжу туди.

Хтось схвильовано доповідає Солдатенкові. Чую ім'я Габунія... Мій ведучий, молодший лейтенант Габунія, таранив у повітрі німецький літак і загинув смертю героя, не допустивши ворога до об'єкта.

Я був безутішний і довго не міг примиритися з думкою, що не побачу більше дорогого Габунія, не почую його дзвінкого голосу. Гнів, пристрасне бажання помститися за друга наростали в душі.

Габунія — людина з виключно розвиненим почуттям товариства й бойового побратимства — був на диво турботливим і уважним до всіх, хто стикався з ним. З якою теплотою грузин Габунія говорив про Україну, як мріяв про те, щоб побувати хоч один день у моїй Образжіївці, коли ми визволимо Сумщину. Пам'ятаю, одного разу ввечері після політінформації Габунія задушевно сказав мені:

— Після війни, Ваню, коли німців розіб'ємо, я тебе до себе в гості повезу. Моя хата — твоя хата. Якщо ворог зараз у твоїй хаті, значить він у моїй хаті. Спільна в нас з тобою домівка: Радянський Союз!

Запам'ятався мені один наш політ. Ми перелітаємо на прифронтний аеродром. Обстановка бойова. Я зняв гармати із запобіжників, стежу за повітрям, за ведучим.

У небі нишпорять «мисливці» противника. Першої-ліпшої хвилини треба чекати ворожої атаки. І раптом чую — Габунія передає мені по радіо:

— Кожедуб! Кожедуб! Випробуй гармати, вдвох летимо.

Товариська згуртованість, душевна теплота ховалися за цими простими словами: «вдвох летимо». Це значило, що в хвилини небезпеки ми будемо як один. Так було в повітрі, так було й на землі...

17. ГАРТ

Бойові будні продовжуються: готуємося, на бойові завдання вилітаємо рідко. Мене дуже засмучує те, що «літаю на рештках», тобто вже на відремонтованих літаках. Індивідуальний літак до мене не був прикріплений. А як мені хотілося одержати нову, «свою» машину!

Петро Кучеренко — з ним за цей час я ще більше здружився — теж мріяв про новий літак. Тому, коли Петра, мене й інших льотчиків викликав Солдатенко і сказав, що нам доручено полетіти на тиловий аеродром, вибрати там нові літаки й повернутися на них додому, я зрадів, як хлоп'я.

— Вам доручається відповідальне завдання, товариші, — закінчив командир. — Треба скористатися затишшям. Але в тилу не затримуйтесь. Як тільки одержите машини — негайно назад. Швидше дійте.

Мою радість поділяв механік Іванов. Він ходив за мною по п'ятах і давав поради, на що, на його думку, треба звернути особливу увагу, вибираючи машину.

Солдатенко тепло провів нас, і за кілька годин польоту ми були вже на тиловому аеродромі.

Зустріли там багато льотчиків з інших частин. Вони теж поспішали. А новеньких «Ла-5» було стільки, що в мене очі розбіглися.

Пам'ятаючи наказ Солдатенка, ми швидко вибрали літаки. Обходячи з усіх боків облюбований мною «Ла-5», я повторював: «Не підведи, малятко!», хоч слово «малятко» аж ніяк не пасувало до цієї грізної машини.

Оглядаючи літак, я подумав про те, що добре було б зустрітися з його конструктором Лавочкіним, з конструктором озброєння літака Шпитальним.

Отже, машини прийняті. Ми поздоровляємо один одного, навперебій вихваляємо своїх «лавочкіних» і, задоволені, горді, веселі, йдемо до літаків, щоб полетіти «додому».

Перший, кого я побачив, вилізаючи з кабіни на нашому прифронт-овому аеродромі, був механік Іванов. Помічаю, що в нього сумний, невластивий йому вираз обличчя, немов він не радий новому літаку. «Щось трапилось!» подумав я.

Іванов підійшов до мене.

— В чім справа, Іванов? Вас ніби підмінили, — сказав я, потискуючи йому руку й вдивляючись йому у вічі.

— Товаришу командире, чотирнадцятого квітня був наліт, і наш командир...

Іванов, ця міцна, мужня людина, замовк і опустив голову. Я крикнув:

— Та кажіть же! Поранений, так?

— Загинув.

Я не міг вимовити й слова.

...Солдатенко був у штабі, коли почався наліт. Почувши вибух, він побіг на командний пункт, щоб, як завжди, дати вказівки. Поруч в ангар попала ворожа бомба. Вибухова хвиля збила з ніг нашого командира й відкинула далеко вбік. Він був смертельно поранений осколками.

Загибель любимого командира була тяжким ударом.

В цей тяжкий для полку час нас підтримував парторг Беляєв. Він часто-густо довго дружньо розмовляв з нами, весь час був серед нас. Пам'ятаю, хтось з льотчиків сказав йому:

— Які втрати в нас у частині, товаришу Беляєв: Гладких, Габунія, а тепер командира втратили!

— Правильно, друг, нелегко, тільки не думай впадати в тугу, — палко відгукнувся Беляєв. — Згадай Солдатенка, як стійко він переносив випробування. Більшовики ніколи не падають духом, вони ще міцніше згуртовують свої лави, якщо гине бойовий товариш.

Парторг учив нас стійко переборювати труднощі, виковуючи перемогу.

І ми не падали духом, мужніли у випробуваннях. Ми проходили велику, трудну школу більшовицького гарту. Загибель товаришів єднала нас, змусила ще сильніше ненавидіти ворога й запекліше рватися в бій.

18. НАПЕРЕДОДНІ ВИРІШАЛЬНИХ БОІВ

Німці зосереджували сили в районі Белгорода. Всім було зрозуміло, що тимчасове затишшя — провісник великих битв. І ми готувалися їх зустріти у всеозброєнні: тренувалися, вивчали тактику, вчилися не тільки на досвіді своєї частини, але й на досвіді всіх наших військово-повітряних сил. Зрідка літали на бойові завдання.

Командиром частини призначили штурмана капітана Подорожного. Високий, ставний, з відкритим сміливим обличчям, він тримався з великою гідністю. Новий командир був хорошим льотчиком, теоретичну підготовку він дістав в академії. Ми поважали Подорожного. Солдатенка ж ми не тільки поважали, але й любили, як батька.

...Настали теплі, весняні дні. Руїни ангара, біля якого загинув наш

командир, так і стояли на околиці аеродрому. Навколо руїн росла молода трава. Фронтове життя йшло своєю чергою. Літаючи в розвідку, ми бачили, що ворог підтягує великі сили. Почувалося, що незабаром повинні відбутись важливі події. Всі з нетерпінням очікували першотравневого наказу Верховного Головнокомандуючого.

Напередодні Першого травня 1943 року частина одержала вітальні листи й посилки від незнайомих нам радянських людей. Мені дістався мундштук і портсигар з скла, що не б'ється, від учня ремісничого училища. В посилці лежала записочка: «Прошу передати льотчикові — робив сам. Бий ворога, товаришу!»

Одержав я й кисет з міцним самосадам від старої робітниці — ткалі з Івановської області.

Увечері в нас урочисті збори. Вперше я зустрів Перше травня в бойовій обстановці.

Парторг Беляєв, помітно хвилюючись, зачитує наказ Верховного Головнокомандуючого. Слухаємо, затаївши подих. Товариш Сталін наказав: «Всій Червоній Армії — закріпити й розвинути успіхи зимових боїв, не віддавати ворогові жодної п'яді нашої землі, бути готовою до вирішальних битв з німецько-фашистськими загарбниками».

Слова сталінського наказу примусили кожного з нас ще раз задуматися над тим, як краще підготувати себе до грядущих боїв.

Після врочистої частини були зачитані листи, надіслані нам з різних кінців Союзу робітниками фронтових бригад, учителями й науковими працівниками, учнями й ученицями.

Коли ми повертались до землянок, хтось з льотчиків сказав:

— Які теплі листи надіслали нам трудівники тилу! Як працюють, молодці! Не можна нам відставати від них.

19. ПЕРШИЙ ЗБИТИЙ КОМСОМОЛЬЦЯ АМЕЛІНА

Ми одержали наказ перелетіти ближче до лінії фронту.

На підході до нового аеродрому літак Амеліна ввійшов у штопор. Я похолов. Швидко оглянувся — чи не збив його противник. Ні, ворога не було. Тієї ж секунди Амелін вирівняв машину.

Ми благополучно приземлились.

Я підійшов до Льоні:

— Що з тобою сталось?

Він поморщився.

— В мене ногу корчить. Давно приступу не було. Зранку переборював. Під час завдання, звичайно, нічого не відчуваю. А тут як скрутило, що думав — дух з мене вийде.

— Ну й стійкий же ти хлопець! — сказав я, потискуючи йому руку.

Та як би Льоня не хворів, він не залишався на землі, якщо товариші летіли в бій.

Ранком Амелін піднявся в повітря прикривати аеродром. Все було спокійно. В низинах лежав туман — тільки-но зійшло сонце.

Льоня кружляв над аеродромом і пильно дивився по боках. Раптом він помітив, що яром, «маскуючись місцевістю», ішов бомбардувальник противника «Юнкерс-88». Амелін, несподівано для ворога, накинувся на нього згори. Але ворог виявився обстріляним птахом: почав спритно маневрувати й ухилятися. Ворожі стрільці відкрили шалений вогонь. Амелін не відступив — зайшов у хвіст ворожому літакові. Той кинув бомби, мабуть розраховуючи, що машина Амеліна потрапить у вибухову хвилю й він відв'яжеться від невтомного радянського винищувача. Амеліна сильно струсонув вибуховою хвилею й відкинуло вбік. Але його воля до перемоги й наполегливість були такі сильні, що він не тільки не припинив переслідування, але почав ще лютіше насідати на ворога. Ворог вдався до іншої хитрості: скерував свій літак на вітряк, сподіваючись, що Амелін згарячу не помітить його й розіб'ється. Але Льоня розгадав і цю хитрість ворога. Він блискавично розрахував віддалі і проскочив осторонь, засипаючи фашистський «юнкерс» вогняними трасами. Стрілець ворога мовчав: мабуть, був убитий.

Противник все-таки не здавався. «Юнкерс» почав спускатися до яру так, що, здавалося, ось-ось вдариться об землю.

Перед самісіньким яром німець майнув угору.

Амелін дав ще одну чергу по ворожій машині. Але раптом він почув дивний тріск, заглушений гулом мотора. На серці в Льоні похололо: що трапилось з машиною. Шкода літака! Немає гіршої образи, як після такого поєдинку випустити ворога!

Бомбардувальник пішов, хоч Амелін був певний, що втече він не далеко й де-небудь впаде.

Літак Амеліна втрачав швидкість, мотор сильно трусило, але все ж Льоня привів машину на свій аеродром.

Ми побігли йому назустріч. Повернувся старий друг! Міцно тиснемо йому руку. Він доповідає командирові Подорожному, що літак ворога далеко не піде: на «юнкерсі» вже з'явилося полум'я.

Амелін посміхається, але обличчя в нього сіре від утоми. Він зняв шолом, я дивлюсь на нього й не вірю очам.

— Льоня, га ти сивий! — кричу я.

На скронях мого ровесника з'явилась сивина.

Ми з повагою дивимось на нього — скільки він пережив, передумав за кілька хвилин перебування в повітрі!

Незабаром прийшло донесення, що «юнкерс», пролетівши вісім кілометрів, упав. На рахунку в Льоні з'явився перший збитий літак. Екіпаж був взятий у полон. Виявилось, що німці везли на «Ю-88» важливі таємні документи. Вони хотіли вдосвіта перелетіти прямим шляхом з Белгорода в Орел і там домовитися про взаємодію.

Амелін почував себе ображеним, що він не бачив, як падав німецький бомбардувальник.

20. ВИПРОБУВАНИЙ ДРУГ МЕХАНІК ІВАНОВ

Траплялося, що наші літаки поверталися з бойового завдання подірвані. І ось тоді-то особливо виявились якості наших чудових бойових друзів — техніків, механіків, мотористів. Якщо в моєму літакові була пробоїна, то я знав, що механік Іванов ніч не спатиме, а машину полагодить. Чим більше я визнавав його, тим більше цінив. Упевнено летиш на територію ворога, коли знаєш, що літак підготовлено відмінно.

Наші техніки працювали чудово, самовіддано. Вдень, вночі, в мороз, коли метал обпікає пальці, буран збиває з ніг, механіки залишились на полі, щоб швидше поставити в стрій бойову машину.

Не встигнеш приземлитися, а вже Іванов тут. І вже порається біля літака, розпитує, як працював мотор, чи немає яких-небудь зауважень. Хтось добре сказав, що механік — хірург літака, а мотор — друге серце льотчика.

Іванов — робітник-слюсар з великим стажем. Він давно працює авіатехніком. Його посилали у Ванкарем, коли зсаджували з дрейфуючої крижини чөлюскінців. Я люблю поговорити зі своїм механіком. Він крутить козячу ніжку, закурює й повільно розповідає який-небудь ви-

падок з свого життя. Око в нього спостережливе, він відразу, як тоді, перед моїм першим бойовим вильотом, помічає, якщо я чим-небудь стурбований. А коли Іванов докурює і, старанно загасивши, затопче недокурок, ми йдемо до літака й разом його оглядаємо, коли він навіть у повному порядку.

21. ЗА ТОВАРИШІВ

Одного разу — це було на початку травня 1943 року — я відпочивав після завдання і, розмовляючи з Івановим, стежив за Васею Пантелеєвим. Він нетерпляче ходив навколо своєї машини, чекаючи, коли вона буде готова до польоту.

Інші літаки один за одним відривались від землі.

Механік намагався щось пояснити, але Василь махнув рукою, упевнено й звично вліз до кабіни, завів мотор, знявсь і полетів.

Ми пішли з Івановим оглядати мій літак.

Раптом повз нас промчала санітарна машина. Слідом за нею бігло кілька льотчиків. Виявилось, що з машиною Пантелеєва сталася аварія: він надто поквапив механіка, не давши випробувати мотор на землі.

Для всіх нас це був ще один важкий урок.

Всі ми були глибоко засмучені загибеллю товариша. Особливо тяжко переживав смерть Пантелеєва Кирило Євстигнєєв — вони були нерозлучні друзі. Я теж дуже симпатизував Пантелеєву: ми жили в одній землянці. А хто з фронтовиків не знає, як звикаєш один до одного, коли живеш разом у бойових умовах!

Ми стояли біля могили Пантелеєва, засипаної польовими квітами. Смеркало. Було дуже тихо. Амелін обняв Євстигнєєва за плечі й сказав:

— Підемо, Кирюша! — потім обернувся до мене: — А ти?

Я відповів, що прийду пізніше. Хотілося побути одному.

Всі пішли. Мені було дуже сумно. Я згадував товаришів, що загинули. І чим більше думав про загиблих друзів, тим сильніше охоплювала мене ненависть до ворога. Я вирішив будь-що-будь збити вісім ворожих літаків — по два за кожного загиблого товариша.

Не знаю, чи довго простояв я біля могили друга, думаючи про те, як багато важкого горя принесли на нашу землю фашистські полчища.

Опам'ятавшись, я швидко пішов на аеродром, повторюючи про себе

слова, які так любив Солдатенко: «На фронті належить думати про все, але в першу чергу думай про ворога».

Про своє рішення збити вісім ворожих літаків я нікому нічого не сказав: воно було значним і зрозумілим тільки для мене. Тим, хто мене оточував, воно могло здатися марним вихваланням. Навіть мої кращі друзі мали б рацію сказати, що спочатку треба пройти випробування боєм.

А пояснити все, що я відчував над могилою Пантелеєва, було трудно.

22. У БОЙОВІЙ ГОТОВНОСТІ

Активність авіації з обох сторінь зменшилась, і для спокійного навчання ми перелетіли на аеродром, розташований далі від лінії фронту.

Нашу ескадрилью приймає бувалий льотчик — старший лейтенант Федір Семьонов. На його рахунок вісім збитих ворожих літаків.

Новий комеск — москвич. В нього, як і в нашого «баті», попечене обличчя. Він молодий, широкоплечий, середнього зросту. Хода в нього рішуча, швидка. В усій поставі його є щось на диво привабливе, що викликає повагу. Говорить спокійно, вдумливо.

Подорожний представив нам нового командира ескадрильї. Семьонов уважно й доброзичливо оглянув нас. Без хизування й зайвої скромності він розповів про себе.

Увечері на розборі новий командир ескадрильї сказав:

— Найважливіше — додержувати бойового порядку групи. Мета кожного з нас — збити ворога. Але не ганяйтеся за «збитими», не відривайтеся від групи, не порушуйте дисципліни.

Я відразу помітив у командира ті якості, які ми так цінили в Солдатенкові: твердість, вимогливість, товариську простоту.

Після розбору польотів до мене підійшов наш парторг Беляєв, сів поруч зі мною, і в нас зав'язалася тепла товариська бесіда. Беляєв говорив, що тепер, під час підготовки до боїв, я повинен не тільки багато вчитися сам, а й вчити молодших і недосвідчених льотчиків. Він сказав, що, на його думку, Євстигнєєв, Амелін, я й деякі інші льотчики, що разом зі мною прийшли на фронт, гідні стати кандидатами в члени комуністичної партії.

— Працюєте ви сумлінно, — говорив він, — воюєте чесно й сміливо.

Набули воєнного досвіду, знань, зростаєте політично. Вважаю вас безпартійними більшовиками. Якщо ти вирішив, якщо відчуваєш, що готовий взяти на себе високе звання більшовика, то подавай заяву. Подумай над цим.

Міцно потиснувши мені руку, Беляєв пішов.

До вступу в партію я готувався давно. Кожний раз хотів поговорити з нашим комсоргом — старшиною Коротковим, але не наважувався. Мені здавалося, що я ще не заслужив права бути комуністом.

Бесіда з парторгом дуже обрадувала мене. Того самого ж дня я подав заяву про прийом у партію, щоб до початку вирішальних боїв бути комуністом.

Вилітали ми на бойові завдання, як і раніше, рідко. Іноді в групі винищувачів я супроводжував «іллюшиних» на штурм ворожих аеродромів, возив донесення, був зв'язківцем між з'єднаннями, літав на розвідку в район Белгород—Харків. Літав без прикриття, «маскуючись» зморшками місцевості. Звик ходити на бриючому, звик повертатися до дому вже в сутінках.

Все це було доброю підготовкою до справжньої бойової діяльності. Я вчився сам, готувався до майбутніх боїв і готував молодь.

Мене призначили заступником командира ескадрильї. Повідомивши про призначення, Семьонов сказав, як завжди, твердо й дружелюбно:

— Днями до нас надійде поповнення. Роботи буде багато. Треба так підготувати молодих, щоб вони впевнено билися з ворогом. Треба докладно розбирати їхні вильоти, враховувати їхні помилки. Вчіться командувати.

Готуючись до нових обов'язків, я почав прислухатися до кожного слова комеска, приглядатися до того, як він командує, вчить, виховує, як розмовляє з підлеглими. Мені доручено відповідальну справу — виховання молодих бойових льотчиків.

Прибуває поповнення. Ескадрилья формується з нових льотчиків.

«Хлопці гарні, дисципліновані, але, як видно, палкі, навіть, дуже палкі, — думаю я, дивлячись на їхні жваві обличчя. — Але Семьонов швидко візьме їх до рук».

Комеск знайомиться з кожним з них і, зібравши всіх, говорить:

— Головне — тримайтеся один одного, захищайте один одного, не відривайтеся від групи. Інакше ворог буде бити вас, як курчат. Група

в повітрі повинна бути єдиним цілим — один за всіх, всі за одного. В цьому її сила.

Всі нові льотчики — комсомольці. Більшість тільки що закінчила льотну школу. У нас в ескадрильї три новачки. Паша Бризгалов — рожевий і кремезний, у нього роздвоєне підборіддя й веселі очі; його шкільний друг, Михась Нікітін, — тонкий, мускулястий, дуже жвавий і веселий. Зовні різні, Бризгалов і Нікітін внутрішньо на диво схожі. Третій — Гопкало, теж ще зовсім молодий хлопчина.

Бризгалова Семьонов бере собі у ведені. До мене веденим призначений Василь Мухін. Він уже був у боях.

Семьонов відводить мене вбік і говорить:

— Пам'ятайте: в дружбі веденого й ведучого — успіх пари. Погляньте, яка закваска в Мухіна.

Приглядаюся до свого веденого.

На аеродромі тихо. Ідемо купатися. Я помітив на нозі Василя великий, глибокий шрам, але запитувати його, чи не заважає йому колишня рана, незручно. Ми поплавали, вийшли на берег, полягали на траву й закурили.

— Василю, слухай, тільки не ображайся. На якостях льотчика поранення не відбивається? — спитав я, показуючи на шрам.

Василь відповів просто:

— Не турбуйся, літати не заважає. На землі іноді ніє, а в польоті ніколи. Осколком вдарило, коли німці бомбили наш аеродром у Сальських степах. Думав ногу відріжуть, але бачиш — залишили... Ти в мені не сумнівайся. У мене з фашистами рахунок великий, як і в тебе...

Ми з Василем провели багато навчально-тренувальних польотів над нашим польовим аеродромом, пристосовуючись один до одного, придивляючись до «ходи» в повітрі. З цього починається дружба пари.

Спали ми поруч на соломі. Вечорами довго розмовляли про рідних. Старі батько й мати Василя залицились у селі під Гомелем. В нього, як і в мене, на серці ніколи немає спокою. Я весь час думаю про батька. Часто згадую братів: де вони зараз? Стежу за лінією фронту й з нетерпінням чекаю початку наступу наших військ.

На аеродромі Мухін ходить за мною — звикає до моїх рухів, голосу. Іноді забуду про нього, оглянусь, а він іде слідом за мною. Забавна збоку, але потрібна в льотній справі «наземна підготовка». Як зараз,

бачу білоброве веселе обличчя Мухіна, його голубі пильні очі, пасмо вигорілого на сонці волосся, пілотку набакир, усю його молодецьку, міцну фігуру.

Василь ледь-ледь сутулився, як часто сутуляться льотчики, що звикли гачком сидіти в кабіні літака.

Ми жили дружною трійкою — Мухін, Петро і я. Але на початку червня Петро Кучеренко був призначений в іншу частину і полетів. Порожньо стало без нього в землянці. Три місяці фронтового життя споріднили нас.

23. ПЕРЕД БИТВОЮ НА КУРСЬКІЙ ДУЗІ

Надійшов червень 1943 року.

Наша частина, як і раніше, стояла на аеродромі за дев'яносто кілометрів від німецького угруповання. Звідси йшов шлях на Київ, Чернігів, Полтаву, Кременчук — на Україну.

В повітрі й на землі було тихо. Але до нас на польові аеродроми прилітали свіжі ескадрильї винищувачів, штурмовиків і бомбардувальників. По землі безперервним потоком рухалися наші танки, артилерія, піхота. Це все — провісники початку вирішальних дій, великих операцій.

Ми продовжуємо учбово-бойову підготовку. На тренувальні польоти звертають тепер особливу увагу. Семьонов ретельно перевіряє наші знання.

Наприкінці червня 1943 року старші сержанти — мої товариші і я — одержали звання молодших лейтенантів.

Ми вишикувалися біля КП, і Подорожний, оголосивши наказ, звернувся до нас з короткою промовою, яку я запам'ятав:

— Товариші! Ви вступили в сім'ю радянських офіцерів. Це вас до багато дечого зобов'язує і передусім до того, щоб ще ретельніше удосконалювати свою бойову виучку, ще більш вміло боротися з ворогом. Радянський офіцер завжди був втіленням чесності, хоробрості, безмежної відданості Батьківщині, справі Леніна—Сталіна. Бажаю вам високо нести звання радянського офіцера, множити славні традиції нашої офіцерської сім'ї!

Комсомольські збори того вечора пройшли врочисто й жваво. Кожному хотілося виступити, поділитися своїм бойовим досвідом, сказати

про ту гордість, яку він відчуває сьогодні, вступивши до офіцерської сім'ї. Ми жваво обговорювали доповідь заступника командира по політичній частині про роль радянського офіцера.

Кілька днів я не міг звикнути до нового звання й не відразу відкликався, коли хто-небудь звертався до мене: «Товаришу молодший лейтенант!»

Я знав — мені багато дечого невістачає, щоб стати справжнім офіцером військово-повітряних сил, справжнім, випробуваним льотчиком, хоч на рахунку в мене було вже близько тридцяти бойових вильотів. «Бойові якості виковуються поступово», згадував я слова Солдатенка.

У полку не припинялось напружене бойове навчання. По всьому відчувалося, що попереду нас чекають великі, вирішальні бої. Було відомо з газет, що в Німеччині йде тотальна мобілізація, що там випущені нові зразки зброї — танки «тигр» і самохідні гармати «фердинанд».

Літаючи в розвідку над ворожою територією, ми бачили, що німці підтягують свіжі частини.

Як ми згодом дізналися, ворог, користуючись відсутністю другого фронту, стягував сюди, до Курської дуги, великі сили, розраховуючи захопити плацдарм, зайнятий нашими військами, нанести удар, вийти до Москви.

Але Верховний Головнокомандуючий товариш Сталін з геніальною прозорливістю розгадав замисли фашистів і заздалегідь надіслав сюди наші загартовані війська й потужну техніку.

Ми впевнено чекали початку боїв. В ці дні затишшя мимоволі згадували весь шлях, пройдений нашою авіацією з початку війни. Період тимчасової переваги німців у повітрі відійшов у минуле. Фашистська авіація вже зазнала ряд нищівних ударів від радянських військово-повітряних сил. Позаду залишився Сталінград, переможні повітряні битви в небі Кубані. Переглядаючи свій блокнот, до якого я записував все нове, що вдавалося мені помітити в тактиці радянських винищувачів і в тактиці ворога, я з радістю відзначав, як поширився арсенал бойових прийомів наших льотчиків. Цей арсенал збагатився широко вживаним маневром по вертикалі, багаторярусною побудовою бойових порядків і багатьма іншими прийомами, які треба було ще використати в дальших боях.

24. БОЙОВИЙ РАХУНОК ВІДКРИТИЙ

5 липня 1943 року я прокинувся на світанку від гуркоту канонади. Прокинулись і мої товариші. Всі, ніби змовившись, схопилися з ліжок і помчали на аеродром. Вишикувалися. Зібрався весь особовий склад. Хвилюємося.

Командир оголошує:

— Товариші! Німці перейшли в наступ на Белгородсько-Курському напрямі. Вони розраховують ударом з двох боків — від Орла на південь і від Белгорода на північ — обрушитися на наші війська. Але їм протистоїть стратегія нашого Верховного Головнокомандуючого товариша Сталіна. Ворога треба нищити, і він буде знищений!

Оглушливе «ура» прокотилось по аеродрому.

— Товариші! Настав час перевірки бойових якостей молодих льотчиків нашого полку. Перед нами відповідальне завдання — прикрити радянські наземні війська від ворожого бомбардування з повітря... Всі по машинах!

Я сидів у кабіні й вже бачив себе в жорстокій сутичці. Але раптом згадались «білий кок» і колишня хлоп'яча впевненість у тому, що обов'язково відразу зіб'ю два ворожих літаки.

Сніданок нам принесли в літаки. Їсти не хотілося. Підійшов Іванов, подивився на мене й сказав:

— Їжте, товаришу командире. Через силу їжте. Міцніші будете!

Весь перший день боїв наша частина просиділа в літаках на землі. Ми, мабуть, перебували в резерві.

Вранці, ледве світає, ми знову на аеродромі. Полк одержав бойове завдання: прикрити наземні війська від ворожого бомбардування з повітря.

...Нашу ескадрилью веде Семьонов. Ми ще далеко від лінії фронту, а на землі вже помітні пожежі. Підлітаємо ближче. Запах гару чути навіть у кабіні. В повітрі тануть розриви зенітних снарядів.

Я приголомшений. Нічого схожого я ще не бачив і не міг собі уявити. Не тільки під нами, на землі, але й під небом тісно. Відбувається справжня повітряна битва.

В навушниках шлемофонів чуються команди наших офіцерів з радіостанції наведення. Навколо суцільний гул. Не встигає виключитися

один передавач, як включається інший. Розібратися важко... Товариші з інших ескадриль вже вступили в бій. Іноді в навушниках чуються чийсь уривчасті команди:

— Атакую, прикрий!

— Увага, ліворуч «мессер»!

Із землі доноситься:

— Соколи, атакуйте! Бийте їх, бийте!

Пильно стежу за командиром і готовий виконати кожний його наказ. Семьонов повідомляє: «Підлітаємо до лінії фронту».

Вслід за цим лунає його команда: «Попереду нижче від нас понад двадцять літаків противника. Атакуємо!»

І справді, нижче від нас, як злодії, стороною прямують до лінії фронту близько двадцяти семи німецьких пікіруючих бомбардувальників «Юнкерс-87» під прикриттям винищувачів. Літак командира вихором полетів на бомбардувальників. Кілька секунд — і палаючий «юнкерс» упав додолу.

Семьонов кричить:

— Орли, бийте їх!

Я був у якомусь самозабутті і в той же час не залишав поза увагою жодної дрібниці, намагався діяти точно, навалю, з розрахунком.

Швидко заходжую одному з «юнкерсів» у хвіст. Ловлю його в приціл. Дистанція зручна. Натискую на гашетки — гармати розпочали працю. «Юнкерс почав маневрувати. Майже впритул зближуюсь з ворогом. Пече думка: «Невже втече безкарно?» Як крізь сон, чую голос веденого: «Бий, Ваню, прикриваю!»

Стиснув зуби, продовжую стріляти й думаю: «Якщо не зіб'ю, то таранитиму, наслідуючи приклад Габунія».

Дав кілька довгих черг. І раптом літак ворога спалахнув і пішов униз. З якою врочистістю, з якою радістю мчусь вгору! Кричу своєму напарнику:

— Васю, друже, одного кокнув!

Інстинктивно поглядаю на всі боки. Бачу, від мене відійшов «мессер», Відразу зрозумів, яка небезпека щойно загрожувала мені. В запалі бою я думав лише про те, щоб збити ворога. А за цей час ворожим льотчикам не раз була можливість збити мене. Захопившись, я не помітив, як у хвіст моєї машини зайшов «мессершмітт». Але ведений був на сторожі

й вчасно прикрив мене ніби щитом, відбивши атаки «мессершмітта». Коли б не він, німець просто застрілив би мене.

Наша дружба витримала випробування в цьому повітряному палкому бою. Удар радянських винищувачів приголомшив німців. Стрій бомбардувальників розсипався. Ворог безладно кинув бомби на голову своїх військ і пішов геть.

Я ще не встиг опам'ятатися. Губи в мене висохли. Хотілося пити. Я був мов у гарячці. Але ось знову почулася команда: «Підходить група бомбардувальників. Атакуйте!»

Ми знову вриваємося в свіжий стрій фашистських літаків. Противник створює оборонне коло. Ворожі стрільці відкривають по нас шалений вогонь.

Пристроююся до німецького літака. Сів, як кажуть, йому на «хвіст». Думаю: «Зараз в упор розстріляю». Виразно бачу хрести. Час відкрити огонь. Натискую на гашетки... Але гармати мовчать. Я й не помітив, що всі снаряди вже витрачені.

Атакуючи першого «юнкерса», я через недосвідченість відкрив вогонь з великої відстані і вів його довгими чергами. За кілька секунд витратив усі боеприпаси. Це був добрий урок. Я на досвіді переконався, що вогонь треба відкривати з короткої дистанції, що треба ощадливо витрачати боеприпаси, а для цього діяти точно, швидко й з розрахунком. Бити ворога з короткої дистанції, поєднуючи короткі й довгі черги, стало з того часу моїм непорушним правилом.

Тимчасом противник різко кинувся від мене в глиб свого строю й мало не зіткнувся з іншим «юнкерсом».

«Так і без снарядів, — думаю, — можна збивати літаки ворога!» Щось з десять хвилин ганяюся за противником. Ворожі літаки, не витримавши атаки наших винищувачів, повернули на захід, метушливо скидаючи бомби.

Мій персональний рахунок відкрито: я збив один фашистський літак.

Лише після цієї першої справжньої зустрічі з ворогом я зрозумів силу бойового натхнення: воно надає особливої спритності, викликає швидкість реакції, забезпечує точність. Письменник Олексій Толстой назвав цей стан «розсудливим захопленням бою».

...Ми благополучно, без втрат, повернулись на свій аеродром. У звич-

них умовах я гостріше відчув радість. Хотілося, як у дитинстві, кричати, швидше поділитися своїми враженнями з товаришами. Мене оточили льотчики, механіки. Мухін, збуджено жестикулюючи, розповідав про те, як я запалив літак і як він відбив атаку «мессера».

Так, але треба спочатку за всіма правилами доповісти командирю. Так і кортіло побігти! Але я підтягнувся й спокійно, повільно, як належить бувалому льотчикові, попрямував до КП. Назустріч іде Семьонов. Чому в нього таке похмуре, незадоволене обличчя? Я розгубився, запнувся, забув задалегідь приготовлені слова. Семьонов подивився на мене й сердито сказав:

— Знаю, бачив, я вами незадоволений. Сміливості у вас багато. Це добре, але в таких складних умовах треба бути стриманим, а то самого, як куріпку, зіб'ють. У бою не можна гарячитися.

Він замовчав, а я стояв перед ним струнко й ладний був крізь землю провалитися. Раптом командир посміхнувся й простягнув мені руку:

— А взагалі — молодець! Так і бий їх. Але дивись, не задавайся! Зарубай на носі мої слова...

Від серця відійшло. Я був вдячний командирові за те, що він попередив мене, примусив бути скромнішим і вимогливішим до себе.

Перший бій показав, що одного вміння керувати машиною, одного лише знання літака, бажання перемогти ворога, лише однієї сміливості ще замало — треба вміти визначити намір противника і, блискавично оцінивши обстановку, випередити ворога. Успіх у повітряному бою вирішують секунди.

Увечері після розбору польотів в їдальні було гомінко й весело як ніколи. Говорили безупинно. Багато в цей день здобули свою першу перемогу над ворогом. Збив літак і Кирило Євстигнєєв. Я кричу йому, хоч ми сидимо поруч:

— Ти розумієш, фрици ледве не зіткнулись!..

Кирило перебиває:

— А я з короткої дистанції дав по «юнкерсу» чергу, і він упав додолу. Я навіть очам не повірив.

Амелін, посилено жестикулюючи, намагається показати рухами рук, як він заходив на німця, і примовляє:

— Я сюди — він туди, і я за ним!

Ми розуміємо один одного з півслова.

Два брати Колесникови — ведучий і ведений — схожі один на одного так, що ми їх плутаємо, витанцьовують чечітку.

Кирило не витримує, схоплюється і теж іде в танець. Раптом баян замовк. Хтось кричить:

— Товариші офіцери, увага!

Відразу стає тихо. Ми витягуємося в струнку: на порозі стоять Подорожний і Семьонов. Вони дивляться на нас і сміються.

— Сьогодні, коли «юнкерсів» били, у повітрі було не так гучно, як у вас зараз, товариші, — говорить Семьонов.

— Продовжуйте в тому ж дусі, — додає Подорожний і дивиться на годинник. — Ще півгодини можна.

Збудження таке велике, що ми довго не можемо заснути. Перемовляємося. Перед очима картина бою.

Більш за всіх базікає Михась Нікітін.

— От шалапут! Коли ти втихомиришся? — кричу я йому.

Хлопці сміються.

— Ну, охрестили! — регоче Нікітін.

Заявляю рішуче:

— Спати, хлопці! Підйом о третій годині. День буде гарячий.

Наступного дня, 7 липня 1943 року, мені вдалося одержати другу перемогу — збити «Юнкерс-87», а через день—два «Мессершмітти-109».

25. МИ ПРИКРИВАЄМО НАШІ НАЗЕМНІ ВІЙСЬКА

З кожним днем бої ставали все більш напруженими. Величезна битва розгорталася на дузі, що була обернена на захід від Курська і глибоко вклинювалася в німецьку оборону. Мабуть, ворог довго готувався і тепер у безсилій люті кидав на поле бою одну дивізію за другою, але всі вони швидко танули. Плани німців провалились. Ворог зустрічав нашу потужну оборону на землі, наш потужний опір у повітрі.

Я, молодий льотчик з невеликим бойовим досвідом, не міг в той час уявити собі всю складність обстановки, охопити весь масштаб операції. В перші дні боїв на Курській дузі мене дивувало, що ми, льотчики-винишувачі, діємо невеликими групами, тоді як німці кидають у повітря великі групи своїх літаків. Тільки згодом ми дізналися, що наші повіт-

ряні сили зберігалися Верховним Головнокомандуючим для вирішального вдару. А невеликі групи наших літаків, які виходили прикривати радянські наземні війська, суворо пристосовуючись до обстановки, забезпечували безперервність дій по противнику.

Німецькі винищувачі, прилітаючи раніш від бомбардувальників і намагаючися очистити повітря від наших винищувачів, хотіли зв'язати нас боєм і забезпечити свободу дій своїм бомбардувальникам. Але ця тактика була швидко розгадана нашим командуванням. Перед нами було поставлено завдання бити німецьких бомбардувальників, і ми, обминаючи винищувачів противника, ніби заходили на ворожу територію, зустрічали фашистських бомбардувальників ще перед нашим переднім краєм, завдавали їм відчутних втрат, і винищувачі противника приходили до місця бою, так би мовити, «на шапкобрання».

Радянські винищувачі вступали в бій з якою завгодно кількістю ворожих літаків, вривалися в їхній стрій, навалюно атакували їх, нав'язували їм свою тактику, впливаючи на німецьких льотчиків своєю мужністю, стійкістю, блискавичною швидкістю, умінням. Ми знали, що від наших дій набагато залежить успіх дій радянських наземних військ.

Німці почали вести себе нервово й істерично. Вони втрачали величезну кількість бомбардувальників, а це полегшувало дію наших наземних військ.

Настав час, коли наша авіація, завдаючи великих втрат фашистським бомбардувальникам, почала провадити активні бої з ворожими винищувачами.

Через кілька днів після початку битви на Курській дузі радянська авіація стала цілковитим господарем у повітрі.

26. В НАСТУП!

До 16 липня 1943 року німці на нашій дільниці фронту перейшли до оборони. Але наші війська не дали ворогові закріпитися й розпочати потужний контрнаступ, відкинувши противника на південний захід.

24 липня Верховний Головнокомандуючий вітав війська наступаючих фронтів з ліквідацією німецького літнього наступу, про який фа-

шисти галасували на весь світ. Німецька оборона готувалася довго — Радянська Армія зломил її за кілька днів.

...Німці відступають. Наші війська не дають їм можливості опам'ятатися. Ми, як і раніше, не вилізаємо з своїх машин — робимо по кілька вильотів на день. Наш бойовий рахунок зростає. Спимо мало. Інколи «досипаємо» вдень у землянці. А коли техніки сплять—невідомо. Вони всю ніч оглядають і ремонтують машини.

Наш полк перелетів на аеродром ближче до лінії фронту. Руїни, згарища. Селяни зустріли нас на околиці зруйнованого села. Попереду йшов дід з суворим, сумним обличчям, з довгою сивою бородою. Він підійшов до Подорожного і обвів рукою — ось, мовляв, дивіться самі! — і сказав:

— Синки, бачите це!

Нас оточили діти, жінки. Всі ми були глибоко схвильовані. Увечері я написав листа в нашу сільраду й батькові: вирішив, що поки листи йтимуть, війська 1-го Українського фронту виженуть ворога з рідного села.

Звичайно, хотілося бути з військами 1-го Українського фронту. Але мета в нас була спільна. Мабуть, не один льотчик 1-го Українського фронту з хвилюванням стежив за боями на нашій ділянці, нетерпляче чекав звільнення рідного села під Белгородом.

27. КЛЯТВУ ВИКОНАНО

З нашого аеродрому по тривозі викликали десять літаків. Ми піднялись. Групу очолював Семьонов.

— Швидше! Швидше! В районі Рогані бомбардувальники противника! — залунало в навушниках шлемофонів.

У таку хвилину думаєш про одне: «Там ворог бомбить наші війська! Швидше на виручку!»

Семьонов подає команду:

— Будьте більш уважні! Попереду близько сорока пікіруючих бомбардувальників і винищувачів противника. Атакуємо!

З ходу заходжу в хвіст одному бомбардувальникові й відкриваю вогонь. Німець тільки-но збирався пікірувати. Вганяю його в землю.

Восьмий літак збитий — це помста за моїх загиблих товаришів. Я виконав свою клятву.

...Дивлюся — ведений прикриває надійно. В навушниках чується команда із землі:

— Вище від нас близько двадцяти «Хейнкелів-111». Атакуйте, атакуйте!

Доноситься ще чийсь голос:

— «Мессери» заходять у хвіст, будьте уважними!

До нас ешелонами наближаються близько тридцяти бомбардувальників. Ми з Мухіним шурхаємо вгору і з ходу вриваємося у ворожий стрій. Наші машини опинилися під літаками противника, і я побачив великі чорні хрести на жовтих площинах.

Поблизу своїх немає. Напруження досягає межі. Бити, не втрачаючи секунди! Німці покvapливо кидають бомби. Поруч пролітає одна, друга. Несподівано бомбардувальники повертають на захід. «Ні, не піти вам звідси безкарно, гади!» думаю я й кричу веденому:

— Васю, беремо в кліщі крайнього!

З двох боків ми підходимо до бомбардувальника. Почали зближуватися. Віддаль достатня. Командую: «Вогонь!» Запрацювали гармати. Літак ворога спалахнув і пішов до землі. Раптом звідкись на нас налетіло щось із двадцять винищувачів ворога: згори, знизу, праворуч, ліворуч заблищали вогняні траси. Передаю Мухіну:

— Васю, тримайся!

І ми, відбиваючися від запеклих атак, відходимо на свою територію, то пурхаючи вгору, то знижуючись по ламаній лінії.

Німці женуться за нами, але їхні атаки безуспішні. Ми з Мухіним з блискавичною швидкістю маневруємо на наших «лавочкіних», відстрілюємося, відгонимо один від одного ворожі літаки. Тепер я вже навчився координувати в повітрі кожний рух, заощаджувати секунди. В цьому бою я ще раз переконався, яке велике значення має згуртованість нашої пари. Саме це й допомогло нам вибратися із складного становища.

Я вийшов з літака. Глянув на Мухіна — у нього на спині помітні білі соляні розводи. В мене теж гімнастюрку хоч вижми.

28. ДУМКИ ПРО ПОВІТРЯНИЙ БІЙ

Після бою по обличчю льотчика можна судити, як багато пережив він за ті тридцять хвилин, коли він був у повітрі. Щось суворе з'являється в очах. На губах — закипіла кров: помітно, губи кусаєш.

У гарячій сутичці льотчик не відчуває ні болю, ні втоми—ці відчуття ніби виключені з свідомості. За півгодини повітряного бою витратиш стільки енергії, скільки не витратиш за півмісяця на землі. Це тільки на аеродромі виявляється. Але якщо льотчик відразу одержує наказ про нове бойове завдання, — усю втому ніби рукою знімає: бадьорий, спокійний, сідає він у свій літак і летить у бій. Його думка ясна, він цілком готовий.

Тільки в перші дні битв на північ від Белгорода, на Курській дузі, я зрозумів, що справжній повітряний бій — це найвище напруження нервів, випробування фізичних і моральних якостей бійця.

Нервові напруження в кожного виявлялось по-своєму. Я, наприклад, — і це було з більшістю, — втрачав апетит. Весь час хотілося пити, пересихало в горлі, горіла голова. Але це було тільки спочатку. Вже через тиждень організм пристосувався, і все ввійшло в норму, лише іноді відразу після бою знову повертався цей стан.

Часто, кидаючи свій літак на всі боки, пурхаючи вгору і звідти кидаючись на ворога або атакуючи його з бриючого польоту, ледве не зачіплюючи крилами верхівок дерев, я думав про те, як мене виручає фізична сила, витривалість. Велике перевантаження й тривале напруження всього організму в повітряному бою я витримував порівнюючи легко, на ділі переконуючися в тому, яке велике значення для льотчика має фізична підготовка.

У боях на Курській дузі я почав розуміти складне мистецтво повітряного бою, навчився аналізувати свої успіхи й невдачі, бої, проведені друзями. В мене почали вироблюватися свої тактичні прийоми, швидкість дій; я прагнув використати всі льотно-тактичні якості літака.

У повітряній битві не можна захоплюватися й стрімголов провадити бій. Недосвідченому льотчикові це особливо важко: бій захоплює. А треба міцно тримати себе в руках. Я часто повторював слова Чкалова: «Май холодний розум, але гаряче серце».

Вечорами, відпочиваючи після напруженого бойового дня, я часто думав про поведінку льотчика в бою, намагався проаналізувати всі свої

дії в боях, що я провадив. Такий аналіз допоміг зробити деякі висновки, які стали в пригоді мені в майбутньому.

Бойовому льотчикові потрібна швидкість думки, вміння без затримки оцінити обстановку, орієнтуватися в ній, відразу знайти найбільш правильне рішення. Це дуже цінна, навіть потрібна якість бойового льотчика.

Думка випереджує дію. Тому, наполегливо тренуючись, треба навчитися діяти швидко, але за порядком, треба вміти контролювати свої дії, координуючи їх в найскладнішій обстановці. Цього можна домогтися лише внаслідок відмінної техніки пілотування. Її треба довести до найвищої досконалості.

Я часто згадував поради свого аероклубного інструктора: «Дійте не поспішаючи, але не гайтеся!» Поспішність заважає. Вона примушує приймати рішення не зовсім обмірковано, недостатньо орієнтуючись в обстановці. Швидкість і поспішність — поняття різні. Я це добре засвоїв у ті дні, коли мені доводилось працювати інструктором, спостерігаючи за своїми курсантами. Діяти з швидкістю думки — ось до чого повинен прагнути кожний бойовий льотчик. І тривалим наполегливим тренуванням він може досягти цього.

У бою льотчик робить одночасно кілька справ, тому йому треба не тільки блискавично схоплювати своєю увагою всю обстановку, що створилась, але й вміти дозувати увагу. В складній обстановці повітряного бою, коли події розвиваються протягом секунд, від вміння льотчика розподіляти увагу іноді залежать наслідки сутички з ворогом. Особливо це вміння потрібне командирові групи. Йому треба стежити за своїми діями, за діями своїх льотчиків і льотчиків ворога. Правильно розставити сили, швидко розпізнати, підрахувати, взяти до уваги сили противника. Добрий, досвідчений льотчик уміє швидко й свідомо переключити увагу, якщо цього вимагає обстановка, миттю реагувати на першу-ліпшу несподіванку — скажімо, на появу нової групи літаків противника або непередбачений маневр ворожого льотчика.

Думками й висновками я ділився з друзями. Один з молодих льотчиків сказав:

— Все це правильно й дуже важливо, але як домогтися цього, як навчитися ось так, свідомо й обдуманно, вести бій?

Я сам часто ставив перед собою це питання й прийшов до такого

висновку: головне — досконало оволодіти технікою пілотування. Тільки той льотчик, уваги якого не забирає процес керування літаком, може своєчасно й ефективно атакувати ворога. Чим краще бойовий льотчик володіє технікою пілотування й озброєнням літака, тим менше його увага відволікається на керування літаком. Такий льотчик може повністю зосередитись на підшукуванні найдоцільніших прийомів, способів атаки ворога; може точно обрати найсприятливіший момент для відкриття вогню по літаку противника; може стати новатором.

Ось таким льотчиком я й хотів стати, прагнув цього, готувався до цього.

29. ПРИЗНАЧЕННЯ

5 серпня був звільнений Орел і того ж дня — Белгород. Цього вечора прозвучав перший в історії Великої Вітчизняної війни салют: столиця нашої Батьківщини Москва салютувала доблесним військам, що визволили Белгород і Орел, артилерійськими залпами.

Настрій піднесений, радісний: почалося очищення української землі від фашистської погані!

Наступного ранку після визволення Белгорода я, як завжди, підійшов до свого «Ла-5» і привітав його: це в мене вже стало звичкою. Вліз у кабінку.

— Товаришу командире! — кричить мені Іванов. — Вас кличуть.

Двома стрибками я опинився на землі. До мене підходять командир з'єднання і командир частини. Поруч з ними — Семьонов. Поспішаю назустріч.

— Поздоровляю вас, товаришу молодший лейтенант, з високою нагородою — орденом Бойового Червоного Прапора! — говорить командир з'єднання і, потиснувши мені руку, прикріплює орден до моєї гімнастички.

— Служу Радянському Союзу! — відповідаю я схвильовано.

Євстигнєєв, Амелін і багато моїх товаришів теж одержують бойові нагороди.

Семьонов обнімає мене й говорить:

— Запам'ятай, що я тобі скажу. З усього бачу: ти зіб'єш багато німецьких літаків. Але пильнуй: кмітливістю бери, дуже не гарячись, не забувай першого збитого...

Я міцно запам'ятав прості, щирі слова старшого товариша.

Увечері, коли закінчився розбір польотів, я побачив біля КП знайому фігуру — це був Петро Кучеренко: він на добу прилетів у командировку.

На грудях у нього теж орден Бойового Червоного Прапора.

Ми радісно обнімаємося й поздоровляємо один одного.

— Скучаю за вами, друзі, — говорить Петро. — Мов додому потрапив. У нас у частині теж хлопці хороші, але все ж вас невістачає...

...Рано-вранці — ми тільки що проводили Петра — мене викликав на КП командир частини:

— Семьонов призначається моїм заступником, ви — командиром ескадрильї, а Бризгалов — вашим заступником.

Я вийшов з КП зраділим, але в той же час заклопотаним: для нової посади недостатньо мати хороші льотні якості — треба виховувати в собі здібності командира, набувати досвід водіння груп.

Своїми думками я поділився з Амеліним.

— Так, водити групу — важка справа, — погодився він. — Відповідальність велика. Комеску треба стежити за всім: і за повітрям, і за діями льотчиків.

Звичайно, командувати важче, ніж виконувати накази командира. Адже це значить не тільки давати наказ, а й вчити, як його виконувати, виховувати підлеглих.

Євстигнєєв, а пізніше й Амелін, теж були призначені командирами ескадрильї. Ми наполегливо працювали над собою, щоб виправдати високе звання командира ескадрильї.

30. РОЗВІДНИК

Закінчився термін мого кандидатського стажу, і я подав заяву про прийом у члени партії.

Важко розповісти, з яким нетерпінням чекав я засідання партійної комісії! Увесь час думав про це і ще більш ретельно готувався до кожного бойового вильоту.

З 4 серпня 1943 року розпочався наш наступ на Харківському напрямі. Я дізнався, що в ці дні в нерівному бою загинув Кучеренко. Він воював хоробро: на його рахунку було вже десять збитих ворожих літаків.

Вічна пам'ять тобі, Петре!

14 серпня, коли я тільки що повернувся з бойового завдання по прикриттю наших військ і збирався йти в їдальню, мене терміново викликали на командний пункт.

Передо мною поставлено завдання: моїй шістці треба прикрити дії нашого розвідника — йому доручено відповідальне завдання. Зустрітись з розвідником ми повинні в повітрі над нашим аеродромом.

Я зібрав льотчиків ескадрильї й розповів про завдання. Ми розійшлись по машинах і почали чекати. Обід нам подали просто в літаки.

Минуло двадцять хвилин. Над аеродромом з'явився літак. Це був наш розвідник. Знялись угору. Я зв'язався з ним по радіо й доповів, що готовий до супроводження. Летимо на висоті трьох тисяч п'ятисот метрів. Хмарність три-чотири бали. Розвідник іде попереду, моя шістка — позаду. Ідемо над лінією фронту. Ворожі зенітки відкрили вогонь.

Коли ми заглибились у вороже розташування кілометрів на двадцять, я помітив німецьких винищувачів. Вони прямували до нас.

Попереджую льотчиків по радіо:

— Яструби, будьте пильні! Позаду, нижче від нас, дванадцять винищувачів противника.

Літаки ворога підходять ближче.

Ми почали маневрувати, щоб прикрити розвідника й не дати ворогові можливості зайти йому в хвіст.

Раптова атака противника зірвана.

Але треба гадати, німці підуть на все, аби збити розвідника. І справді, один з «мессершміттів» намагається атакувати його. Миттю йду на зближення з німцем і довгою чергою збиваю його.

Наша шістка вступає в жорстокий бій з ворожими літаками, а розвідник літає збоку.

Я розумію, що військовий обов'язок велить йому якою завгодно ціною виконати завдання, але бачачи, що створилось складне становище, передаю йому:

— Іди додому... Іди...

А льотчик наче й не чує. І я думаю про те, що він, мабуть, молодий, палкий, упертий, сміливий і дуже чесний.

Намагаюся оцінити обстановку, не піддаючись запалові бою, оцінити дії розвідника й моїх товаришів, попередити наміри ворога. У мене вже

є досвід проведення складного повітряного бою. Наша шістка дружно й чітко відбиває безперервні напади німецьких винищувачів.

Раптом бачу — Михась Нікітін помчав за «мессершміттом». Він забув основне правило: в повітряному бою не захоплюватися збитим. У хвіст його літака почав заходити другий «мессершмітт». Я закричав по радіо Бризгалову:

— Паша, рятуй шалапуту!

Але було пізно: німець навалився на Нікітіна, прошив його чергою й збив.

І одразу ж майстерно, влучною чергою Бризгалов збив «мессершмітта». Довелося так напружено стежити за повітрям, що я не міг спостерігати за літаком Нікітіна. «Як він вибереться з території, захопленої ворогом? Що буде з ним?» з тривогою подумав я.

А бій триває. Наш розвідник, як і перед цим, літає недалеко, як у себе вдома. Я навіть розсердився: «От шибайголова! Адже тебе зіб'ють зараз, чорт забери!» І в ту ж мить бачу, що до розвідника підкрадається «мессершмітт».

Швидше на виручку! Зараз німець відкриє вогонь!

Наздоганяю німця ззаду, згори й кількома чергами збиваю його. Фашист перевернувся й упав у ліс.

Підлітаю до розвідника майже впритул і махаю йому кулаком: «Йди геть! Бій в розпалі. Повертай!» Цього разу він послухався, і ми почали повертати на нашу територію.

Моя група, відбиваючись від німецьких винищувачів, прикрила розвідника. Фашисти, мабуть переконавшись у безплідності своїх атак, повернули й врозтіч полетіли на захід.

Вони втратили чотири літаки, ми — один.

Благополучно приземлюємося. Розвідник сів на наш аеродром. Дивлюсь — виходить з літака молодий, рум'яний хлопчина. Таким я його собі й уявляв. Посміхається, очі сяють. Мимоволі посміхнувся і я.

— Ну чого ти, скажи будь ласка, кружляв, адже тебе фрици могли відразу збити!

— А я вже стріляний. Мені треба було скинути бомбовий вантаж. Поки ви поралися з винищувачами, я шукав ціль. Та й за вас боявся, щоб не заблудили. Адже я за вас теж відповідав, не тільки ви за мене!

— Ну й що ж, знайшов ціль, скинув бомби?

— Знайшов і скинув.

Він засміявся, а потім міцно потиснув мені руку й серйозно сказав:

— Спасибі вам, товаришу командире! Ваші хлопці молодці — прикривали мене надійно!

— Ціль шукайте, а за повітрям поглядайте,— відповів я.

Він потиснув мені ще раз руку і подякував за пораду. Бачу, стримує посмішку, очі сміються. «Та ти на зразок нашого Нікітіна», подумав я.

Через декілька хвилин розвідник на бриючому польоті на своєму «петлякові» промчав над нашим аеродромом і взяв курс до своєї частини. Я навіть не встиг дізнатись про його прізвище.

Ми до пізньої ночі, незважаючи на тяжкий день і ранній підйом, не спали: все чекали Михася Нікітіна. Я дуже його любив. Не вірилось, що він загинув.

Паша Бризгалов запевняв:

— Я переконаний, що Михась повернеться. Мабуть, він на парашуті спустився й пішов у ліс до партизанів.

Коли всі стомилися, очікуючи, і закуняли, мені почулося, що Паша Бризгалов схлипує, уткнувшись носом у подушку.

31. ВЕЛИКИЙ ДЕНЬ У МОЄМУ ЖИТТІ

У запеклих повітряних боях минуло ще кілька днів.

23 серпня 1943 року був визволений Харків, і війська нашої ділянки фронту йшли в наступ на Полтаву.

В ці дні напружених повітряних боїв у моєму житті відбулась подія, якої я чекав з таким хвилюванням.

Якось до мене в землянку прийшов посильний з штабу й передав:

— Дзвонили з політвідділу: вас завтра вранці викликають на парткомісію.

Я довго не міг заснути. З юнацьких років я відчуваю благоговійну повагу до високого звання члена партії. І зараз, готуючись до великого для мене дня, думав про одне: чи приймуть мене, чи гідний я?

...Відбувається засідання парткомісії. Прийнято кілька бойових льотчиків. І от я чую слова голови комісії:

— Ви прийняті до членів більшовицької партії, товаришу Кожедуб.

Поздоровляю вас! Відтепер ви зобов'язані ще сміливіше, ще краще битися з ворогами нашої Батьківщини. Бажаю успіху!

Схвильовано відповідаю:

— Спасибі! Сподіваюсь, що зможу виправдати довір'я, виявлене до мене партією... Зроблю все для цього.

На душі у мене радість.

Тепер щодня зранку я чекав появи на нашому аеродромі маленької машини начальника політвідділу — він повинен був приїхати й вручити партквитки льотчикам, прийнятим до партії. Повертаючись з бойового завдання, я щоразу питав у техника Іванова: «А начальник політвідділу не приїжджав?»

27 серпня ранком, прилетівши з бойового завдання, я помітив на аеродромі надзвичайне пожвавлення. Біля КП зібралася велика група офіцерів.

— Прилетів начальник політвідділу полковник Боев, — говорить мені Іванов.

Швидко зачісую волосся, скуйовджене під шоломом, накладаю пілотку, підсмикуюсь і йду до товаришів. Ледве стримуюсь, щоб не побігти.

Полковник — я бачу його ще здалеку — розмовляє з льотчиками. У нього чудова пам'ять — він добре знає все наше життя, і коли прилітає до нас, то завжди знаходить час з кожним поговорити, кожного розпитати. За великими справами він ніколи не забуває про дрібниці. Ми це дуже цінуємо.

Євстигнєєв і Амелін уже одержали партійні квитки. Їхні обличчя сяють. Поздоровляю друзів.

До мене підійшов начальник політвідділу й тільки встиг вручити мені партквиток, як пролунала команда: «Всі по літаках!»

Знову термінове бойове завдання. Всі біжать до машин. Старанно ховаю партійний квиток у ліву нагрудну кишеню і, щасливий, з якимсь особливим піднесенням, біжу до свого літака, чуючи прощальні слова полковника Боева:

— Бажаю успіхів, товаришу!

Іванов поздоровляє мене. Я його обнімаю й залізаю в кабінку. Сигнальна ракета — і наша шістка вилітає.

В цьому бою я збив «Фокке-Вульф-190».

32. ЗВІСТКИ З ВИЗВОЛЕНИХ РІДНИХ МІСЦЬ

Війська нашого фронту з боями просуваються до Полтави. Відбувається єдиний загальний наступ Радянської Армії — від Білорусії до Таманського півострова. Часто, літаючи в розвідку, бачу, як німці відводять свої війська до західного берега Дніпра.

Радянські війська форсували Десну. Уважно стежу по карті за просуванням наших частин — вони все ближче й ближче підходять до моїх рідних місць. Визволені міста обводжу червоними кружечками.

І ось, нарешті, відмічаю на карті червоним кружечком Новгород-Сіверський. Звідти вже рукою подати до Шостки й рідної Ображіївки.

У ці дні ми стоїмо за тридцять кілометрів від Харкова. 17 вересня одержуємо наказ на час бойового завдання перебазуватися на харківський аеродром.

Ми прилетіли туди надвечір. З нами сідають і бомбардувальники. Значить, будемо супроводжувати їх.

Противник, боячись оточення, почав перекидати війська й техніку на західний берег Дніпра. Перед нашими бомбардувальниками було поставлено завдання перешкодити цьому. Найуразливішим місцем були мости, і ми одержали наказ супроводжувати бомбардувальників на сто дев'яносто кілометрів у напрямку до дніпровських мостів.

Я старанно вивчив карту. Перед нами був складний шлях, летітимемо голим степом, по місцях, захоплених ворогом.

Рано-вранці під час зарядки я помітив біля землянки двопудову гирю. Давно вже не пробував вижимати її. Не втримався — кілька разів вижав. Відчув, що з дня вильоту на фронт став сильнішим. З приємним відчуттям сили, здоров'я й бадьорості сів у кабінку літака.

Іванов, потискуючи мені руку, сказав:

— Мотор не підведе, товаришу командире. Щасливо повернутися! Летимо. Почуваю себе спокійно й упевнено. Чується команда:

— Ліворуч літаки ворога. Будьте обережнішими!

Ворожі бомбардувальники в супроводі «мессершміттів» пройшли осторонь. Коли виконуєш завдання — супроводжуєш бомбардувальників, то відволікатися від завдання не дозволяється. Але пропустити противника, не вступивши в бій, образливо.

Підлітаємо до цілі. Я чекав, що нас зустрінуть ворожі винищувачі.

Але в повітрі тихо. Під нами — стрічка Дніпра. Ми на висоті чотирьох тисяч метрів. Через Дніпро дві рисочки—мости: південий і північний. Наші бомбардувальники поділяються на дві групи. Підлітаємо ближче. Мости виразно видні. Дивуюсь, чому ще не б'ють ворожі зенітки. Ми передбачали, що мости будуть під захистом сильного вогню зенітної артилерії. Значить, винищувачі близько. Почав оглядатися, ще уважніше став спостерігати за повітрям. Але ворожих винищувачів, як і раніше, немає.

Бомбардувальники витягаються ланцюжком. Бомби скинуто. Розриви позначилися недалеко від мостів. Ведучий другої дев'ятки влучив у північний міст. Дим стелиться хмарою.

Беремо курс додому. Тільки зараз почали бити німецькі зенітки, але наші літаки вже далеко. Хтось з льотчиків по радіо передав:

— Проспали фрици! Пізно!

Коли ми повернулися до себе на аеродром, на мене чекало кілька листів. На одному з конвертів я побачив знайомий почерк батька. Літери заплигали перед очима. Я крикнув Мухіну:

— Васю, листа від батька одержав!

І побіг на своє любиме місце — під крило літака.

Я читав, і сльози застиляли мені очі.

«Дорогий синку Ваню!

Усі ми бажаємо вам, фронтовикам, удачі, перемоги над ворогом, бойового й сміливого духу. До чого ж ти обрадував мене своїм листом! Що тобі писати про нас? Де тепер Яків і Григорій — не знаю. Григорія погнали в неволю німці. Яша — з перших днів у боях. Саша теж надіслав листа, турбується про тебе. Надсилаю його адресу. Мотя з дитиною живі. Наше село німці не встигли спалити. А от батьківщину твоєї мамуні — Крупець — спалили. Наших односельчан — тринадцять осіб — німці вбили. Нашого сусіду, давнього друга Сергія Андрусенка, німці замучили в будинку технікуму, де ти вчився. Ще замучили вісімсот чоловік.

Я знаю, що німцеві все одно не бути господарем на нашій землі, тому що наша Батьківщина — велика сила. Радію, що ти б'єш німців. Тільки, Ваню, не задавайся й чесно виконуй свій обов'язок перед Батьківщиною. Я, Ваню, за ці тяжкі часи сильно постарів, але зараз знову працюю,

наш колгосп дає мені допомогу. Чекаю від тебе листа, дорогий синку. Передай від мене привіт всім твоїм друзям.

Твій рідний батько Микита Кожедуб».

Внизу батько дописав два зворушливі для мене віршовані рядки:

Згадуй, Ваню, мамашу,
Захищай ти країну нашу.

Важко передати, що я пережив і передумав, прочитавши лист батька. Люта ненависть до фашистів, які замучили земляків, охопила мене. Згадався шлях до Десни — по ньому батько й Сергій Андрусенко ходили рибалити; джерело біля гаю на березі, де вони відпочивали. Перед очима стояли рідні обличчя, рідні місця.

Хороший, теплий лист надіслали мені також з сільради. Я знав, що мій старий батько не самотній, що його підтримують, про нього піклуються. І тут же під крилом літака написав відповіді й листа братові Олександрю.

33. НАД ДНІПРОВСЬКИМИ ПЕРЕПРАВАМИ

Радянські війська вийшли до Дніпра на протязі декількох сотень кілометрів. Лівобережна Україна очищується від ворога. 23 вересня 1943 року визволена Полтава.

Наприкінці вересня ми знімаємося з полтавського аеродрому й перелітаємо на польовий аеродром, ближче до Дніпра, звідти щойно вибили німців. Підлітаючи до аеродрому, помітив, що посадочну площадку перетинає широка борозна, неначе по ній пройшли плугом. По радіо передали, що сідати можна — борозну зрівняли.

Приземлився. Бачу — біля аеродрому стоїть плуг. Німці намагалися зорати весь аеродром, але не встигли — поспішили втекти.

Фашисти укріпили правий, високий берег Дніпра, який і без того був хорошим природним рубежем. Але війська нашого фронту з ходу форсували Дніпро й вчепилися за шматок землі на західному березі. Його назвали «Малою землею».

Перед нами поставлене бойове завдання: обороняти переправи від ворожих нальотів і прикрити з повітря «Малу землю», де перебуває багато радянських військ і техніки.

З польоту бачиш, як колони радянських військ, танки й артилерія рухаються до переправ.

Предбачаються запеклі бої. Німці намагаються зупинити наш наступ, зіпхнути наші війська в Дніпро. Фашистська авіація активізує свої дії: сюди, до Дніпра, німці підтягнули винищувачів-«мисливців», велику кількість пікіруючих бомбардувальників.

Ми надійно прикриваємо наші правобережні плацдарми й переправи.

Патрулюючи над дніпровськими переправами, напружено стежачи за повітрям, я часто думав про те, що у велику битву за визволення України від фашистської неволі йдуть представники всіх народів моєї багатонаціональної Вітчизни.

Для всіх нас, росіян, українців, грузинів, білорусів, казахів, Велика Вітчизняна війна — справедлива війна з ненависним ворогом, який зазіхнув на свободу й незалежність нашої Батьківщини.

Ці думки й почуття, наступальний порив, з яким радянські наземні війська йшли в битву за Дніпро, давали мені натхнення.

Веду свою групу на прикриття наземних військ. У повітрі спокій. На землі, під нами, — бій. Раптом бачу: на нас ззаду, згори, заходить пара ворожих винищувачів-«мисливців».

«Мисливцями» були добірні фашистські льотчики, запеклі повітряні вовки.

Треба було діяти блискавично.

Швидко повернув їм назустріч. Але вони пролетіли мимо і пішли на захід. Що таке? Мої товариші, не чекаючи команди, кинулися навперейми. Нічого не розумію! Як могли вони порушити дисципліну? Кричу по радіо:

— Поверніться назад!

Але відповіді немає. Пішли.

Я не міг зрозуміти, чому мої випробувані хлопці, порушивши бойовий порядок, залишили війська без прикриття.

Я уже знав підступну тактику ворога. Німецька пара була, мабуть, надіслана як принада, щоб відволокти й відвести вбік від німецьких бомбардувальників наші літаки. Мої льотчики дуже добре знали про ці хитрощі ворога. Але не завжди в такий момент все врахуєш, складність і полягає в тому, щоб швидко прийняти рішення. Я так швидко повернув на ворожих «мисливців», що мої хлопці не встигли, мабуть, розі-

братися в обстановці і, захопившись, вирішивши збити німців, пішли далеко за лінію фронту. А тут, внизу, наші війська ведуть бій, і, можливо, від того, як надійно вони будуть прикриті з повітря, залежить його успіх.

Залишаюся один прикривати доручену моїй групі дільницю. Хвилини тягнуться на диво повільно.

Пильно стежу за повітрям. Чекаю. Ось-ось з'явиться група ворожих бомбардувальників. Чи пощастить мені одному відігнати ворога?

Вогняна пелена стелиться над землею. Стовпи диму смерчами піднімаються вгору.

Дивлюся — вище від мене, із заходу, від обрію відокремлюється кілька точок. Я наготові. Вдивляюсь уважно. Ні, не те! Повертаються мої товариші. Я зрадив — ми сила, коли разом! Навіть перестав сердитися на них. Знаю, як буде їм соромно за свою необачність. Почав пристроюватися. Я — до них, а вони — від мене. Подивився на годинник: час, відведений на прикриття, минув, і тому мої льотчики поспішали на аеродром. Мій літак вони, мабуть, помилково вважають літаком ворога.

«Ось заждіть, прилечу додому, всиплю вам, голубчики!»

Тієї ж секунди по радіо почулася команда із землі:

— Соколи, соколи! На південний захід від Бордаївки противник бомбить війська!

Скільки ворожих бомбардувальників і чи супроводжують їх винищувачі — не повідомлялось.

«Ех, хлопці, хлопці, поспішили піти! Як би добре разом навалитися на німців!» подумав я. І мені стало ще більш прикро.

У повітрі жодного нашого винищувача. Мені треба було провести нерівний бій. Вирішую завчасно відкрити скляний верх кабіни — на випадок аварії він у мене не відкривався. Якщо мене підпалять або літак зовсім втратить управління, доведеться стрибати на парашуті до наших. Але кабіна не відкривалася — заклинило. Мене охопило неприємне почуття невідомого й небезпеки, що насувалася.

Знову команда із землі:

— Атакуйте!

Передаю по радіо, що перебуваю в повітрі один. Одержую коротку і ясну відповідь:

— Атакуйте!

Ось вони. Підо мною на висоті шестисот метрів коло вісімнадцяти пікіруючих бомбардувальників противника. Блискавично працює думка. З висоти трьох тисяч п'ятисот метрів входжу в піке й на великій швидкості вриваюся в стрій ворожих літаків.

Почуття самотності, що охопило мене хвилину тому, зникає. Я не один! Внизу мої бойові товариші — піхотинці, артилеристи, танкісти. На віддалі кількох тисяч метрів я начебто відчуваю їхній «лікоть». Знаю: вони з надією дивляться на мене, льотчика-внищувача.

Свідомість військового обов'язку вдсятеро збільшує сили. Вихором пролітаю над ворогом. Німецькі стрільці відкрили вогонь. В мій бік летять вогняні траси. Дзигую кручусь у повітрі. З'являюся то тут, то там, то згори, то знизу, і це, мабуть, приголомшує німців. Несподіваними для противника маневрами, повороткістю, точністю й швидкістю рухів мені вдається викликати у ворога паніку. Фашистські льотчики, мабуть, вирішили, що я не один. Ворожі стрільці ведуть вогонь, а я з'являюся, то над ними, то під ними.

Так навалю я, здається, ще ніколи не діяв. Мотор на всі лади співає свою бойову пісню. І я по звуку знаю, що літак точно й слухняно працює разом зі мною. «Ану ще, друже, ану ще! Вижмемо з себе все, що можливо!» кажу я своїй машині.

Літаки противника вишикувалися в оборонний круг. Треба його розбити. Минуло лише п'ять хвилин, але якими довгими здалися вони мені! Непокоїло, що закінчується пальне. Ворожі винищувачі мене не атакують. Але я все ж на сторожі. Шукаю очима наших винищувачів, та дарма: прикриття немає. Треба діяти блискавично й самотійно.

Відриваю один літак противника. Спрямовую свій вогонь просто в нього. Літак, охоплений полум'ям, падає. Решта бомбардувальників тікають, безладно відстрілюючись. Пучок трасуючих куль пролітає повз мене.

Пальне вже кінчається. Я «відвернувся» від тікаючих бомбардувальників і на бриючому польоті вискочив до себе на аеродром. Знаю, що мене вже не чекають. Можливо, оплакують. Час, визначений для патрулювання, давно минув.

Бачу — внизу біля землянки стоять льотчики й дивляться вгору. Товариші помітили мій літак. Зустрічають. Оглядаю стоянки літаків моєї ескадрильї—чи всі машини на місці. Всі тут, вдома. На душі стає легше.

Не можна гаяти й секунди! Швидко йду на посадку. Приземлююсь. Коли закінчив пробіг, зупинився мотор. Запас бензину кінчився.

Такий політ зветься в нас польотом «впритирку». Я часто літав так, точно розраховуючи час і запас бензину. Але цього разу мотор зупинився раніше, ніж звичайно. Коли б він зупинився на кілька секунд раніше — я б, можливо, не дотягнув би до аеродрому, і посадка була б значно складнішою, можливо не пощастило б врятувати літака.

Вилізаю з кабіни. Льотчики моєї ескадрильї стоять струнко й мовчать. Обличчя в них розгублені, засоромлені.

Я зняв шолом. Стою мовчки, стримуючи себе, і потім повільно й неголосно кажу:

— Де ж це чувано, щоб без наказу командира відриватися від групи? За збитим погналися й війська залишили без прикриття! Командира кинули. Ганьба!

Крок вперед зробив мій заступник Паша Бризгалов.

— Дозвольте доповісти, товаришу командире? — говорить він і благально дивиться на мене. — Ви знаєте, що в Гопкала машина — копія вашої...

Дивлюсь на Гопкала — він спустив очі до землі й почервонів так, що навіть вуха у нього палають.

— Гопкало, побачивши, що німецькі винищувачі тікають, захопився, вирвався з строю й погнався за ними, а ми сплутали його літак з вашим і пішли за ним. Коли повертались, помилково вважали вас за противника, поспішали додому й проскочили мимо. Все, товаришу командире.

— А куди ж ти, Мухін, дивився?

— Цього разу я теж не встежив за вами, — відповів Мухін винувато.

Зву Гопкала. Він червоніє ще більше, і мені стає його шкода. Але я суворо й різко кажу йому:

— Знаю вашу запальність і прагнення збити ворожий літак, але діяти треба своєчасно й розумно. Запам'ятайте: спочатку зваж, а потім дерзай. Сплутаєте ще раз стрій — більш ніколи не візьму з собою. Зрозуміли?

— Зрозумів, товаришу командире. Клянуся вам, більш цього не буде!

Мені шкода хлопців — уявляю, що вони пережили, зрозумівши помилку. Хочеться розповісти їм про бій, але я кидаю офіційно:

— Можете бути вільними, товариші лейтенанти.

Вони переглядаються і йдуть похнюпившись. Іду на КП і думаю про те, що все передбачити в повітрі неможливо, треба вчитися на кожній своїй і чужій помилці.

Кілька днів Гопкало ходив сам не свій, навіть змарнів. Але урок пішов йому на користь. Це відчувалося по його поведінці на землі і в повітрі.

34. У ЖОРСТОКИХ СУТИЧКАХ

Ми вилітаємо по кілька разів на день. Механіки іноді навіть не встигають добре оглянути машину між вильотами. Вони працюють цілу добу.

Розгоряється запекла повітряна битва. В бій вступають майже всі винищувачі нашого фронту.

В повітрі знайомимося, не бачачи один одного, і розлучаємося, так і не дізнавшись про прізвище товариша, з яким крило до крила обороняв наземні війська.

4 жовтня 1943 року, після короткого бою, я погнався за «юнкерсом» і збив його на ворожій території. Дивлюсь, вище від мене кружляє «як», а до нього пристроюється «мессершмітт».

— «Як!» «Як!» Позаду «мессер»!

«Мессершмітт» ось-ось відкриє вогонь. Вижимаю останнє, що можу, з свого літака й ззаду, знизу, прошиваю «мессершмітт» довгою чергою. Він падає вниз. «Як» пристроївся до мене й, помахуючи крилами, вітає: «Спасибі, товаршу, врятував мене!»

Ми розлітаємося в різні сторони.

Майже кожний виліт закінчується напруженим повітряним боєм. Іде запекла повітряна битва в районі переправ і плацдарму, на якому розташувалися наші війська на західному березі Дніпра.

За десять днів боїв я збив одинадцять ворожих літаків, настільки велике було бойове піднесення.

Німці хотіли будь-що-будь відтиснути наші війська із західного берега Дніпра. На землі всі їхні плани розбила радянська піхота, танки, артилерія, а в повітрі — сталінська авіація.

Погода починає псуватися. Метеорологічна обстановка не сприяє діям авіації. Багато думаю про оволодіння польотами на яких завгодно висотах, аж до бриючого.

...Похмурий ранок. Веду групу в складі шести літаків на бойове завдання. Хмари притискують нас до землі, і ми летимо дуже низько. Нам добре видно німців, які сидять в окопах.

Ми над лінією фронту. Оглядаюсь навколо. Ворожі зенітки не стріляють. Але з досвіду знаю: коли вони мовчать, значить німці чекають зручного моменту, щоб захопити нас зненацька. Я вважав за краще, щоб вони стріляли: можна було б маневрувати.

Бачу, до лінії фронту, під хмарами, просто на нас іде літак. Пофронтівому він зветься «рамою» — це німецький розвідник і коректувальник артилерійського вогню. Його екіпаж — три-чотири особи. Зовні він нагадує раму.

Знаючи швидкість «рами», я вирішив атакувати її в парі з Мухіним. Інакше можна її втратити: поки передаватимеш льотчикам групи — вона втече в хмари. Четвірка літаків моєї групи зірко оберігає наземні війська, а я під прикриттям веденого відходжу вбік, роблю вигляд, що не помічаю «рами», а потім, зробивши різкий розворот, з ходу відкриваю вогонь. «Рама» почала швидко знижуватися. Кричу веденому:

— Васю, бий її!

Мухін «напосів» на ворожу машину і «клює» її. «Рама» перейшла в піке. Її стрілець продовжує відстрілюватися. Це передсмертні корчі. Ворожий літак врізався в землю на своїх же позиціях. Ось тоді-то запрацювали німецькі зенітки. Ліворуч від мене пролітають снаряди. Різким ривком кидаю літак вбік. Гул мотора змішується зі звуком, схожим до звуку туго натягнутої струни, що лопнула. У крилі в мене пробоїна.

У хвилину небезпеки думка працює швидко. Я розрахував: тільки через п'ятнадцять хвилин мене час, відведений мені командуванням для патрулювання. Треба протриматися. Кричу по радіо Мухіну:

— Васю, все в порядку!

Стежу за повітрям і за «диханням» свого «Ла-5». В сотий раз з подякою думаю про творців витривалої, надійної машини.

Пройшло чверть години. Ми виконали свій обов'язок. Нас змінюють інші товариші. Противник не з'являється. І ми всією шісткою повертаємося додому.

На аеродромі я вирішив детально розібрати бій своєї пари. Політ на бриючому, на невеликих висотах, у важких метеорологічних умовах тоді застосовувався ще не так часто, особливо групою. Пояснюю льотчикам, що в такій складній обстановці треба діяти виключно чітко, згуртовано й пильно. За цих умов можлива раптова поява противника найбільш ніж будь-коли. Одночасно треба стежити за тим, щоб не «врізатися» в землю, і треба вміло провести протизенітний маневр.

Цей виліт був для мене ніби початком широкого застосування бою на малих висотах.

36. ВЧИМОСЯ МАЙСТЕРНОСТІ

Багато дають мені розбори польотів, які провадить командир частини. Я уважно слухаю, як мої однополчани протиставляють тактиці ворога свою бойову тактику, роблю висновки, занотовую в блокнот схеми найбільш повчальних атак. Накопичується досвід, зростає вміння.

Майстерності вчишся не лише в досвідчених льотчиків, а й у молоді. Було чого повчитися, наприклад, у Паші Бризгалова. Він чудово пілотував. Коли ми вилітали групами, Паша майже завжди бився з німецькими винищувачами. Але через недосвідченість він часом бував само впевненим і безтурботним у повітрі.

Майстерно й відважно діяв у бою Кирило Євстигнєєв. Але мені ще ніколи не доводилось вилітати з ним разом. Звичайно бувало так, що наші групи змінювали одна одну. І ось одного жовтневого дня 1943 року ми вилетіли з ним вісімкою: Кирило з четвіркою і я з четвіркою. Перед нами поставили завдання: прикрити з повітря наземні війська в районі плацдарму на західному березі Дніпра. На лінії фронту розгорівся бій — ми нав'язали його противникові — з дванадцятьма «мессершміттами». Ворог швидко втратив перевагу у висоті. За кілька хвилин один «мессершмітт» полетів униз — я його збив, відкривши просто вогонь по ньому. Дивлюся — Кирило збив другого.

Противник хоче втекти. Але ми його не пускаємо, навідаємо з усіх боків. Наші льотчики організовано, злагоджено й вміло взаємодіючи парами, атакують ворога.

Кричу по радіо льотчикам своєї групи:

— Бий, орли!.. Так їх!..

Я знаю з досвіду, як ця коротка команда підбадьорює:

Ще один німець збитий Бризгаловим. Бій продовжується тридцять хвилин. Гітлерівці, втративши три літаки й не витримавши натиску, йдуть на захід, не збивши жодного літака.

Наша вісімка одержала подяку від командування.

37. НА ПАЛАЮЧОМУ ЛІТАКУ

Противник продовжував підтягувати сили до Дніпра. Німці намагалися затримати нас на цьому природному оборонному рубежі. Але радянські наземні війська розширювали плацдарм на західному березі Дніпра. Наші винищувачі прикривали їх і відважно атакували повітряного ворога, примушуючи його залишати поле бою. Наші штурмовики й бомбардувальники громили з повітря живу силу й техніку противника.

Напруження боїв наростало. Особливо запам'ятав я день 12 жовтня 1943 року. Із своєю групою я вже зробив кілька вильотів. Провів два важких повітряних бої і збив у цей день два ворожих літаки. Тільки зібрався відпочити, як знову одержав наказ піднятися з групою в повітря.

Ми полетіли прикривати переправи через Дніпро.

У навушниках шлемофонів часто лунає команда: «Переслідуйте, бийте ворога!» Здала показала група пікіруючих бомбардувальників. Врізуємося в їхній стрій і порушуємо бойовий порядок німців.

Один фашистський пікіруючий бомбардувальник знижується і, маскуючись на фоні місцевості, намагається втекти. Я — за ним. Швидко скорочується віддаль між нами. Іду просто на стрільця. Кулеметні траси пролітають повз мене. З близької дистанції відкриваю вогонь. Довга черга — і бомбардувальник спалахує. Але я відчуваю — з моїм літаком щось трапилось. Лечу вище й бачу: праворуч з бензобака виривається вогняний струмінь: бензобак пробитий. Що робити? Швидко відстебнув ремені. Хотів стрибнути на парашуті, але згадав, що внизу — територія ворога. Я перебуваю за двадцять кілометрів від своїх. Стрибати до німців? Потрапити в полон? Ні.

Що ж робити? В голові проноситься безліч думок, розрахунків, згадав Гастелло. Наслідуватиму його приклад! Рішення знайдено. Але боротьби з полум'ям не припиняю. Повернув літак, щоб він ковзав на крило. Моментально, нічого не опускаючи, оглянув землю. Треба знайти об'єкт. Під мною кілька хатинок — там німці. Збоку — клуби розривів: б'ють ворожі зенітки. Затримуватися не можна. Але ціль досі ще не обрана. Оглядаю повітряний простір і бачу: назустріч мені від лінії фронту повзе «мессершмітт». Хтось з наших дуже підбив його: снаряд, мабуть, попав у бак. Дим тягнеться за «мессершміттом». Він пройшов мимо. Йому не до мене, але й на крилі мого літака полум'я. Німецькі солдати повибігали з хат. Снаряди зеніток, як і раніш, рвуться навколо. Рішення прийнято: скеровую літак на юрбу фриців. І раптом сталося те, чого я менш за все очікував: біля самісінької землі потужний струмінь повітря зірвав полум'я з крила. В якусь частку секунди приймаю нове рішення й пролітаю просто над головами оторопілих німців, ледве не зачепивши їх гвинтом.

Німці спохватились і відкрили вогонь. Прилягаю до землі — вогняні траси пролітають вище від мене. Я вислизнув від них. І раптом до моєї свідомості дійшло: полум'я зірвано, але якщо в бензобаці зберуться газу, то літак вибухне. Ще кілька хвилин тому я спокійно йшов назустріч смерті, а зараз, несподівано врятувавшись, не хотів безглуздо гинути. Продовжую летіти на бриючому. Ось і рідний Дніпро. Мигцем глянув на його хвилі.

Тут уже свої. Нарешті внизу показався наш аеродром. Радісне почуття врятованого переповнило мене. Але, суворо дотримуючись правила — не розпорошувати уваги до посадки, всіма силами прагну посадити літак так, щоб запобігти вибуху. Машина торкається землі, і я завертаю на стоянку.

Відкриваю кабінку й швидко вискакую — хочеться швидше подивитися, що з бензобаком. Назустріч біжать Мухін, Бризгалов, Іванов. Товариші оточили мене, по-дружньому обнімають.

— Дуже турбувалися за тебе... Та як ти не згорів! Як збив полум'я? І я, забувши про втому, розповідаю.

Багато чого навчив мене цей політ. На війні не можна опускати рук. Навіть ідучи назустріч смерті, шукай зброю для перемоги. Жодної секунди не можна припиняти боротьби за неї! Більшовики ніколи не

здаються без бою, ніколи не втрачають надії на перемогу. Такий висновок зробив я з цього бою.

38. ШКОЛА БОІВ

Попереду нас чекали великі випробування. З кожним днем, що наближав нас до перемоги, ворог ставав підступнішим, ішов на різні хитрощі. Гітлерівці докладали всіх зусиль, щоб перехопити в наших льотчиків ініціативу й посилити свій повітряний флот. Зокрема почали з'являтися нові, вдосконалені типи «мессершміттів» і «фокке-вульфів». На модернізованих винищувачах німці зміцнили броню, збільшили кількість гармат і їхній калібр. Змінилися й льотно-тактичні якості найновіших німецьких винищувачів: підвищилася їхня швидкість, маневреність.

Але наші радянські конструктори Яковлев і Лавочкін випереджували німецьких конструкторів, даючи фронтові все більш і більш досконалі машини. Зміни в техніці впливали на тактичні прийоми ведення повітряного бою. А це вимагало від нас ще більш уважного, вдумливого і правильного їх застосування. Шаблон був неприпустимим, і ми наполегливо вдосконалювались.

Кожний бій був для мене школою і в той же час перевіркою наших льотних якостей — моїх і льотчиків моєї ескадрильї. Я уважно стежив за тактикою ворога, намагаючись не проминути жодного нового тактичного прийому, використаного німецькими льотчиками на нашій ділянці фронту.

...Війська нашого фронту знову переходять у наступ. Німці зазнають великих втрат. Радянські воїни 19 жовтня 1943 року визволяють П'ятихатку.

Ми перебазуємося на один з польових аеродромів у районі П'ятихатки. Там ворог залишив багаті трофеї.

Отже, наша авіаційна частина вже на Правобережній Україні!

Тут під час першого ж бойового вильоту я зустрівся з двома винищувачами противника. Вони йшли на мене в лоб з невеликою перевагою у висоті. Іти просто на них? Не встиг я вирішити, як повз мене пролетіла траса. Щось тріснуло, літак хитнуло: снаряд пройшов на два сантиметри вище голови. Радіо перестало працювати, управління стерном повороту перебило.

«Вдало почав день, нічого й говорити!» подумав я з досадою. І зробив висновок: під час лобових не можна гаяти й секунди. Треба ловити ворога якомога швидше на приціл і прицільний вогонь неодмінно відкривати першим.

Довелося повернутися додому. Я був дуже незадоволений собою.

Мій літак поставлений на ремонт. І того ж дня я вилітаю на іншій машині. Веду на завдання четвірку. Раптом зі сторони сонця з'явилися два літаки противника. Їм вдалося вивести з строю машини Мухіна, Колесникова. Обидва вони передали мені по радіо, що йдуть додому. Молодий льотчик Жигуленко, ведений Колесникова, теж попросив дозволу піти з ними, але я наказав йому не йти — мав відбутися палкий бій. Німці почали повертати на мене. В цю мить Жигуленко передав по радіо, що в нього не працюють гармати. Я відповів:

— Все одно тримайся, не йди.

Приймаю бій. Двадцять хвилин ганяються за мною німецькі літаки. Я роблю в небі вигадливі фігури. Нарешті мчу вгору, описую в повітрі надзвичайно складну фігуру й несподівано для фашистів заходжу в хвіст їхніх літаків.

А Жигуленко кружляє збоку, нижче від мене — він відволікає увагу ворога.

Фашисти кинулись вгору. Дистанція для стрільби була надто великою. Я люто погрозив їм кулаком.

Пальне закінчувалось, і ми з Жигуленком пішли додому.

Об'єктивно розібравши цей бій, я зробив висновок, що по-перше, непогано оволодів літаком; по-друге, сила й фізична підготовка — дуже важливі фактори в бою; по-третє, — і це головне, — я був би, певне, збитий, якби вирішив ухилитися від бою. Моя тактика виявилася правильною.

39. ОДИН З БОЙОВИХ ДНІВ

Як і раніше, перебуваємо на «Малій землі».

Німці посилили активність під Кривим Рогом, кинувши туди велику кількість танків і авіації, застосували контратаки. На аеродромі закипіла гаряча, напружена бойова робота. Але нам почала заважати осіння погода: низька хмарність, тумани.

Похмурого жовтневого ранку ми втрюх — Паша Бризгалов, Вася Мухін і я — пішли в їдальню. Передбачалось, що вильотів не буде.

Ми сиділи й чекали сніданку, розмовляючи про вчорашні бої й сьогоднішню погану погоду.

Раптом — ракета! Виліт!

Ми кинулись до літаків. Я одержав наказ вилетіти в парі з Мухіним. Вилітаємо зараз же.

Сягаємо у висоту на чотири тисячі п'ятсот метрів. Хмарність зникла. Надо мною — ясне синє небо. В повітрі тихо. А внизу, на північний захід від Кривого Рога, — палкий бій. Чую, по радіо передають із землі:

— Соколи, соколи! На північ від Кривого Рога з висоти п'ятисот метрів противник бомбить наші війська...

Подав команду Мухіну, з великою швидкістю лечу назустріч ворожим бомбардувальникам «Ю-87». Їх коло тридцяти — цілий рій. Бачу стовпи диму, вибухи на землі. У повітрі з'явилося вісім німецьких винищувачів. Прямую до бомбардувальників. Вирішую застосувати той же метод, який допоміг мені на Дніпрі, коли я залишився один у повітрі. Але тоді зверху не було ворожих винищувачів. Зате зараз я не один, в мене надійний «щит» — випробуваний ведений. І я, подавши команду: «Атакуємо!», вриваюсь у стрій «юнкерсів». Несподіванка приголомшила німців, і вони навіть почали шикуватись в оборонний круг. Але, напевно, одержавши команду із землі продовжувати виконувати завдання, через те що нас, радянських винищувачів, мало, деякі німецькі льотчики почали готуватися до атаки наших наземних військ. Миттю оцінивши обстановку, приймаю рішення атакувати один з «юнкерсів» і постаратися збити. Я з досвіду знав, як це діє на психіку фашистських льотчиків: збив одного, збиваєш пиху в решти.

Ворожі винищувачі заметушилися, але знайти нас не можуть — ми перемішались з групою пікіруючих бомбардувальників.

«Навалююсь» на німецький літак, який не встиг перейти в пікірування. Відкриваю вогонь. «Юнкерс-87» спалахує й падає додолу. Мій розрахунок правильний: решта, знижуючися, пішла на захід. Ми за ними не погнались — на нас «напосілись» вісім винищувачів. Згадую випадок під Роганню: тоді ми теж залишились удвох, а їх було ще більше, ніж зараз. Кричу Мухіну:

— Васю, тримайсь, будь пильнішим!

Відбиваючи атаки, переходимо на бриючий політ. Німці від нас відкараскались, і ми незабаром благополучно приземлились у себе на аеродромі. Незважаючи на повну несподіваність вильоту, ми виконали завдання й атакували ворога, який кількісно набагато нас переважав. Виграги цей бій нам допомогла згуртованість, уміння провадити раптову, сміливу атаку.

Години через дві погода поліпшилась. Я знову одержав завдання: з групою в шість літаків прикрити наземні війська в районі Кривого Рога. Знялись. Набрал висоту до трьох тисяч п'ятисот метрів. Коли ми підходили до об'єкта прикриття, наземна радіостанція навела на нас групу «хейнкелів». Їх було дванадцять. Вони летіли без прикриття винищувачів і заглибились на нашу територію. Нам наказали атакувати їх. «Хейнкелі» йшли зімкнутим бойовим порядком у кільватері ланок на висоті п'яти тисяч метрів. А ми набрали висоту п'ять тисяч п'ятсот метрів.

Знаючи потужне озброєння «Хейнкелів-111», я вирішив атакувати їх з різних напрямків — всією групою одночасно, щоб розладнати бойовий порядок ворожих літаків. Подаю команду:

— Парі Бризгалова атакувати задню ланку. Я з четвіркою атакую ведучу.

Льотчики моєї групи навалюно атакують ворога.

Німці вишикувалися в більш щільний бойовий порядок. Я почав атакувати ведучу ланку збоку під великим кутом. По моєму літакові відкрили вогонь з інших ланок, що йшли слідом за ведучим. Вогонь примусив мене звернути. Ні, не допущу ворога!.. І я тут же повертаю назад.

Я не знав, куди збираються летіти «хейнкелі», але з усього було видно, що гітлерівці мають намір бомбити якийсь об'єкт, можливо навіть наш аеродром.

«Куди вони йдуть, гади?»

І, немов відповідаючи на моє запитання, ведучий ворожої групи повертає до населеного пункту, туди, де, за моїми відомостями, перебував штаб армії. Треба хоч би що зірвати наліт ворога! Швидко заходжую у хвіст «Хейнкеля-111» і відкриваю вогонь.

Водночас Паша Бризгалов атакує задню ланку. Від крила літака

ведучого, по якому я стріляв, почали відпадати шматки. Стрілець мовчить. Підлітаю впритул до «хейнкеля». Літак ворога перевертається на ліве крило, і з нього в чисте поле падають бомби. Він іде вниз.

Я оглянувся — і вчасно. Німці намагаються розстріляти мій літак. Швидко повертаю вбік і командую:

• — Орли, бий їх!

Бризгалов навально атакує «хейнкель», який іде ззаду, ліворуч, і збиває його.

Німці, не витримавши напруження, куди попало, поскидали бомби й безладно почали йти геть.

Ми без втрат повернулися додому.

На розборі польотів я відзначив, що вся група діяла точно й злагоджено. Тому завдання — «розвалити голову», деморалізувати ворога — було виконане.

Увечері з штабу наземного з'єднання повідомили, що екіпажі ворожих літаків, збитих Бризгаловим і мною, захоплені в полон. Німців захопили колгоспниці. Сталося це так. Фашистські вояки спустились на нашу територію на парашутах. Колгоспниці, які спостерігали за боєм і за тим, як німці плигали, збіглися до місця їх приземлення. Вони оточили фашистів, і ті відразу здалися в полон. Наші жінки привели їх до штабу.

Так закінчили свою кар'єру екіпажі фашистських літаків.

40. ЗУСТРІЧАЮ ЖОВТЕНЬ НА ФРОНТІ

Через кілька днів, на початку листопада 1943 року, наша частина була відправлена на Велику землю, на відпочинок. Нам цей відпочинок здавався зовсім не потрібним. Але такий був наказ. Попереду нас чекали гарячі бої, і треба було набратися сил.

Знехотя ми розташувалися на недавно ще фронтовому, а тепер уже тиловому аеродромі на лівому березі Дніпра.

Відпочинок був своєрідний. Ми не літали на бойові завдання, зате багато вчилися. Треба було підвищувати й удосконалювати свою бойову майстерність: чим більше набували ми досвіду, тим вимогливіше ставилися до себе. В ці дні льотчики багато читали, слухали бесіди агітаторів, випускали стінні газети.

Велику ідейно-виховну роботу серед льотчиків нашої частини провадив парторг Беляєв. Він чимось нагадував мені мого першого комсомольського керівника в технікумі — Мацуя. Парторг особливо багато уваги приділяв зміцненню дружби льотчиків у бою й на землі, зміцненню наших моральних якостей.

У перервах між бойовими вильотами він часто виступав з лекціями й доповідями. Був він хорошим промовцем. Палко, захоплююче говорив про нашу більшовицьку партію — організатора й натхненника боротьби й перемог радянського народу; розповідав про героїчну працю радянських людей в тилу; на прикладі радянських воїнів, які відзначились в боях, виховував у нас мужність і відвагу. Він умів пов'язати буденні завдання нашого полку з обстановкою в країні й на всьому фронті. Похваливши кого-небудь, він поспішав додати:

— Але пам'ятайте: головне — не зазнаватися, не заспокоюватися на досягнутому.

Беляєв часто доручав кому-небудь з нас виступити з доповіддю або провести бесіду з молодими льотчиками й техніками. Бесіди для обміну досвідом з молодими льотчиками, які пориваються в бій, але ще не мають досвіду, відігравали велику виховну роль і знайомили молодь із справжньою бойовою роботою. І я ретельно готувався до таких бесід. Радився з Беляєвим про те, які питання, на його думку, треба висвітлити. Тепер, зміцнівши в боях, я нерідко згадував, як хвилювався, провадячи вперше бесіду про бойову дружбу й взаємодопомогу в бою.

Політичні бесіди, які я провадив у полку, дали мені дуже багато. Мій кругозір поширився, я все більше й більше розумів, яка велика сила ідейного гарту, до чого зобов'язує свідомість, що ти не просто льотчик, а льотчик-більшовик.

Льотчики-комуністи ніколи не боялися виступити з різкою критикою товариша, з яким дружили, і це зміцнювало нашу згуртованість. Разом обговорюючи поведінку один одного, одержавши вказівки товаришів, легше виправити допущену помилку.

Наші льотчики високо ставлять почуття товариства, проте вони не бояться різко й гостро критикувати недбайливого, недисциплінованого, задаваку, всіх тих, хто ганьбить нашу дружню фронтову сім'ю.

Наші партійні збори відбувалися в суворих фронтових умовах, нерідко на обличчях льотчиків ще зберігався відбиток пережитого в бою.

Партійні збори були великою школою політичного виховання. Ми знали, що кожний льотчик відповідає за свої дії. Але ми, члени партії, відчували себе відповідальними за поведінку кожного однополчанина й з усією суворістю ставилися до себе, знаючи, що на нас рівняються безпартійні товариші.

Парторг часто розмовляв з нами про це, про провідну роль комуністів в бою.

Вся робота нашої партійної організації була підкорена одній меті — здобути перемогу над ворогом.

6 листопада, напередодні свята, я зібрав льотчиків і техніків ескадрильї в землянці на аеродромі. Партійна організація доручила мені зробити доповідь.

Наші похідні лампи, блимаючи, освітлювали зосереджені обличчя моїх бойових товаришів. Було тепло — горіло в грубці.

Я зробив доповідь про двадцять шосту річницю Великого Жовтня.

Згадав недавні бої над дніпровськими переправами. Льотчики слухали уважно. Раптом двері відчинилися, і в землянку ввійшли начальник політвідділу, заступник командира по політчастині, парторг і комсорг.

Як годиться, я віддав рапорт полковникові про те, що роблю доповідь. Він відповів: «Добре, продовжуйте!» і, дозволивши льотчикам сісти, сам сів біля грубки.

Коли я закінчив, він підійшов до мене, потиснув руку і, посміхаючись, ніби в нього самого сталося щось хороше, сказав:

— Товаришу старший лейтенант, ЦК ВЛКСМ нагороджує вас, вихованця Ленінського комсомолу, почесною грамотою за бойову діяльність і двадцять шість особисто збитих літаків ворога.

І, поздоровивши мене, полковник прочитав текст грамоти.

Комсорг, міцно потискуючи мені руку, говорив про те, що завтра треба неодмінно організувати комсомольський вечір, щоб я розповів молоді про свій бойовий шлях. Хоч я і був схвильований, але мимоволі посміхнувся на слова комсорга: розповісти молоді про свій бойовий шлях! Ніби я вже старий. І мені згадалося, як в цей день, рівно рік тому, я підїжджав до Москви й поривався на фронт, мріючи збити хоча б один ворожий літак.

Почесна грамота ЦК ВЛКСМ визначила новий етап у моєму бойо-

вому житті: одержавши грамоту, я дав зобов'язання ще наполегливіше удосконалювати свої бойові якості.

В день свята ми дізналися, що 6 листопада на світанку нашими військами визволено Київ.

І росіяни — Євстигнєєв, Амелін, і білорус Мухін, і я, українець, — всі ми, члени однієї бойової сім'ї, з величезною радістю дізналися про визволення столиці Радянської України. Сила дружби радянських народів — могутня сила. І ми особливо відчули це в день двадцять шостої річниці Жовтня, читаючи слова доповіді товариша Сталіна: «Дружба народів нашої країни витримала всі труднощі та випробування війни і ще більше загартувалася в спільній боротьбі всіх радянських людей проти фашистських загарбників».

Доповідь і наказ вождя, як завжди, давали глибокий аналіз воєнних операцій, проведених Радянською Армією, давали натхнення на героїчні подвиги на славу Батьківщини.

У своїй доповіді товариш Сталін попереджував, що нам ще доведеться вперто боротися і що було б небезпекою піддаватися благодушності й самозаспокоєнню.

41. ЗАГИБЕЛЬ ПОДОРОЖНОГО. НОВИЙ КОМАНДИР

Через кілька днів ми перелетіли ближче до правого флангу наших військ, до Дніпра. Наші війська провадили наступ у районі Кіровограда.

На фронтах розвивалися великі події. Завдання, поставлене Верховним Головнокомандуючим перед українськими фронтами — очистити від ворога Правобережну Україну, — успішно здійснювалось. Наші війська просувалися до західних кордонів СРСР. Ми з нетерпінням чекали перельоту на правий берег Дніпра, на аеродром в районі Кременчука. Але нас затримувала погода.

Нарешті наш командир Подорожний і штурман частини полетіли на розвідку погоди в район нового аеродрому, на правий берег Дніпра. Нас повідомили, що там стоїть сильний туман, і ми з хвилюванням чекали на їх повернення.

Незабаром на аеродромі приземлився літак — це повернувся штурман. Ми оточили його, питаючи з тривоги:

— А де ж командир?

— Я загубив його в тумані, — похмуро відповів штурман.

Ми зібралися на КП і довго чекали командира, хоч час уже давно минув.

Нас сповістили, що Подорожний розбився, пролітаючи в тумані над селищем на правому березі Дніпра.

Ми сиділи мовчки, пригнічені загибеллю командира. Першим, немов роздумуючи вголос, заговорив Семьонов:

— Подорожний прийняв невірне рішення: у такій важкій метеорологічній обстановці переоцінив свій досвід. Це важкий урок для нас всіх.

Було дуже жаль нашого молодого, здібного й хороброго командира.

...Нашу частину повинен був прийняти майор Ольховський. Він ще не прибув у полк, але про нього вже все відомо. Новий командир — освічений льотчик, успішно закінчив Військову академію. Він збив кілька німецьких літаків.

Ольховський прилетів ранком. Ми вишикувались на аеродромі. Мені відразу сподобалась його манера говорити — просто, спокійно й з гідністю. В нього високий і широкий лоб, вольове обличчя. На вигляд йому років тридцять. Його перша промова, з якою він звернувся до нас, була дуже коротка:

— Перед нами стоять великі й серйозні випробування. Відпочивати не доведеться. Бойова діяльність почнеться із завтрашнього дня.

Перелетівши на Правобережну Україну, на аеродром у районі Кременчука, ми з почестями поховали командира Подорожного.

Почалися бойові будні. Ми супроводжували бомбардувальників, які літали бомбити німецькі частини, оточені в районі Кіровограда. Я літав на завдання в район Чигирини — місце, знайоме мені з «Кобзаря»: там колись билися з іноземними загарбниками запорозькі козаки.

Випав сніг. Було вогко, холодно. Довго стояли тумани. І все ж бойова діяльність не припинялась.

42. НІКІТІН ПОВЕРНУВСЯ

Напередодні нового, 1944 року, через кілька днів після нашого перельоту, я тільки що повернувся з бойового завдання — супроводжував бомбардувальників до Кіровограда. Виліз із літака і, побачивши сяюче обличчя Іванова, зрозумів, що моему механікові хочеться повідомити

мене про якусь радісну звістку. Він не встиг сказати: «Михась Нікітін», як я помітив, що до мене, за звичкою розмахуючи руками, поспішає мій «шалапут». Ми вже давно вважали, що він пропав безвісти.

Нікітін підійшов, доповів за всіма правилами, а я, не дослухавши, обняв його, і ми ледве не задушили один одного.

— Ну, добре, заспокойся, Михайло, — сказав я. — Живий і здоровий, так? Як твоє здоров'я, де був?.. Дай я на тебе роздивлюся. Майже не змінився. Правда, схуд, але зате змужнів.

Нас оточили льотчики. Нікітіна закидали запитаннями.

Паша Бризгалов радів більше за всіх — повернувся його найкращий друг!

Ми пішли до землянки. Посідавши навколо грубки, гріли задубілі руки. Михась сів напроти мене й почав своє оповідання. Говорив він швидко, нервово жестикулюючи, ковтаючи слова від хвилювання.

— ...Коли ми полетіли з розвідником, товаришу командире, я погарчався й зробив непробачну помилку: захопився, хотів збільшити рахунок збитих літаків і поплатився — не помітив, як збили мене.

Опритомнів я на землі. Відкрив очі — надо мною збоку відбувається повітряний бій. Хотів підвестись, але від болю впав. Тільки тут зрозумів, що я на ворожій території. Не можу передати, як було важко!

Я лежав серед уламків літака. Обмацав себе — виявилось, що я лише побився. Ледве піднявся. Вирішив будь-що-будь прорватися до своїх. Знищив документи. Пішов у ліс. Йти було боляче, довелось рачкувати. Голова крутилась, нудило, я знепритомнів; коли прийшов до пам'яті, то побачив німців. Здавалося, що мені сниться поганий сон. Я попав до Дніпропетровська в табір для військовополонених. Як знушались з нас кляті фрици!

Один рудий плюгавий німець особливо дошкуляв мені. Голод був не такий болісний, як образи. Нас били. Я ледве стримував себе, щоб не побити рудого фашиста, — його мерзотне, злорадне обличчя доводило мене до сказу. Я стримувався, бо знав: треба зробити все, щоб повернутися в свою бойову сім'ю.

Нам заявили, що нас розстріляють. Але не це мене мучило. Мучило те, що не зможу відомстити. Я весь час думав про всіх вас, про батька,

матір. З'являлася думка про самогубство. Але я вирішив вирватися з ганебного полону.

Змовився з товаришами про втечу, але перша спроба не вдалась. Не вдалась і друга: охорона була посилена. Нас, як і раніш, морили голодом.

Несподівано нас кудись повезли. Виявилось — в Проскурів. Ось у дорозі, нарешті, вдалося влаштувати втечу. Вночі на повному ході ми сплигнули з поїзда. Сам не розумію, звідки взяли сили. Вздовж шляху йшов ліс. Ми побігли туди. Нас зупинили партизани. Я плакав від щастя... Мені в цьому не соромно признатися. Кілька днів пролежав у партизанів у землянці. За мною й товаришами, які тікали зі мною, деглядали, підлікували нас. Я швидко зміцнів і почав брати участь у боях. Мої нові друзі були чудовими людьми, палкими патріотами, але я всією душею прагнув до вас, в рідну частину, до льотної діяльності. І якийсь командир сказав мені: «Шкода відпускати тебе, але твоє місце там, серед льотчиків-випробувачів». Я не знав, як дякувати командирові... Мене на літакові доставили на нашу територію. І ось я вдома...

Михась залпом випив кухоль води. Кілька секунд ми мовчали.

Почувся сигнал на виліт. Всі схопилися. У Нікітіна засяяли очі, він благально подивився на мене. Я підійшов до нього:

— Літати, Михасю, не розучився? Сьогодні відпочивай, а завтра полетиш.

Наступного дня моя дружна шістка летить на бойове завдання. Полетів і Нікітін. Він відважно нав'язував бій ворогові. Я милувався його діями й іноді покрикував:

— Михасю, не гарячись, спокійніше!..

43. БОЇ НА БРІЮЧОМУ ПОЛЬОТІ

8 січня військами нашого 2-го Українського фронту був визволений Кіровоград. Війська фронту продовжували наступ з району на північ від Кіровограда, а війська 1-го Українського фронту — з району на південь від Білої Церкви. Наземні армії швидко просувалися вперед. Нам ніяково: ми, авіатори, відстаємо від піхоти.

Погана погода заважає діяти активно. Зима вступила в свої права: снігопади, заметіль, тумани.

Лінія фронту, коли на неї дивишся зверху, виділяється на фоні снігу чорною смугою, наче її зорали артилерійські снаряди й авіаційні бомби. Висота снігових хмар сто — сто п'ятдесят метрів. Такі хмари не проб'єш. Раніше доводилося розпочинати бій на висоті п'ятисот-шестисот метрів. І то це було важко. Але бій треба провадити при яких завгодно метеорологічних умовах. Треба було напружувати увагу ще більше, ніж під час боїв на Дніпрі, які я провадив на малій висоті.

Ще наприкінці листопада в мене виникла думка провадити бій на бриючому польоті.

Літак важко пілотувати на невеликій височині, важко розподіляти увагу в повітрі: орієнтуватися, провадити бій і водночас пильнувати, щоб не врізатися в землю, — треба контролювати й регулювати кожний свій рух під час того, як ворог веде шалений зенітний вогонь. Треба володіти бездоганно технікою пілотування, щоб розшукувати ворога на бриючому, маскуючись на фоні місцевості.

Я сам учився і вчив льотчиків моєї ескадрильї складного пілотажу на такій височині. Як тільки ворог показувався з-за хмар, ми несподівано з'являлися знизу, наче відривались від землі, і завдавали німецьким літкам навалного, раптового удару в «череві». Противник розгублювався. Ми летіли так низько, що іноді мало не збивали верхів'я дерев. Цей тактичний прийом був для німців несподіванкою.

Розбори польотів проводив Ольховський; на них були присутні всі льотчики. Після кількох боїв нашої групи на бриючому командир полка сказав:

— Удосконалюйте цей прийом ведення бою, він дає непогані наслідки.

Похвала командира звеселила нас. Пригадалися дні боїв на Курській дузі, коли ми опанували складну побудову пар по висоті, відому кубанську «етажерку» — прийом, вперше широко застосований радянськими льотчиками під час повітряних боїв на Кубані. Тепер для нас це вже перейдений етап. Ми навчилися діяти злагоджено, чітко, розуміти один одного з півслова. Наша майстерність зростала, але немає межі вдосконаленню.

44. «МАСКУВАННЯ»

Заметілі знову прикували нас до аеродрому. Зранку нетерпляче чекали, коли ж, нарешті, випогодиться. Особливо прикро нічого не робити, коли наземні частини провадять напружені бої.

Наприкінці січня війська нашого фронту йшли на з'єднання з військами 1-го Українського фронту й відновили наступ у районі Звенигородка—Шпола.

30 січня ранком погода несподівано прояснилась і мені доручили вилетіти з групою для прикриття наземних військ у районі Шполи, куди вже підходили війська двох фронтів — 1-го й 2-го Українських.

Підлітаємо до лінії фронту. Нетерпляче чекаю появи противника. Оглядаю повітряний простір, землю. На снігу чорніють вирви, темніє сосновий ліс. Раптом помічаю велику групу німецьких пікіруючих бомбардувальників. Їх прикривають шість винищувачів. Дивує розмалювання на ворожих літаках: білі крила й фюзеляжі бомбардувальників раз по раз покриті чорними плямами різної форми й величини. Догадуюсь, в чому справа: маскування. Мабуть, німці розраховали, що їхні літаки будуть непомітними на фоні місцевості. Винищувачі замасковані під сосни: по білому фоні йдуть чорні смуги.

Ні, не врятує вас це маскування! Передаю по радіо свою звичайну команду:

— Орли! В атаку! Бий їх!

Націлився і, щільно підлетівши до одного з бомбардувальників, збив його. Мухін з ходу збив другого. Бризгалов і Гопкало — ще по одному.

Винищувачі ворога пішли в хмари. Передаю по радіо льотчикам:

— Будьте пильнішими!

Ми насідаємо зверху на бомбардувальників. Вони безладно скидають бомби й втікають на захід.

Розфарбовані винищувачі більше не з'являлися. Швидкість і раптовість нашої атаки, мабуть, приголомшила їх.

45. Я ПОВИНЕН ВИПРАВДАТИ ВИСОКУ НАГОРОДУ

З лютого 1944 року після раптового потужного розсікаючого удару обох наших фронтів німецьку оборону було прорвано. Радянські війська з'єдналися в районі Звенигородка—Шпола. Десять німецьких

дивізій і одна бригада були оточені й потрапили в «котел» у районі Корсунь-Шевченківський. Наше командування запропонувало оточеним здатися. Вони відмовилися. Німці намагалися кинути на допомогу оточеним військам транспортну авіацію. Вісім ворожих танкових дивізій намагалися прорвати наш фронт, пробитися до оточених фашистів. Але це їм не вдалося: вони були розбиті й відкинуті. А ми, як і раніше, сиділи на тому ж самому аеродромі. Погана погода прикувала нас до землі.

4 лютого, щойно почало світати, ми, як завжди, були вже на аеродромі. Починався похмурий день. Низькі снігові тучі сунули понад самою землею.

Іду на КП, надіючись, що, можливо, все ж вдасться полетіти й зустрітися з транспортними літаками, які гітлерівське командування кидає на допомогу оточеному угрупованню. Але «погоди» немає.

Виходжу в невеселому настрої, який завжди охоплює нас, коли ми буваємо прикуті до землі. Зустрічаюсь з Ольховським, Семьоновим і начальником штабу. Чую, як начальник штабу говорить їм:

— Тепер ви обидва — Герої Радянського Союзу...

Побачивши мене, він не закінчує фрази, швидко підходить до мене й потискує руку:

— Сердечно поздоровляю вас з присвоєнням вам високого звання Героя Радянського Союзу!

Мені здається, що це мені лише почулось. Хочеться перепитати.

Новина вже облетіла весь аеродром. Бризгалов, Мухін, Нікітін біжать до мене. І ось я вже в повітрі: мене качають. Качають Ольховського й Семьонова. Ледве вдається вирватися:

— Та заждіть, хлопці, може це помилка!

Льотчики регочуть, і я знову лечу вгору.

Приземлюється літак командира з'єднання. Ми вишиковуємся. Командир тепло поздоровляє Ольховського, Семьонова й мене.

А мені все-таки не віриться: можливо, переплутали що-небудь...

Згадую бої на Курській дузі, перші польоти, думаю про своїх учителів про те, що я, рядовий льотчик, всі ці п'ять місяців боїв намагався виконати свій обов'язок перед Батьківщиною. Але тепер треба підійматися на новий шабель, треба битися справді героїчно. Високе звання багато до чого зобов'язує. Як на зло, погода тримає нас на аеродромі.

Наступило бездоріжжя, все розквасилось. Болото заважає вильотам. Лише ранками, коли бувають приморозки, зрідка щастить полетіти на бойове завдання.

Через кілька днів до нас на аеродром привезли газети. Я був біля літака, коли до мене підбіг, розмахуючи газетою, Нікітін:

— Ну, дивись сам! Бачиш Указ? Ось червоним олівцем підкреслені ваші прізвища.

Так! Ольховському, Семьонову й мені Указом Президії Верховної Ради СРСР присвоєне звання Героя Радянського Союзу.

До нас на аеродром знову прилетів командир з'єднання й зібрав весь особовий склад. Він зачитав Указ, вручив нам ордени Леніна й медалі «Золота Зірка» і сам прикріпив їх до наших гімнастюрок.

Увечері була влаштована вечеря — традиційні фронтові «хрестини» зірки Героя.

Я сидів поруч з Семьоновим за великим столом. Командир з'єднання ще раз поздоровив нас і першу заздравницю підняв за нашого великого полководця — Верховного Головнокомандуючого товариша Сталіна. Просто й щиро говорив Ольховський. Він дякував партії й уряду за високу нагороду.

Виступив Семьонов, потім я. Мені хотілось сказати дуже багато, але від хвилювання я зміг сказати лише кілька слів.

Генерал підняв склянку:

— Вип'ємо, товариші, за наших іменинників! Побажаємо їм дальших успіхів у боротьбі проти німецьких загарбників!

Семьонов нишком штовхає мене:

— Пам'ятаєш, яким ти був жовторотим під Белгородом? Пам'ятаєш, як я сповідав тебе за першого збитого? — і додає: — Диви, як радіють хлопці з твоєї ескадрильї, немов самі одержали зірку Героя. Давай-но за традицією обмиємо зірочку!

І ми цокаємося з моїм старим комеском.

46. БЕЗДОРИЖЖЯ

17 лютого було ліквідоване корсунь-шевченківське угруповання німців. Гітлерівське командування знову прорахувалося! Правобережна Україна повністю очищена від ворога!

Наші наземні війська переможно просуваються вперед. Ніщо не може зупинити їх — ні дощі, ні повінь, ні весняне бездоріжжя.

А ми, як і раніше, сидимо на місці.

Там же ми зустріли двадцять шосту річницю Радянської Армії в той час, коли наземні війська вже підходили до західних кордонів Батьківщини.

Нарешті нам вдалося зробити шлях біля аеродрому й на початку березня перелетіти ближче до Шполи.

Війська фронту пішли вже дуже далеко. Вони навалюно просувались до Дністра. Погана погода, як і раніше, тримала нас на землі — над аеродромом низько йшли весняні хмари.

Ми із захопленням стежили за просуванням наземних військ. Заздрили бомбардувальникам, радіус польоту яких був більший.

В наших одномісних, порівняно невеликих винищувачів запас бензину був обмежений. Ми могли бути корисними, лише перебуваючи недалеко від наземних військ, максимально використовуючи пальне на проведення повітряного бою.

Ворог, відступаючи, намагався знищити аеродроми, а грязь заважала радянським інженерним військам швидко налагоджувати льотні поля. Тому в нашої частини майже не стало проміжних аеродромів.

Ми примушені були робити величезні стрибки, щоб наздогнати наземні війська.

У ці дні я багато думав над тактикою повітряного бою на малій висоті. Спостерігаючи за хмарами, які низько стелилися над землею, згадував бої, проведені мною на невеликій висоті, і намагався ще і ще раз проаналізувати тактику дій винищувачів на бриючому польоті. Набутий мною досвід дозволяв стверджувати, що за певних умов бриючий політ може посісти визначне місце в арсеналі тактичних прийомів радянських винищувачів.

14 березня 1944 року я сидів у землянці, обмірковуючи схему бою групи винищувачів з бомбардувальниками на малій висоті, коли ввійшов посильний. Мене терміново викликали на КП. Одержую наказ негайно вилетіти на бойове завдання зі своєю шісткою на прикриття переправ через Південний Буг.

Прилетіли в район, відведений нам для патрулювання на передньому

краї. Літаємо п'ять хвилин на бриючому, притискаючись до верхів'я дерев. Противника немає.

І раптом з'являється дев'ятка німецьких бомбардувальників «Ю-87». Німці летять спокійно, нахабно, без винищувачів. Мабуть, вони упевнені, що наша винищувальна авіація в таку погоду і на такій відстані тут не з'явиться.

Має відбутися важкий бій. Противник іде під самими хмарами. Наліт ворога треба зірвати.

Командую по радіо своїм льотчикам: «Атакуємо!» і кидаюсь в атаку. Німці намагаються вишикуватися в оборонний круг, але не встигають: ми вриваємося в їхній стрій.

Просто проти мене, на зустрічному курсі, — «Ю-87». Я відірвався і швидко зайшов у хвіст ворожої машини й відкрив вогонь. Німець мчить до хмар. Я — за ним. Він не встиг дійти до хмар, перекинувся і, охоплений полум'ям, упав на узліссі.

По моему літаку відкрив огонь ще один «Ю-87». Я енергійно зробив розворот, підлетів до нього під «черевом» й дав чергу. «Юнкерс» почав знижуватися.

Кричу Паші: «Добий його!», але Паша вже приладнався до іншого «Ю-87». Підбитий мною літак збив Нікітін.

Передаю команду:

— Зібратися кулачком!

Атакуючи німців, ми залетіли на бриючому в їхнє розташування. Ворожі зенітки не встигли відкрити вогонь: у повітрі все перемішалось.

Ми атакуємо, потім відразу знижуємося, притискаючись до самої землі, знову піднімаємось і знову нападаємо.

«Юнкерси» почали тікати — хто в хмари, хто на бриючому. Але в цей час з'явилася свіжа дев'ятка «Ю-87». Використовую той же маневр: знову збираю своїх льотчиків у «кулак». З бриючого вриваємося в групу «юнкерсів», нав'язуємо їм бій, порушуємо їх бойовий порядок.

Різко кидаю свій літак вниз і «вириваю» його біля самої землі. Поруч зі мною мій побратим — Вася Мухін. Ми йдемо з ним в атаку.

Не можна гаяти жодної секунди. Треба бити ворога тому з нас, кому «зручніше». Оцінюю обстановку: зараз найкраще може завдати удар по німецькому літаку мій ведений, якщо, звичайно, я не залишу його без прикриття. І я кричу Василеві:

— Бий, прикрию!

Мухін збиває ворожий літак.

Німці кидають бомби на свою територію й ідуть геть, втративши чотири літаки.

Ми повертаємось додому стомлені, але задоволені наслідками бою.

Цей бій на бриючому польоті над територією ворога був дуже складний, тим більше що він проходив у дуже несприятливих умовах: великий радіус польоту — кілька десятків кілометрів від аеродрому — і низька хмарність.

47. ЛІКАРКА

В районі Шполи наша частина пробула кілька днів. Бездоріжжя таке, що не пройти й не проїхати. І тільки 22 березня ми, нарешті, одержуємо наказ перебазуватися в район на північний захід від Умані.

Коли ми перелітали, я побачив з літака в районі на південний захід від Звенигородки — Шполи багато німецьких автомашин. Навіть подумав: чи не заблудились ми, чи не летимо над територією, захопленою ворогом? Перевірив курс — ні, летимо правильно. Внизу — ворожі автомашини, залишені німцями при відступі.

Коли ми приземлились, я раптом відчув, що в мене відчайдушно штрикає в усі. Дуже прикро — вийду з ладу, а медичної допомоги треба чекати кілька днів, тому що частини, які обслуговують нас, відстали внаслідок бездоріжжя, та й хворіти я не звик.

Ввечері ми пішли в посьолок, де нас розквартирували.

Мухін, Бризгалов, Нікітін проводжають мене. Входимо у відведену мені хату. Невелика охайно прибрана кімната. Нас радісно зустрічає хазяйка — жвава, бадьора старенька. Вітаюсь з нею й сідаю на лаву, стиснувши голову руками. Мене морозить, біль посилюється.

— Що ж з тобою робити? — заклопотано говорить Мухін. — Вранці нам треба на аеродром.

— Сяду в літак — пройде.

— Силою не пустимо, — заявляє Бризгалов. — До Ольховського піду, якщо наполягатимеш.

У розмову втручається хазяйка:

— Ви, синки, ідіть по хатах, а я спробую його своїм способом вилікувати.

Я навіть схоплююсь з лавки:

— Робіть, мамочко, що хочете, аби пройшло.

Старенька стелить.

— Ідіть, синки, з легкою душею, до ранку він видужає.

— Ось що, хлопці, — кажу я. — Якщо на завдання без мене полетите, не гоніться за збитим... Михайло, це насамперед тебе стосується, не квапся.

— Не хвилюйтеся, товаришу командире, все буде в порядку.

Хлопці пішли. Старенька порається біля печі й заспокоює мене:

— Пройде, синку. Потерпи.

Я приліг. Голова запаморочилась від болю й втоми. Перед очима постає картина бою. Ясно бачу: Никитін відірвався від групи, женеться за «мессером». Кричу: «Михасю, назад!..» Прокинувся. Біля мене стоїть хазяйка й дивиться турботливо, як мати:

— Ноги в тебе, синку, у постелі, а думки в небі. Іди-но, сідай до столу.

Покірливо сідаю за стіл. Стара ставить великий чавун. Він повний гарячої, розвареної картоплі.

— Ну, синку, лікуватися будемо. Нахилися-но хворим ухом до пари.

І стара накриває мені голову теплою хусткою. Сиджу так хвилин з п'ять. Піт градом котиться, задихаюсь.

— Над вашим чавуном, мамо, зваритися можна.

— Нічого, терпи — швидше вичуняєш.

І справді, мені полегшало.

А старенька сидить поруч і не поспішаючи розповідає:

— Мій синок теж воює. Чекаю листа від нього. Як увійшли ви — я й подумала, чи нема його з вами.

Стара важко зітхає, щільніше закутує мою голову хусткою й продовжує:

— Багатьох німці-зłodії в нас замучили. У полон, в неволю погнали, повісили... Нас за людей не визнавали. Життя гірше від собачого було. Гірше, ніж з худобою, поводитись, кляті!.. Входить до мене фашист поганий і кричить: «Дай курку, яйко!» Я знаю, якщо не дам — уб'є. А вже все взяли. Німець скося глянув на мене, обшарив хату — бачить, немає нічого. Пішов. А як наші соколики почали підходити, німці позалягали за скиртами на околиці. Земля гуде, стрілянина... Німці-то

чекають наших з одного боку, а наші-то визволителі підходять до них ззаду, з іншого боку. Німець тікати, та пізно: всіх у полон взяли. Ну й втіха ж була! Вже я хату мила-мила, щоб і духу ворожого не залишилось!

З хвилину помовчавши, старенька сказала:

— Ну, синку, тепер у постелю лягай.

Ранком я прокинувся майже зовсім здоровий. Хлопці, що прийшли навідатись до мене, дуже зраділи, побачивши, що я вичуняв. Вони дякували хазяйці, і це їй, як видно, було приємно — її добре зморщене обличчя посміхалося.

48. НАД ДНІСТРОМ

На КП мене зустрів Ольховський. Спитав про здоров'я — я, звичайно, сказав, що все в порядку, — він повідомив:

— Наші війська розширюють плацдарм на правому березі Дністра. — І додав: — Ваше завдання — прикрити з групою переправи на Дністрі в районі Ямполь — Сороки.

Я був таким щасливим, почувши про нову перемогу наших військ, що відчув себе зовсім здоровим. Піднесення перед бойовим вильотом, як завжди, подвоювало сили.

У штабі познайомився по карті з лінією фронту й, одержавши потрібні вказівки, проінструктував льотчиків.

І ось я вже у літаку.

Під нами — одноманітна місцевість. Сніг зовсім розтав. Усюди — смуги чорнозему, де-не-де річечки. Виразно виділяється залізничний шлях, по ньому добре орієнтуватися.

Долітаємо до переправ.

Місцями Дністер вкритий димовою завісою.

Зустрічі з ворогом чекали недовго. Дві групи «юнкерсів» — всього їх було біля вісімнадцяти — вискочили з-за хмар на невеликій віддалі від нас. Треба було приголомшити ворога: швидко зробив розворот і повів групу в атаку.

Приладнуююсь до одного літака й зблизька відкриваю вогонь. Ворожий бомбардувальник зайнявся. Хтось з хлопців крикнув по радіо: «Готовий!» Решта «юнкерсів», пікіруючи, йдуть на захід. Ми зали-

шаємося. Я бачу, що далеко від нас, над розташуванням своїх військ, група німецьких бомбардувальників вишиковується в бойовий порядок, — мабуть, фашистські льотчики по радіо одержали наказ повернутися й виконувати завдання. Мені дуже хотілося їх атакувати, але залишати переправи без прикриття не можна. І, наче у відповідь на цю думку, я почув свій позивний. Узнаю голос командира:

— Яструб тридцять один! Відігнати противника далі!

Командую своїй групі: «В атаку!» І ми дуже швидко на бриючому летимо назустріч «юнкерсам». Німці постарались якомога швидше зникнути. Ми їх тільки «налякали» й потім спокійно повернулись до переправ. Це була велика моральна перемога над ворогом, який кількісно нас переважав.

Ввечері моя хазяйка турботливо спитала:

— Ну як, синку, полегшало тобі?

Я її обняв.

— Чудесно! Ще на один фашистський літак стало менше! Спасибі вам за допомогу, за материнське піклування...

У моїй льотній книжці з'явилася тридцять друга особиста перемога.

49. БІЛЯ НАШОГО ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

Радісні звістки: війська нашого фронту, розвиваючи наступ, форсували річку Прут, і бої йдуть на території Румунії, на північ від Ясс.

Весь полк із захопленням готується до перебазування. Нам відомо, що в повітрі розгорілися сильні повітряні бої.

Хазяйка, проводжаючи нас, сказала:

— Куди ж це ви, синки, так швидко? Відпочили б.

— Відпочивати нам, мамо, ніколи!

Вона обняла мене й стала, засмутившись, біля воріт, дивлячись за машиною, яка везла нас на аеродром.

Ми перелетіли за Дністер, в Радянську Молдавію.

Наш новий аеродром був розташований недалеко від великого залізничного вузла.

Німцям хотілося завдати удару по цьому важливому об'єкту, але зробити це їм не вдалося: господарями неба були радянські льотчики. Авіація противника була примушена відмовитися від денних польотів,

відважуючись їх робити тільки ввечері або вночі. Ворог прагнув вивести з ладу наш аеродром.

Через три-чотири дні після перельоту Ольховський, як завжди, провадив розбір повітряних боїв. Темніло. День був жаркий, і тільки зараз наступила прохолода. Ми відпочивали після важких польотів, уважно слухаючи командира. Раптом хтось пронизливо крикнув:

— «Хейнкелі»!

На аеродром заходили дві групи «хейнкелів», по дев'ять літаків кожна. Вилітати було пізно. Довелось за наказом командира розбігтися по щілинах.

Чую — впала одна, друга бомба. Почалось запекле бомбування. Воно примусило нас утекти в поле.

Мені здавалося, що час тягнеться невимовно повільно. Негідники, льотне поле зіпсують.

Фашисти закінчили бомбардування й полетіли. Страшно було йти на аеродром. Чи вціліли літаки? Не вірю своїм очам — всі машини вціліли! Тільки дві бомби впали на посадочну смугу, решта попадала в болотяне місце за межі аеродрому. Ворог бомбив «з недольотом». Бачачи, що нічні нальоти неефективні, німці почали кидати проти нашого аеродрому «мисливців».

Якось німецькі «мисливці» раптово вискочили з-за горба. Крайньою на аеродромі стояла машина Євстигнєєва. Ворожі «мисливці» підпали її і втекли.

Євстигнєєв, стиснувши кулаки, дивився на свій палаючий літак. Кирило рідко втрачав самовладання, але зараз він застогнав, мов від болю, і глухо сказав:

— Який же літак був хороший!.. Ну, гади, попадіться мені тільки!

Дії німецьких «мисливців» були швидко парировані нашими винищувачами. Фашисти більше не з'являлися.

Літаємо на розвідку ворожих військ. Під крилами літака пропливає чужа земля. Тут народ ще страждає під ярмом фашизму. Можливо, цієї хвилини румунський селянин з надією поглядає на небо, бачачи наші літаки. Ми відчуваємо себе посланцями великої армії-визволительки.

50. ЯК Б'ЄТЬСЯ ВИНИЩУВАЧ

У середині квітня 1944 року німці хотіли ударом на північ від Ясс відрізати наші війська, що перебували між Прутом і Серетом. У повітря піднялась велика кількість наших літаків. Німці з свого боку теж підтягнули авіацію. Зав'язались великі повітряні бої. В перший день боїв на північ від Ясс я полетів із своєю ескадрильєю на прикриття наземних військ.

До лінії фронту йшли вісімнадцять «Хейнкелів-111». Літаки були нові, недавно пофарбовані у світлозелену фарбу — мабуть, вони були кинені сюди на підкріплення.

Ми атакували їх з боку сонця. Німці не чекали атаки. Я вирішив збити крайнього в п'ятірці. Приладнався до лівого бомбардувальника, наче прилип до ворожого літака, і відкрив вогонь.

Німець кинувся праворуч і пішов до землі. Ворожа група повернула на південь, до Ясс.

Аналізуючи останні повітряні бої, я ще раз переконався, яке величезне значення для льотчика має фізична витривалість. Різкі переходи з великої висоти на малу, хвилинні перевантаження, від яких інколи темніє в очах, — все це легко переносить фізично загартована людина.

Іноді в бою, виконуючи каскад фігур, на мить втрачаєш свідомість. Прийшовши до пам'яті, зараз же включаєшся в бойову обстановку і знову дієш на байдуже якій висоті, з першою-ліпшою швидкістю, в якому завгодно становищі. Це вміння виробилося в мене завдяки спортивному тренуванню. Навіть у фронтових умовах я намагався знайти час, щоб зробити зарядку.

В бою заціплюєш зуби, захищаєшся від люті, немов розпочинаєш фізичну боротьбу. Не можна давати волі гніву, треба тримати себе в руках, інакше згарячу можеш зробити помилку.

Звичайно, однієї фізичної сили для перемоги мало: повітряний бій — це перевірка всіх моральних і фізичних якостей радянського льотчика. Треба вміти відмінно пілотувати, бути майстром своєї справи, а головне, мати ті моральні якості, які властиві радянському воїнові. В хвилини, коли здавалось, що я втрачаю останні сили, мене підтримувала лише одна думка: «Я виконую наказ Батьківщини, воюю за справедливу справу Леніна—Сталіна!» В бою радянський винищувач б'ється доти,

доки б'ється його серце, доки є пальне в баках, доки не витрачений весь боєкомплект, доки літак тримається в повітрі. Ним володіє почуття бойового братерства. Іноді після граничного напруження в бою здається, що ти вже не можеш битися, але подивишся на товаришів, які ведуть бій, і тримаєшся: залишати поле бою, коли друзі ще б'ються, немислимо.

Великою моральною підтримкою для мене був голос із землі. Коли, перебуваючи в надзвичайно великому нервовому напруженні, я чув по радіо знайомий голос: «Тримайся!», в мене відразу з'являвся приплив нових сил.

51. СЛОВО ІЗ ЗЕМЛІ

Слово із землі підтримувало нас не тільки морально, але нерідко відіграло вирішальну роль у виконанні бойового завдання.

У дні запеклих боїв на північ від Ясс на радіостанціях наведення переднього краю часто бував заступник командира авіаз'єднання підполковник Боровий, досвідчений бойовий льотчик. Він прекрасно знав «по польоту» всіх льотчиків з'єднання, які літали на прикриття наземних військ, стежив за нашими діями в повітрі. Його команди, своєчасно подані по радіо, іноді вирішували наслідки бою. Вони мені дуже допомагали під час прикриття військ.

Патрулюю над лінією фронту. Напружено стежу за повітрям. Внизу відбувається бій. Повітряний ворог не з'являється. Летіти назад без бою не хочеться, а термін патрулювання вже закінчується. Беру курс додому. Збудження, яке буває перед боєм, зникає, і тільки тепер відчуваю втому: це вже третій виліт. Даремне чекання на противника іноді втомлює більше, ніж бій.

Раптом чую знайомий голос із землі. Це говорить Боровий:

— Сокіл тринадцять! Сокіл тринадцять! Фашисти прилетіли. Бий їх, бий!

Боровий говорить спокійно, але швидко.

Блискавично роблю розворот на сто вісімдесят градусів. Втоми наче й не було.

Бачу, до лінії фронту наближається дев'ять «хейншелів» і чотири винищувачі.

«Хейншель» — двомоторний літак. Ми його назвали пародією на штурмовик: стрільця на ньому не було. Льотчик бачив тільки те, що

робилося попереду, і не міг стежити за хвостом своєї машини. «Хейншелю» можна було легко збити ззаду. Тому його завжди супроводжували винищувачі.

Я подивився на бензомір — пальне закінчується. Можна дати короткий бій і дотягнути до аеродрому.

«Хейншелі» почали строїтися в круг, готуючись штурмувати наші війська. Один уже заходив на штурмовку.

Командую Бризгалову, щоб він з парою зв'язав винищувачів ворога боєм, а я з четвіркою зверху, ззаду, навалю на противника. Націлююся. Дистанція зручна. Відкриваю вогонь. Літак ворога займається й падає на територію противника. Відходжу вбік. Лунає спокійний голос Борового:

— Увага! Другий «хейншель» заходить на штурмовку. Бий! Не втрачай і секунди!

Роблю розворот. Так само за шаблоном заходить на штурмовку й другий «хейншель». Мені здається, що передо мною перший «хейншель». Ні, це вже другий! Він уперто намагається в той же спосіб штурмувати наші війська.

Оглядаюся — всі мої льотчики на місці. Бризгалов майстерно зв'язав боєм винищувачі ворога.

І так само, як і в першому випадкові, навалю зверху, ззаду, у хвіст «хейншелю» і спрямовую чергу з тієї ж дистанції. Другий «хейншель» спалахує й падає недалеко від першого.

— Молодець, так їх! Давай ще! — кричить підполковник Боровий.

Бачу, Бризгалов відігнав винищувачів противника. Мухін тримається поруч зі мною.

Роблю захід. Бити нікого. «Хейншелі» на брючому пішли геть. Ми повертаємося на свій аеродром. Це був вирішальний, швидкоплинний бій. В цьому бою велику роль відіграло своєчасне слово із землі.

52. ПЕРШЕ ТРАВНЯ ЗА РУБЕЖЕМ

Ось уже кілька днів, як у повітрі з ранку й до вечора стоїть безперервний гул авіаційних моторів. Літаки противника перейшли до тактики масованих нальотів. Ворог став обачливішим і хитрішим.

З'явилися ворожі літаки (говорили, що вони належать найкращим асам фашистської Німеччини), на бортах яких намальовані черепа, кістки

й інші такі ж емблеми: фашисти всіма засобами намагалися вплинути на психіку противника. Але на нас ці дурниці — інакше назвати такі витівки було не можна, — зрозуміло, не справляли ніякого враження, служили лише приводом для того, щоб посміятися.

— Черепи й кістки вони, мабуть, для себе заздалегідь приготували, — посміювалися льотчики.

Ми робимо по кілька вильотів на день. Напружена обстановка в повітрі виснажує. Зате радують успіхи кожного бою: ми б'ємося люто, з невичерпною енергією.

Спроба німців перейти в контрнаступ була зірвана при єдиній і чіткій взаємодії наземних військ і авіації.

Першого травня перелітаємо в Румунію. Річка Прут зверху здається жовтуватобурим шляхом.

Ми — за рубежем.

Сідаємо на аеродром на північ від Ясс. Ясний, безхмарний день. Спека. Навколо аеродрому — сади. Все цвіте. Красиво. Але я багато б дав, щоб тільки глянути на поросле очеретом болотечко біля рідної Івотки.

Увечері, після напруженого льотного дня, збираємося на командному пункті. Заступник командира по політичній частині читає нам першотравневий наказ Верховного Головнокомандуючого.

Тут, за межами Батьківщини, ми, радянські воїни, відчували якесь особливо глибоке й радісне хвилювання, слухаючи слова сталінського наказу:

«...Червона Армія вийшла до наших державних кордонів з Румунією і Чехословаччиною і продовжує тепер громити ворожі війська на території Румунії».

І ми, радянські льотчики, горді з того, що є й наша частка в цій новій перемозі наших військ.

53. ЛІТАК КОЛГОСПНИКА КОНЄВА

2 травня вранці Ольховський викликав мене на КП:

— Полетите на тилловий аеродром. Одержите там подарунок від колгоспника із Сталінградської області. Полетите з Бризгаловим на «По-2».

Я не став розпитувати командира. Узняв парашут і попрямував з Бризгаловим до «По-2».

Літав я на ньому ще тоді, коли складав іспити в аероклубі. Багато води втекло з того часу!

Я летів, притискуючись до складок місцевості; треба було бути на сторожі, щоб не підкрались «мисливці» противника. Прилетівши на аеродром, я ще здалека помітив на стоянці осторонь від інших новенький літак, що виблискував на сонці.

Мене й Бризгалова оточили кореспонденти.

Виявилося, що машина, яку доручило мені командування, була збудована на особисті заощадження колгоспника Конєва. Льотчик, який привів літак, сказав, що він хороший, полегшеного типу. Я швидко покрокував до літака, продовжуючи розпитувати льотчика. На хвості літака стояв № 14. На лівому борту червоними літерами було написано: «Імені Героя Радянського Союзу підполковника Конєва Н.», а на правому борту — «Від колгоспника Конєва Василя Вікторовича».

До мене підійшов представник штабу нашого авіаз'єднання, потиснув руку й сказав:

— Ви вже, мабуть, прочитали написи на бортах машини. У неї чудесна історія. Шістдесятирічний колгоспник-пасічник — Василь Вікторович Конєв з колгоспу «Більшовик», Сталінградської області, вніс свої трудові заощадження в фонд Радянської Армії й попросив товариша Сталіна, щоб на них був збудований літак імені Героя Радянського Союзу Конєва. Прохання славного радянського патріота задовольнили. Василь Вікторович Конєв — односельчанин підполковника Конєва, який загинув смертю хоробрих у нерівному бою на початку війни. Ось послухайте, що пише колгоспник Конєв.

Представник штабу з'єднання витяг з планшета лист Конєва й прочитав його.

Колгоспник Конєв просив льотчика, якому буде вручено літак, імені Героя Радянського Союзу Конєва, нещадно мстити фашистам за смерть героя Конєва, бити ворога до нашої остаточної перемоги.

— Машина надіслана в розпорядження командування нашого авіаз'єднання,— продовжував представник штабу,— і воно вирішило подарунок сталінградського колгоспника передати вам, капітане Кожедуб... Поздоровляю вас і щиро бажаю успіхів!

Підійшов один з кореспондентів і сказав, що він знав підполковника

Конєва, що герой-льотчик літав на літаку за № 33 і що про нього є вірш, складений авіаторами.

І він прочитав ці прості, але написані від душі фронтові вірші:

Конєв відважно б'є супостата
За Вітчизну, Сталіна, рідну хату.
Коли над краєм переднім літав,
Кожний боєць його пізнавав:
Гей, товаришу, пильніш дивись
На обрії «33» неначе з'явивсь.

Хотілося докладніше розпитати про підполковника Конєва, але час не ждав, і я не міг затримуватися жодної секунди.

Наспих попрощався з усіма й покликав Бризгалова:

— Пора додому, Пашо. Полетиш на «По-2», тільки пильнуй за «мессершміттами».

І ми рушили в путь на своїх машинах.

Того вечора мені довго не спалось. Я думав про новий літак, готувався до його бойового хрещення. Перед сном написав листа колгоспникові Конєву:

«Дорогий Василю Вікторовичу!

З радістю повідомляю вас, що ваш літак мені вручили сьогодні, 2 травня 1944 року, на прифронтовому аеродромі. Це новий, прекрасний, наш вітчизняний літак «лавочкін» з написами, які ви просили зробити.

Дозвольте запевнити вас, Василю Вікторовичу, що я буду бити ворога на вашому літакові так, як наказує великий Сталін. Тепер на моєму рахунку тридцять сім збитих німецьких літаків. Але це тільки початок помсти ворогові за убитих і закатованих радянських людей, за зруйновані ворогом села й міста. Про кожну свою перемогу над ворогом буду вас сповіщати. Вас же прохаю — пишіть про своє життя-буття. Хочеться знати про успіхи у вашому колгоспі «Більшовик», про те, хто з ваших рідних і близьких перебуває на фронтах Вітчизняної війни.

Бажаю вам здоров'я й успіхів.

З бойовим привітом

Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб».

54. ПАША БРИЗГАЛОВ

Наступного ранку, 3 травня, наспіх поснідавши, я на світанку був уже біля свого літака. Погода стояла ясна, але по небі йшли невеликі куски хмар. Іванов заходився поратися біля моєї машини. Я почав ретельно оглядати її.

Я завжди обережно й турботливо ставився до літака, до кожного приладу, гвинтика, а зараз почував особливу відповідальність за цю машину. Уявив я собі далекий колгосп «Більшовик», де колгоспник-патріот чекатиме від мене листа з оповіданням про успішні бої, проведені на його машині. Уявив собі завод, де робітники й конструктори стежитимуть за бойовою роботою машини, зробленої ними за замовленням старика-пасічника.

Передо мною поставлено завдання: з групою з восьми літаків прикрити наші наземні війська в районі Тиргу-Фрумос. На цій ділянці німці розпочали контрудар. Вони кинули сюди багато танків, групи «Фокке-Вульф-190», прагнучи поповнити ними втрату своїх «Юнкерсів-87».

Уже після перших боїв з «Фокке-Вульфами-190» я звернув увагу на один улюблений прийом німців. Фашисти застосовували такий тактичний маневр: попереду випускали «фоккерів»; ті, скинувши бомби, зв'язували боєм наших винищувачів, а слідом за «фокке-вульфами» йшли пікіруючі бомбардувальники «Ю-87».

Машина оглянута.

— Все в порядку, мотор працює відмінно, товаришу командире, — доповідає Іванов, погладжуючи крило літака. — Кожний гвинтик по-пробував. — І додає, задоволено посміхаючись: — Хороший апарат, товаришу командире!..

Підлетівши до лінії фронту, ми зустріли близько тридцяти «фокке-вульфів». Частина їх рушила до нас, щоб зв'язати нашу групу боєм. Передбачаючи, що услід за «Фокке-Вульфами-190» з'являться пікіруючі бомбардувальники, я наказав по радіо своїм льотчикам вишикуватися у відповідний бойовий порядок. І справді, не минуло й кілька секунд, як підійшла велика група «Ю-87». Але їхній маневр уже був розгаданий. Вони не захопили нас зненацька. Швидко оцінивши обстановку, я ззаду, зверху, на чолі своєї групи вривався в стрій «юнкерсів» і збив один літак.

Отже, рахунок мого нового літака відкритий...

Зав'язався бій. Німці — в паніці. Вони безладно кидають бомби. Бачу, на нас «навалюються» «фокке-вульфи». За моїми розрахунками, пального в них в обріз. І справді, ворожі літаки почали відходити. По радіо наказую групі зібратися. Одного літака немає — Паші Бризгалова. Де ж він? Ще раз даю команду зібратися.

Оглядаю повітряний простір — ось він де, збоку, вище від мене! Не розумію, чому він відірвався від групи? І раптом помічаю, що до його літака наближається «Мессершмітт-109». Сумнівів бути не може — це німецький «мисливець». Я натискую кнопку радіо і кричу Бризгалову:

— Пашо, «мессер» позаду, знизу!

Але не встиг я попередити товариша про небезпеку, як німець відкрив вогонь. Літак Бризгалова зайнявся, і Паша скочив на парашуті. Вітер ніс його на нашу територію.

Коли ми повернулися додому, я відразу ж зібрав льотчиків. Обличчя похмурі, у всіх одна думка: «Невже Паша загинув?» І мене зараз більш за все хвилює це питання. Але як командир я не маю права піддаватись настрою, що оволодів мною. Я повинен розібрати поведінку Бризгалова, ще раз нагадати всім про значення льотної дисципліни, про те, як важливо бути обачним і додержуватись бойового порядку. Більш за всіх хвилюється за Бризгалова Нікітін. Він був дуже щирий і не вмів приховувати своїх почуттів. Він чекав Пашу, хвилювався, тільки й те, що підбігав до мене:

— Як ви думаєте, товаришу командире, Паша повернеться?

Я його заспокоював, кажучи, що Паша приземлився в розташуванні наших військ.

Бризгалов повернувся на наступний день: прилетів на «По-2». Голова в нього забинтована. Гімнастюрка забризкана кров'ю. Очі сумні, вигляд сумний.

Ми кинулись до нього, оточили його.

— Та ти поранений, Пашо!

Бризгалов похмуро відповів, скривившись від болю:

— Куля пройшла під підборіддям. Кістки не зачепила, тільки м'яку тканину пробила.

І він почав розповідати:

— Коли ми підлітали до лінії фронту, я побачив пару ворожих літаків. Догадавсь, що це «мисливці». Але в хмарах я відразу випустив їх з поля свого зору. Коли закінчився бій, вирішив їх підстерегти. Лечу, поглядаю — чи не з'являться «мессершмітти». Раптом почув глухі вибухи. Ясно — стріляють по моєму літаку. Щось обпекло мені підборіддя. А коли опам'ятався, то мій літак уже був охоплений полум'ям. Довелось стрибати...

У Паші перервався голос, і він замовк.

Я зрозумів, що Паша усвідомив свою помилку.

Бризгалов відмовився від вечері. А коли ми полягали, похмуро сказав:

— Соромно мені... Машину занапастив. Тепер буду пильнішим.

55. ВАЖКА ВТРАТА

За даними розвідки було відомо, що німці стягують на свої прифронтові аеродроми велику кількість літаків. Наше командування вирішило послабити авіацію противника могутнім ударом по його аеродромах. Льотчики нашої частини, серед них і моя група, одержали завдання супроводжувати штурмовиків до ворожого аеродромного вузла.

Незважаючи на шалений вогонь ворожих зеніток, незважаючи на атаки винищувачів противника, ми виконали завдання і повернулися додому без втрат.

Коли я підлітав до аеродрому, у мене сильно заштрикало в усі. Я не звернув на це уваги. Приземлився й не став виходити з кабіни, поки літак заправляли пальним для другого вильоту. Побував і на третьому бойовому завданні. У польоті біль вщухав. А коли виліз з кабіни, від болю потемніло в очах. Треба було вживати рішучих заходів: скористатися перепочинком і підлікуватись, перед тим як почнуться бої.

Зібрав льотчиків і сказав їм, що ляжу в санчастину.

Мені добре відомі позитивні і негативні якості кожного льотчика моєї ескадрильї. Коли ми летимо разом, то всі їх дії знаходяться під моїм наглядом. І я турбувався, що мої дисципліновані, але палкі хлопці, літаючи без мене, захопившись, можуть забути про обережність. Тому я суворо сказав їм:

— Без мене літати обачно. Особливо це стосується до тебе, Нікітін. Тримай себе в руках, шалапуте, не гарячись!

Хлопці обіцяли вести себе розсудливо.

Разом зі мною вирішив лягти в санчастину й Паша Бризгалов — рана на його підборідді ще не загоїлась. Поки йшли бої, Паша нізащо не хотів лікуватися.

Коли я доповів Ольховському, що захворів, він сказав:

— Не хвилюйтесь, тепер затишшя, літати не будуть. Тільки видужуйте швидше.

У санчастині, розташованій у маленькому містечку, недалеко від аеродрому, я пролежав тиждень. Почував себе чудово, але головний лікар все ще не дозволяв виписуватися. Хлопці часто до мене навідувались, і я був спокійний: у повітрі, як і раніше, було тихо.

Якось увечері, коли ми з Бризгаловим грали в шахи, в палаті несподівано з'явився Мухін. У нього був такий дивний вираз обличчя, що я зразу відчув щось лихе.

— Мухін, що трапилось?

— Біда, товаришу командире!

Я схопився. Шахи попадали з стола.

— Ну, що ж ви мовчите? З ким?

— З Нікітіним, Філіпповим і Гопкалом...

У мене підкосилися ноги, і я сів на ліжко.

Ось що сталося. Мухін і Гопкало одержали завдання вилетіти в розвідку.

Завдання вони виконали, але на зворотному шляху, на лінії фронту, Гопкало був збитий ворожими зенітками, коли летів на брючному.

Нікітін був пригнічений загибеллю товариша. Він рвався в бій, щоб відомстити за нього. Командир не хотів відпускати його, але він все ж домігся свого.

Нікітін і Філіппов, добрий молодий льотчик, полетіли в групі Мухіна на розвідку в тил противника. В районі ворожого аеродрому зав'язався бій.

Нікітін захопився, відірвався від групи. Філіппов пішов за ним. Обидва вони не повернулись на аеродром.

Не дивлячись на важку втрату — всі троє мені були дорогі, особливо Михась Нікітін, — в ці хвилини я по-професійному засуджував

Михася і його напарника. Я ловив себе на неприємній думці: «Ось розплата за порушення бойової дисципліни, за хапання! Скільки разів попереджав вас!» На душі було дуже тяжко. Сумний урок! Ось до чого призводять самовпевненість, переоцінка своїх сил, невміння поєднати тверезий, холонокровний розрахунок і швидкість дій...

В цей день я, здається, вперше порушив дисципліну: самовільно поїхав з госпіталю на аеродром.

56. ВРАЖЕННЯ ОДНОГО ДНЯ

Наприкінці травня 1944 року на нашій ділянці фронту знову розгорілись бої — і на землі, і в повітрі. Німці намагалися контратакувати в районі на північ від Ясс.

— Битому не спиться, — говорили льотчики, дізнавшись про це.

Мій «лавочкін» мав пройти серйозні випробування.

Німці діяли великими групами, ешелоновано по висоті. Ходити невеликим групами вони боялися. Перевага в повітрі була в наших руках.

В ці дні ми дізналися, що на нашу ділянку фронту прилетіло з'єднання Покришкіна. Воно розташувалося на північ від нашого аеродрому.

Якось група літаків під командуванням Покришкіна, виконавши бойове завдання, на зворотному шляху приземлилась у нас на аеродромі, щоб перечекати грозу. До місця їх посадки побігли наші льотчики.

Я здалека побачив Покришкіна. Мені сподобалась його сильна фігура, швидкі, впевнені рухи. Згадалося, як весною 1943 року, готуючись до своїх перших боїв, я уважно стежив за бойовою діяльністю Покришкіна і його друзів — братів Глінки, Речкалова, Гулаєва.

Мені дуже хотілося поговорити з славним льотчиком, і я попрямував до його групи, пригадуючи, як у Борисоглебську не наважився підійти до Героя Радянського Союзу Макарова. Почуття незручності стримувало мене й тепер.

Поки я думав, Покришкін подав команду, його льотчики швидко розійшлися по літаках і полетіли.

Того ж дня на ім'я командира частини прийшов лист від колгоспника Конєва. Він зворушив мене.

«Товаришу командире! Дуже прошу вас відпустити до мене капітана Івана Микитовича Кожедуба хоча б на один день, якщо, звичайно, дозволить воєнна обстановка, першого-ліпшого дня на ваш погляд.

Я обніму Івана Микитовича, як рідного сина.

Район приготував центнер меду для льотчиків вашої частини. Урожаю в цьому році чекаємо доброго.

Радий повідомити вас, що мої сини на фронті і до мене доходять звістки, що воюють вони непогано.

Чекаю вашої відповіді, чекаю Івана Микитовича в гості, бажаю всім його друзям бойових успіхів і щоб вони з перемогою повернулися додому.

В. В. Конєв».

Мали відбутися серйозні бої, і виконати прохання Конєва командування не змогло.

57. СПРАВЖНЄ БОЙОВЕ ХРЕЩЕННЯ ЛІТАКА КОЛГОСПНИКА КОНЄВА

Наступного дня я повів групу літаків на прикриття військ. Над лінією фронту ми зустріли вісім винищувачів противника. Вони не прийняли бою і пішли до Ясс.

Почулася команда із землі:

— Яструби, яструби, будьте уважні: сюди наближається велика група бомбардувальників противника!

Понад тридцять ворожих літаків прямували до лінії фронту. До них приєдналися і вісім винищувачів, що ухилились від бою.

Я подав команду.

— Орли, атакуємо!

Ми ззаду, зверху, всією групою вривувалися в стрій бомбардувальників. Амелін підпалив один «юнкерс». Ворожі льотчики в паніці почали кидати бомби на свої ж війська.

Нам заважали «мессершмітти». Довелося розпочати з ними бій. Не витримавши нашого натиску, німці повернули назад.

До лінії фронту наближалась друга група ворожих бомбардувальників і винищувачів. Я прийняв таке рішення: частиною наших сил зв'язати боєм винищувачів противника, а решті — атакувати бомбардувальників.

Почалася повітряна «карусель». Нам пощастило розладнати бойовий порядок «юнкерсів». Частина наших літаків була пошкоджена й була змушена піти на свій аеродром. Противник, мабуть, по радіо викликав допомогу — винищувачів. Дивлюсь і очам не вірю: навколо миготять лише одні хрести, а своїх літаків не бачу!

Недалеко — маленька хмарка. Прямою до неї. Не встиг добре роздивитися — знову лунає команда із землі:

— Яструби, яструби, наближається третя група бомбардувальників противника! Збийте ведучого!

Висота три тисячі п'ятсот метрів. Ще раз уважно вдивляюсь. Не так просто збити ведучого!

Так, це справжнє хрещення мого нового літака. Наказ завжди виконується негайно, а зараз тим більше не можна гаяти часу. Передаю по радіо:

— Зрозумів вас. Іду в атаку!

Маскуючись маленькою хмаркою, іду назустріч противникові. Виглядаю бачу ведучого. Німці, мабуть, вважають мене за свого. Але не встиг я відкрити вогонь, як повз мене полетіли десятки трас. Б'ю ведучого прямо. Він чкурнув під мій літак і пішов униз. Мабуть, збив його. Мене оточили ворожі літаки.

Обстановка напружена, немає часу, щоб роздивитися. Знаю: якщо повернусь, мене негайно розстріляють з бомбардувальників. Тому вирішив іти на зустрічних курсах. Націлився, проскочив крізь стрій «юнкерсів» і зробив захід на свою територію. І тут на мене «навалилися» три ворожі винищувачі. Загибель майже неминуча. На якусь частку секунди я розгубився. Стало тихо. Тільки шум мотора підбадьорював мене. «Ні, не дамся, вирвуся!» наказую собі й починаю швидко перекидати свій слухняний літак з боку на бік.

Ведучий ворожої трійки запекло обстрілює мене, а двоє зверху прикривають його дії.

Тепер все залежить від моєї сили й витривалості. Хто виявиться витривалішим — ворог чи я? Мабуть, сили в німця були на спаді. Мені теж доводилось нелегко. Але я ще міг протриматися.

Вогняні траси вже не долітають до мене. Вижимаю з літака все, що він може дати. Навряд чи німцям вдасться тепер збити мене. Але неприємно, коли на «хвості» в тебе «висить» ворог.

Починаю ще швидше кидати літак з одного боку в інший. І раптом німці повертають назад. Вони, мабуть, витратили всі боеприпаси. Нарешті, я сам у повітрі!

Кричу по радіо:

— Орли, зберіться! Перебуваю в районі збору!

Не узнаю свого голосу — в горлі так пересохло, що я вже не кричу, а хриплю. Хвилююсь за хлопців. Пального в мене обмаль, і я «впритирку» йду на посадку. Додому повернулися і всі мої товариші.

Цей бій був перевіркою моєї витривалості, фізичного гарту. Без них мене, мабуть, не врятували б ні досвід, ні навіть чудові якості моєї машини. І знову мені згадався перший бойовий політ, коли в мене боліли всі м'язи й особливо шия — так я крутив головою й стільки робив зайвих рухів. Зараз у мене нічого не боліло. Почувалась лише втома. От що значить тренування!

58. ЯК НА АЕРОДРОМІ ЗУСТРІЧАЮТЬ ЛЬОТЧИКІВ

Коли літак приземлився, я ще не знав, чи вдалося мені виконати наказ — збити ведучого. Це мене дуже турбувало.

Я швидко пішов на КП і ще здалека побачив великий плакат: на ньому великими червоними літерами було написано прізвище Євстигнєєва, а нижче — моє. Пройшов мимо, поспішаючи доповісти командирові про виконання завдання.

Кирило Євстигнєєв закінчував свою доповідь про наслідки бою, проведеного під його керівництвом групою восьми літаків. Вони вели бій з тридцятьма вісьмома «Юнкерсами-87», які зробили наліт на бойові порядки наших військ. Група Євстигнєєва розіграла бомбардувальників противника. Німці були примушені скинути бомби на свої ж війська.

У цьому майстерно проведеному повітряному бою наші льотчики збили чотири німецьких літаки. Особисто Кирило збив два.

Уважно слухаю доповідь Євстигнєєва. Він, як завжди, стримано й скромно розповідає про свою чудову перемогу.

Кирило закінчив доповідь і втомлено посміхнувся. Командир поздоровив його. Я на ходу потис руку старому другові й почав доповідати Ольховському про виконання бойового завдання. Коли я сказав йому про те, що не певний, чи збитий ведучий, Ольховський зауважив:

— Заспокойтеся, ведучий збитий. Він упав недалеко від спостережного пункту і розбився.

У мене навіть втома пройшла...

Євстигнєєв ждав мене. Ми вийшли разом, ділячись враженнями від сьогоднішніх боїв. Зупинилися біля плаката. Поки ми були на командному пункті, ще кілька льотчиків нашої частини здобули нові перемоги, і на плакаті з'явилися їхні прізвища й короткі повідомлення про бої, проведені ними, і кількість збитих ворожих літаків.

Увечері партійна організація влаштувала мітинг, присвячений боям, успішно проведеним однополчанами в цей день.

І так бувало часто. Приземлишся, ідеш доповідати на КП про наслідки бою й раптом бачиш плакат про успішне виконання завдання групою. Про збиті німецькі літаки, про наслідки бою ведучий здебільшого коротко сповіщав по радіо на командний пункт, ще перебуваючи в повітрі. Швидко, оперативно відзначали політпрацівники перемоги льотчиків у повітряних боях: за кілька хвилин вони встигали оформити й повісити біля входу на командний пункт, в їдальні, в гуртожитку, землянках яскраві плакати, які повідомляли про чергову перемогу льотчиків.

59. ЗНОВУ В МОСКВІ

За сім днів палких боїв на літаку імені Героя Радянського Союзу Конєва мені вдалося збити вісім ворожих літаків. Тоді я написав рапорт колгоспникові Конєву.

«Дорогий Василю Вікторовичу! Поспішаю повідомити, що на вашому літаку я збив вісім літаків ворога, з них п'ять хвалених «Фокке-Вульфів-190». Тепер на моєму рахунку сорок п'ять особисто збитих німецьких літаків.

Дозвольте закінчити цей лист запевненням, що мій бойовий рахунок весь час зростатиме.

З палким привітом капітан Кожедуб».

Німці надавали великого значення нашій ділянці фронту, який прикривав шляхи до центральної Румунії й на Балкани. Через те фашисти й зосереджували тут великі сили.

Але, незважаючи на підступи німців — вони масували тут авіацію на головних напрямках, активізували дії винищувачів-«мисливців» — їм все ж не вдалося домогтися переваги в повітрі. Їх тактика розбилась об зрілу майстерність льотчиків сталінської авіації. Їм протистояла наша більш досконала тактика й стратегія, вміння майстерно здійснювати сувору взаємодію повітряних сил.

Настало тимчасове затишшя. Йшла підготовка наших військ до наступу. Великих повітряних боїв вже не було, і ми літали переважно в розвідку.

Війська зосереджувалися на напрямках рішучих боїв, які передбачались.

У період затишшя ми вивчали карту району наступних бойових дій. Вивчали засоби літаководіння в горах, метеорологічні особливості району. Ми готували себе до боїв і водночас вводили в стрій молодих льотчиків, які нещодавно прибули до нас. І Євстигнєєв, і Амелін, і я багато працювали з ними на землі й у повітрі. Для молоді це була така ж сама школа, яку рік тому, напередодні боїв на Курській дузі, проходили ми самі.

Якось увечері, наприкінці червня, мене викликали до командира. Я помітив, що Ольховський чимсь схвильований.

— Товаришу капітане, зараз прийшов наказ про ваш негайний виліт до Москви. В чім справа — не знаю. Мені здається, що ви одержите нове призначення... Завтра ранком полетите в Бельці. Вас проведе Бризгалов на «По-2». Не можу сказати вам, як мені прикро! Не хочеться відпускати вас. Але я сподіваюсь, що ви незабаром повернетесь.

Ніколи я не думав про те, що мене можуть відкликати з рідного полку. І зараз, ще не знаючи, чого викликають мене до Москви, турбувався лише одним, щоб мене там довго не затримали й швидше відпустили в полк.

...Однополчани влаштували мені проводи. Дивлюся на обличчя бойових товаришів, і мене охоплює сумний настрій, який завжди з'являється перед розлукою з друзями.

Ранком всі зібралися біля КП. Мене обступили старі друзі — Євстигнєєв, Амелін, Семьонов, Мухін, Бризгалов. Вася Мухін розгублений. Він тримає мене за руку:

— Як же так... Невже надовго від нас полетиш?

Беляєв говорить мені тихо:

— Скажіть кілька прощальних слів, хлопці ждуть.

Зібравшись з думками, я говорю про те, як важко покидати мені рідну частину. За один рік і чотири місяці я пройшов з нею важкий шлях від першого бойового вильоту до сорок п'ятого збитого ворожого літака.

З багатьма товаришами я вчився бити ворога. Ми разом проводили повітряні бої над Україною, визволяючи її від фашистів. Ми разом переслідуюмо ворога за межами нашої любимої Батьківщини, вкладаючи свою частку у виконання геніального стратегічного плану Верховного Головнокомандуючого.

Ми жили дружною сім'єю. Гордилися перемогами один одного. Зростали разом.

У полку, на фронті, я, як і багато моїх однополчан, став більшовиком, членом партії Леніна—Сталіна, яка виховала з нас безстрашних радянських патріотів, допомогла нам, рядовим льотчикам, вирости до командирів ескадриль.

І Євстигнєєв, і Амелін, і я — всі ми прийшли в полк у один і той же день. Зараз у комеска Євстигнєєва на рахунку сорок вісім збитих ворожих літаків. У мого веденого Мухіна, який прибув до нас лише рік тому, — п'ятнадцять збитих.

Мені не вірилось, що я відлітаю надовго, але я все ж закінчив так:

— Друзі! Якщо трапиться, що я не повернусь у рідний полк, ми все одно ніколи не забудемо один одного. Де б я не перебував, я завжди згадуватиму вас. Мені завжди здаватиметься, що я крило до крила з вами б'ю ворогів у повітрі. До скорої зустрічі!

Однополчани були схвильовані не менше від мене. Юрбою пішли до мого літака.

— Ну, вірний товаришу, — говорю я, обнімаючи Іванова, — стеж за моєю машиною, поки не повернуся!

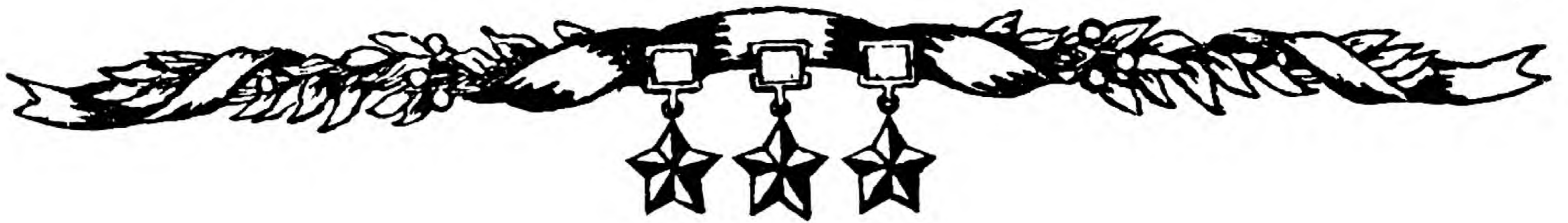
— Постараюся, товаришу командире! А ви вже швидше повертайтеся, — відповідає Іванов.

«По-2» готовий до польоту. Влізаю в кабінку. Як кілька тижнів тому, коли ми летіли з Бризгаловим за літаком Конєва, сідаю за управління.

— Полетимо ще разок, Пашо!

Вилітаємо. Над бойовим аеродромом круг робити не можна, але я все ж роблю півкруг. Хлопці махають мені руками, і я, уважно оглядаючи повітряний простір, беру курс на найближчий тилловий аеродром. Лінія фронту залишилась далеко позаду.

ЧАСТИНА П'ЯТА

На вільному повітряному „полюванні“

1. УЧБОВИЙ АЕРОДРОМ

Генерал, до якого мене направили в Москві, зовсім ще молода людина, зустрів мене тепло, неначе ми були вже давно знайомі. Він почав розпитувати про становище на нашій ділянці фронту.

Я весь час думав: нащо він мене викликав? Але, відповідаючи на його запитання, захопився, почав розповідати про товаришів, про бойові справи й забув про все. Коли я закінчив оповідання про літак Конєва, генерал несподівано сказав:

— Товаришу капітане, ви призначені заступником командира частини на 1-й Білоруський фронт. Ваші майбутні однополчани, випробувані бойові льотчики, живуть дружно. В цій частині ви знайдете багато цікавого для себе.

Але до моєї свідомості дійшло лише одно: доведеться розлучитися з рідною частиною. А там мій фронтовий учитель Семьонов, мій ведений Мухін... Там всі мої друзі... Мій літак, до якого я так звик...

Я попробував переконати генерала, на вигляд такого м'якого й поступливого, в тому, що до дня остаточної перемоги моє місце в полку, де я ріс, гартувався, що я зобов'язаний туди повернутися. Але генерал був невблаганний. Він розбивав усі мої доводи.

Він відпустив мене, кажучи:

— Подумайте до завтра. Я певний, ви погодитесь зі мною.

Усю ніч думав над тим, як переконати генерала, щоб він дозволив мені повернутися в мою частину, але нічого придумати не міг. Ранком з'явився до генерала, і він, посміхаючися, простягнув мені пакет:

— Вручаю вам нове призначення, товаришу капітане. З новими товаришами подружите, злітаєтесь. Ви там потрібні більше. А поки їдьте на учбовий аеродром, в тил. Опануєте новий літак і полетите на ньому в полк.

Генерал дружньо попрощався зі мною й побажав успіху.

Я був направлений на той самий учбовий аеродром, в тил, де півтора року тому готувався до бойової роботи.

Коли я зійшов з поїзда, на мене нахлинули спогади. Перед очима постали Солдатенко, Габунія... Євстигнєєв, Амелін у сержантській формі... «Ла-5» з написом на борту: «Імені Валерія Чкалова»...

Я пройшовся платформою маленької знайомої станції. Сюди часто ми ходили гуляти надвечір. Приємно було дивитися на тихі вулиці.

Послухав радіо: в моїй старій частині й на всьому 2-му Українському фронті затишшя.

В штабі мене привітно зустрів командир учбового полку.

— Радий бачити й поздоровити з успіхами, товаришу капітане! Адже ви у нас бували.

Я був здивований його пам'яттю.

— Знати й пам'ятати кожного — мій командирський обов'язок, — зауважив підполковник. — Вас, мабуть, кортить подивитися на машину. У мене є наказ дозволити вам вибрати літак на свій смак. Порадьтеся з льотчиками-інструкторами, обирайте літак і починайте обльотувати.

На аеродромі все було по-старому. На старих місцях, по дорозі в їдальню, стояли трофейні машини, до яких я так приглядався півтора року тому. На місці була й наша землянка.

В лінійку стояли чудові вітчизняні винищувачі нового типу. Треба було вибрати перевірену машину. Докладно розпитав у льотчиків-інструкторів, механіків про особливості нових літаків. Разом оглянули кілька машин. Особливо схвально відгукувались льотчики про літак за № 27. Я зупинився на ньому. Це й був той самий літак — мій вірний бойовий друг, який незмінно служив мені до останнього дня війни.

Відразу мене в повітря не пустили.

Коли механік підготував літак, я сів у кабінку й ретельно почав її вивчати. Проходив наземну підготовку, визначав своє положення в літаку, як колись це робив у «По-2» на аероклубівському аеродромі.

Через кілька днів вилетів з інструктором. Тільки після кількох провізних польотів почав тренуватися самотійно.

В ці дні радіо принесло радісну звістку: наші війська наступали. На всіх фронтах відбувалися запеклі бої. 3 липня ранком війська 3-го Білоруського фронту при сприянні військ 1-го Білоруського фронту зайняли Мінськ. Уявляю собі, яке це свято для мого друга — веденого Василя Мухіна!

Війська 1-го Білоруського фронту визволили Барановичі й наступали в напрямі на Брест. Радянська Армія всюди виходила на державний кордон СРСР.

27 липня наші війська визволили Львів, а 28-го — Брест. Радянська Армія завдавала фашистам удар за ударом.

З хвилюванням я стежив за діями військ 2-го Українського фронту. Як і раніше, хотілось до рідної частини. Війська 2-го Українського фронту готувалися до вирішальних боїв по ліквідації яссо-кишинівського плацдарму німців.

...Нетерпляче чекаю дозволу з Москви на виліт. Тренуюсь. Ділюсь досвідом з молодими льотчиками. Коли говорю з ними й бачу їхні допитливі очі, що горять нетерпінням, згадую, в якому радісному збудженні перебував і я напередодні вильоту на фронт. Стараюсь знайти потрібні слова й думки, щоб допомогти новачкам у підготовці до бойової роботи. Завантажений з ранку до вечора, але затримуватися в тилу не хочеться.

2. ДЕНЬ СТАЛІНСЬКОЇ АВІАЦІЇ

В День повітряного флоту я, як завжди, рано-вранці попрямував у штаб дізнатися, чи немає дозволу на виліт. Виявилось, що він тільки-но прийшов. Я був невимовно радий. Зрештою після примушеного відпочинку повернуся на фронт!

В цей момент по радіо передавали зведення: війська 2-го Українського фронту перейшли в наступ. У моїх старих однополчан гарячі дні.

Хотілося вилетіти до місця призначення зараз же. Але треба було «уточнити» погоду. Поки я з'ясовував, чи можна сьогодні вилетіти, в штабі з'явився командир:

— А я вас шукаю, товаришу капітане. Від душі поздоровляю з нагородженням другою «Золотою Зіркою»! — Він обняв мене і, посміхаю-

чись, додав, не даючи мені можливості вимовити й слова: — А наша учбова частина нагороджена орденом Бойового Червоного Прапора за успіхи в підготовці авіаторів. Я вас сьогодні не відпущу. Та й погоди поки що немає. Ви повинні провести з нами вечір. Адже ви, товаришу капітане, у нас почали готуватися до бойової діяльності. А завтра ранком вас проводжатимемо. Гарзд?

Я був радий і за себе і за учбову частину. Скільки її вихованців воюють уже не один рік на фронтах Вітчизняної війни!

Важко висловити словами все те, що я відчув у цей день. Я думав про те, що буду битися з ворогом, не шкодуючи свого життя, стояти на смерть за радянську Батьківщину, що я постараюся віддячити партії, великому Сталіну, що віднині я зобов'язаний ще наполегливіше вдосконалювати свою бойову виучку, бити ворога хоробро й уміло; думав про те, як мало ще мною зроблено і як багато треба зробити, щоб виправдати високу нагороду.

О сімнадцятій годині, за наказом Верховного Головнокомандуючого, Москва від імені Батьківщини салютувала радянській авіації.

Після салюту командир улаштував святковий вечір, а наступного дня, дуже рано, я вилетів на 1-й Білоруський фронт.

Бути одному в повітрі — незвично й нудно. Маршрут довгий — кілька сот кілометрів.

Лечу над Білорусією. Тяжко дивитися на руїни й згарища. Зупиняюся в рідному місті Мухіна — Гомелі. Він такий зруйнований, що важко уявити, яким він був раніше. Згадуються слова Василя: «У мене до фашистів великі рахунки». Закінчиться війна, і ми відбудуємо це місто й тисячі інших радянських міст. А поки що треба зробити все, щоб швидше знищити ворога...

Позаду вже Барановичі, Брест. Я лечу в прифронтівій смузі.

3. НОВІ ДРУЗІ

Частина, в яку я був направлений, перебувала на аеродромі, розташованому біля Вісли. Фронт — за двадцять кілометрів.

Приземлююсь. Знайома обстановка фронтового аеродрому. Літаки в капонірах. Командний пункт добре замасковано.

Дивлюся на годинник — 9.00. А на аеродромі повно льотчиків. Всі машини на місцях. «Затишшя», думаю я.

У кожній частині свої традиції, свій уклад, як в першій-ліпшій сім'ї. Але, незважаючи на це, почуття в мене таке, ніби я потрапив додому. Мабуть, на мене вже чекають і льотчикам, як це буває в авіаційних частинах, вже все відомо про мене. Мимоволі хвилююсь: як зустрінуть?

До моєї машини підбігло кілька льотчиків. Ми відрекомендувалися один одному й усі разом пішли на командний пункт.

— Давно чекаємо тебе! — кричить хтось і тисне мою руку.

Це льотчик Васько. Він водночас зі мною вчився в школі винищувачів. Я зустрічався з ним 1942 року на учбовому аеродромі. Він тоді був бойовим льотчиком, тому і Петро, і я заздрили йому.

А ось ще один знайомий — льотчик Александрюк. Він пізніше за мене закінчив училище. На його плечах погони старшого лейтенанта. Дізнаюся, що в парі з веденим Васьком він літає з 1943 року.

Льотчики розповідають, що в районі Праги (передмістя Варшави) ідуть бої, але наша частина не бере в них активної участі. Тепер полк готується, і вильотів буває мало.

З командного пункту виходить полковник, Герой Радянського Союзу. Він швидко прямує до нас.

— Це командир частини Павло Федорович Чупіков, — говорить хтось.

Підійшовши до командира, рапортую:

— Товаришу полковнику! Капітан Кожедуб прибув у ваше розпорядження для проходження дальшої служби.

Командир тисне мені руку й говорить, уважно дивлячись на мене:

— Давно вас чекаю, товаришу капітане... Як летіли?.. Тепер будемо воювати разом. Дуже чекали на вас, коли були гарячі дні.

Герой Радянського Союзу полковник Чупіков підтягнутий, невисокий. Судячи по зовнішньому вигляду, він людина великої сили волі. Погляд його сірих очей проникливий і уважний. Він ще молодий. Йому близько тридцяти років. Але коло очей вже віялом розходяться зморшки, як у всіх льотчиків, які багато літають і примружившись дивляться на сонце. Обличчя засмагле, обвітрене — значить, він з ранку й до вечора на аеродромі або в польоті. В ньому з першого погляду відчувається вимогливий і разом з тим турботливий командир.

Пізніше, ближче познайомившись з командиром, я дізнався, що він прекрасний організатор. На фронті він із самого початку війни, має

великий бойовий досвід. Наш командир — випробуваний льотчик, що володіє чудовою технікою пілотування, скромний і працьовитий.

Полковник дуже дорожив честю полку і цього ж вимагав від льотчиків. В полку його любили й поважали. Це мужня людина, безмежно віддана справі партії, готова на перший-ліпший подвиг в ім'я перемоги над ворогами Батьківщини, хоробрий воїн, який не боявся смерті, дуже любив свою сім'ю і в години відпочинку любив говорити про сина.

...— Так, в нас зараз тихо. Стоїмо на відповідальній дільниці. Готуємося до нового наступу,— говорив мені командир, коли ми сіли один проти одного на КП і закурили.

І, звертаючись до офіцера штабу, Чупіков дав наказ:

— Вишикувати особовий склад на аеродромі... Я представляю всьому полку кожного прибулого. А то буває так: з'являється в полку людина, посідає певну посаду, а знають про неї тільки ті, хто її безпосередньо оточує. А треба, щоб усі знали кожного і кожний знав усіх. Потім я вам докладно розповім про справи... А ось і начальник нашого штабу товариш Топтигін... Знайомтесь, Яків Петрович. Нарешті прибув мій заступник!

У перші ж дні я побачив, що наш начальник штабу уміє не тільки поставити завдання, а й роз'яснити його льотному складові — ясно, коротко й цікаво. Він добре говорить, добре володіє пером — вміє Яків Петрович з папером поводитися, як каже Чупіков.

Майже вся історія полку відбувалася на очах начальника штабу. Він ретельно записує всі події. Записи зберігає; і якщо станеться наліт ворожої авіації, начальник штабу дуже хвилюється, аби не пропали його матеріали. А вони мають велику цінність, на них повинно вчитися молоде покоління льотчиків.

...Чупіков відрекомендував мене однополчанам, які зібрались біля командного пункту. Я коротко розповів їм про себе. Потім командир повів мене оглядати аеродром.

— Покажу вам наше господарство.

Дорогою зустрічаємо льотчиків, і Чупіков дає кожному коротку влучну характеристику.

Знайомлюся з майором Шибєко. У нього різкі упевнені рухи. Він широкоплечий і дуже гладкий. Майор енергійно тисне мою руку:

— Будьмо знайомі, товаришу капітане! Сподіваюсь, незабаром у повітрі ближче познайомимось.

Знайомлюся з Героєм Радянського Союзу майором Азаровим — в полку його звать «пустотливим». Одразу видно, що він бувалий винищувач. Обличчя в нього сміливе, відкрите. Його ведений Громов — відважний «мисливець»-митець. Обидва, як у нас казали, «немолоді» льотчики. Вони доповнювали один одного — це була чудова бойова пара.

Майорові Титоренку, якого представляє мені командир, коло тридцяти років, але виглядає він старшим. Він служить тут у частині з перших днів її організації, і його звать «стариком». Коли частина обороняла небо Ленінграда на початку війни, він у важкому повітряному бою збив «юнкерс», не допустивши його бомбити місто; не раз Титоренку доводилося стрибати з палаючого літака.

Мої нові товариші — випробувані в боях льотчики. Вони справляють на мене дуже гарне враження. Видно, що живуть тут дружно. У всьому відчувається міцна дисципліна, згуртованість, взаємна повага. І все ж я мимоволі згадую старих однополчан, свого рідного веденого «Муху».

Назустріч нам крокує підліток років п'ятнадцяти, в комбінезоні.

— А це хто, товаришу командире?

— Син нашого полку, — відповідає Чупіков. — Давид, підійди, відрекомендуйся моєму новому заступникові.

Хлопчик підходить, стає струнко й рапортує:

— Товаришу командире, моторист комсомолець Давид Хайт!

Командир посміхається, ласкаво поплескує Хайта по плечі. Потім відпускає його й говорить мені:

— От вам і ординарець, товаришу капітане. Давиду багато довелося пережити. У нас всі його дуже люблять, і він безмежно відданий нашому полку. Хайт — здібний, сміливий, жадібний до знань хлопець. Він працює мотористом літака лейтенанта Васька, і Васько ним дуже задоволений. Ви, як інструктор, людина, що має педагогічний досвід, будете стежити за його розвитком, а вже він про вас як слід потурбується. Гадаю, будете ним задоволені.

Хлопчак мені сподобався — люблю я таких жвавих, діяльних товариських і разом з тим дисциплінованих хлопців. Подобалось мені його рішуче, по-хлоп'ячому вперте обличчя.

4. УЛЮБЛЕНЕЦЬ ЛЬОТЧИКІВ

Ми підходимо до літаків. Нас оточують льотчики. Раптом Чупіков кличе когось:

— Зірка, Зірка, іди знайомитися!

Оглядаюсь — до нас підбігає волохате, кругле ведмежа. Оченята в нього весело блищать. Воно перекидається і тільки сопе. Я здивований зупиняюсь. Льотчики регочуть.

— Це наш улюбленець, пестунчик, — говорить Чупіков, погладжуючи ведмежа по широкому лобі.

Ведмежа, мов зрозумівши, що розмова йде про нього, закрутилося й стало на задні лапи. Воно було по пояс командирові.

— Ну, ну, потім будем боротися, зараз ніколи... Зірка в нас пустунка, але буває й слухняна. Дивіться, просить у вас гостинця...

Зірка підкотилася до мене й соває мокрий ніс у руку.

— Товаришу капітане, почастуйте її, — говорить Титоренко, витягнувши з кишені кусок цукру. — Для неї всі в кишенях носять гостинці.

Зірка обережно злизує цукор з моєї долоні й лягає на траву.

— В неї «наліт» великий, — говорить Чупіков, — вона перелітає з нами на пасажирському літаку «Лі-2» з аеродрому на аеродром. Чудово знає наш розпорядок дня, ходить з нами в їдальню й поводить там себе зразково. Знайшли її в карельських лісах зовсім маленькою. У нас є ще звірєнятка. Хтось приніс пораненого зайця, вилікували його, і тепер він у нас зовсім ручний. Один з льотчиків десь підібрав ворону з підбитим крилом. Хоче навчити її розмовляти. Вона кричить «кар-кар», а він радіє: «Чуєте, хлопці, як говорить!» Ось і Кнопка з'явилась, зараз вистава буде...

Чорний цуцик, підгорнувши під себе хвіст, стоїть осторонь від Зірки. Ведмежа розляглося, скося поглядає на нього і ссе лапу.

— Хитрує Зірка! — сміється Чупіков.

Кнопка, постоявши нерішуче, дзявкає, зривається з місця й чимчикуючи пробігає перед носом Зірки. І тоді Зірка хапає його. Кнопка верещить не своїм голосом.

— Ведмежа її задушить! — говорю я. — Треба визволити!

— Ні, дивіться, як обережно тримає. А верещить Кнопка від переляку. Кличе на допомогу. А потім знову лізе в «бій».

До Зірки підбігає майор Титоренко й витягає з його пащі Кнопку. Цуцик лиже йому руку й тремтить з переляку, а Зірка бурчить.

— Ну, чого ти лізеш, дурний! Іди на місце... А ти чого бурчиш, розбишако!

Льотчик пускає Кнопку на землю. Цуцик тиснеться до його ніг і раптом, задерикуватю дзявкнувши, кидається на ведмежа. Те цапає його лапою, і Кнопка відлітає в бік.

Всі регочуть.

— От нахабний цуцик! Опам'ятатися не встиг, а вже атакує.

5. ПЕРШИЙ ВЕЧІР У НОВІЙ ЧАСТИНІ

Оглянувши аеродром і все «господарство», ми повертаємося на КП. У той день вильотів було дуже мало. Чупіков, заступник командира по політчастині майор Асеев, начальник штабу Топтигін і я довго розмовляємо. Мене знайомлять з моїми обов'язками.

Увечері відбулася політінформація. Її проводив Асеев. Я особливо уважно слухаю повідомлення про 2-й Український фронт: війська фронту прорвали оборону противника, штурмом оволоділи потужними опорними пунктами — містами Ясси, Тиргу-Фрумос — і успішно просуваються по території Румунії. Думаю про своїх старих друзів-однополчан. Вони з ранку й до вечора в боях, а я сиджу тут, далеко від них, бездіяльний.

Після політінформації ми поїхали в посьолок, де були розміщені льотчики. Зірка з нами.

Влаштовуюся в кімнаті разом з Титоренком і Шебеком. Мені все більше подобається Титоренко: в нього веселий, спокійний характер. Придивляюся до нього уважніше, тому що командир сказав, що найчастіше я буду літати, мабуть в парі з ним.

У кімнату заходить полковий лікар Капанідзе:

— Ну, як справи? Всі здорові?

— Все гаразд! Дякуємо, здорові!

Капанідзе уважно, по-хазяйському оглянувши кімнату, виходить. Титоренко говорить посміхаючись:

— Наш лікар за нами прямо по п'ятах ходить і в обличчя заглядає. Не встигнеш на нове місце прилетіти — іде сам оглядати приміщення,

відведені для житла, їдальні, кухні. Сам усю білизну перевірить, кілька разів на день примусить днювальних прибирати: «Щоб і порошок не було!» А в кишенях завжди носить порошки від простуди, від головного болю. Турботлива людина!

Титоренко дивиться на годинник:

— Треба поспішати: в їдальні треба бути рівно о двадцять першій годині.

— А хіба у вас сьогодні якесь свято?

— Ні, в нас кожна вечеря відбувається врочисто. Ми повинні з'являтися точно, без запізнь. Це було запроваджено ще колишнім командиром полку й стало традицією.

Приводимо себе в порядок і о 20.45 наближаємося до їдальні. Зірка вже трюхає попереду й сама відкриває двері.

На столиках, накритих білосніжними скатерками, стоять прибори. До мене підходить днювальний.

— Товаришу капітане, ваше місце ось тут, поруч з командиром полку.

Сідаємо. Перемовляємося півголосом. Титоренко говорить, що вечеря почнеться після коротенького огляду бойового дня. Між столиками проходить ведмежа. Зірку кличуть то до одного, то до другого столика. Якийсь льотчик жартуючи кричить:

— Іди геть!

І ведмежа, побурчавши, відходить.

— Більше до нього не підійде. У нього пам'ять добра, — сміється Титоренко.

Хтось подає команду.

— Товариші офіцери!

Всі встають, входить командир частини.

— Будь ласка, сідайте, товариші офіцери. — Він оглядає столики й продовжує: — Я вже рекомендував вам сьогодні прибулого до нас мого заступника — капітана Кожедуба. Хай за нашою традицією прибулий коротенько розповість про деякі бої, про те, де воював, поділиться з нами досвідом. Ви з ним ближче познайомитесь у процесі роботи.

Для мене це своєрідний екзамен. Досвідчені льотчики — слухачі вимогливі. Нового товариша вони визнають і по розповіді про проведені ним бої й по першому польотіві.

Я підводжусь і розповідаю про вісімнадцять місяців свого бойового життя, про те, як багато довелося і доводиться працювати над собою, про своїх бойових товаришів і вчителів. Однополчани слухають уважно.

Командир встає:

— Є запитання до товариша Кожедуба?

Запитань до мене немає.

— Будь ласка, сідайте, товаришу Кожедуб, — говорить Чупіков і тихо додає: — Ви льотчикам сподобались. Я дуже радий за вас... Тепер, товариші офіцери, — продовжує він вголос, — розпочнемо огляд льотного дня.

Командир методично й стисло розглядає всі вильоти й зупиняється на особливо вдалому вильоті пари Александрюка і його веденого Васька. Льотчики, про яких говорить командир, встають.

— Я пропоную, — закінчує він, — тост за прибулого до нас товариша й за льотчиків Александрюка й Васька, які відмінно виконали сьогодні бойове завдання.

Всі стоячи п'ють за наше здоров'я.

— Сідайте, товариші офіцери. Час вечеряти, — говорить командир.

Гарне враження справляє на мене дещо незвичайна, врочиста обстановка.

Роздають вечерю. Зірка, що до того спокійно сиділа в куточку, бігає від столика до столика. В їдальні стає гулко: льотчики сміються з витівок Зірки.

Командир мені розповідає:

— Час, який ми витрачаємо на короткий розбір бойового дня, залежить від кількості вильотів. Вдень розбір провадимо по групах, а перед вечерею, коли всі офіцери присутні, я розбираю підсумки дня. Зауваження або заохочення в присутності всіх офіцерів частини — дуже хороший засіб виховання. Серед сержантського й рядового складу розбори льотного дня провадить мій заступник по політчастині.

«Міцний, згуртований полк, з хорошими традиціями», думаю я, і мені хочеться швидше вступити в бій крило до крила з новими однополчанами.

Після вечері заграв баян. Зірка з невинним поглядом тягне з стола булочку й похапцем її влітає. Ведмежа покликали. Воно біжить, пере-

кидаючись і постукуючи кігтями по підлозі. Дружний регіт заглушив звуки баяна — Зірка втнула якийсь номер.

— Товариші офіцери, можна покурити. Завтра ранком вильотів не чекаємо, можна й вечір самодіяльності влаштувати.

Командир простягає мені портсигар. Закурюємо.

— Я помітив, що до вашого дозволу ніхто не курил, — сказав я.

— Такий порядок запровадив колишній командир полку підполковник Шестаков, який загинув у боях у Білорусії. Чудовий був льотчик! Я прийняв полк після його загибелі. Без дозволу командира льотчики не курять, не виходять з їдальні — він установив такий порядок. Витримку треба виробляти навіть у дрібницях... Ну, тепер, Фомін, заспівайте.

Сильним приємним голосом Фомін заспівав. Льотчики підхопили.

— Добре співає Фомін, — заговорив Чупіков. — Це ад'ютант ескадрильї. У нього відмінний слух: послухає по радіо нову пісню і до вечора її виконує, а вже через кілька днів її весь полк співає...

Останні слова пісні затихли, і командир несподівано для мене запропонував:

— Попросимо товариша Кожедуба заспівати нам що-небудь.

З усіх боків закричали:

— Заспівайте, заспівайте, товаришу капітане!

Я навіть розгубився:

— Голосу в мене немає, співати не вмію.

— Це в нас не беруть до уваги. Співають і танцюють усі. Поки не заспіваєте — не підете.

— Я краще гопака станцюю. Згодні?

Іду навприсядки швидким темпом. Раптом з усіх боків закричали: «Зірка, Зірка!» Хтось міцно штовхнув мене в бік. Залунав оглушливий регіт: до мене нечутно підкотилося ведмежа. Вивернувся від Зірки й навприсядки обходжу кімнату — ведмежа за мною.

Я схопився й перекинув його на спину. Льотчики сміялись, плескали в долоні, кричали «біс». І я чомусь відразу відчув себе серед рідних людей.

Невловима напруга, яка завжди буває, коли потрапляєш у незнайому обстановку, зникла.

Час ішов непомітно. Чупіков, глянувши на годинник, оголосив:

— Товариші офіцери, наш вечір закінчено. Час відпочивати. На добраніч!

...Титоренко, Шебеко і я прийшли в свою кімнату, засвітили світло. На одному з ліжок хтось лежить, накрившись з головою ковдрою. Подивилися — та це Зірка! Поклала голову на подушку й спокійно спить.

Ми так реготали, що поприбігали льотчики з інших кімнат. Почали будити ведмежа. Воно бурчить, лапами відмахується і ні з місця. Обережно стягнули його й поклали під ліжку. Зірка побурчала-побурчала, бачить — нічого не вдієш, і знову заснула.

6. ЗНАЙОМЛЮСЬ З ЖИТТЯМ АЕРОДРОМУ

Ранком мене розбудив поштовх. В головах у мене сидить ведмежа і, посапуючи, старанно облизує лапу. Поки ми умивалися, робили зарядку, ведмежа, не дочекавшись нас, помчало до їдальні.

Ідемо на аеродром. Ведмежа сидить зверху на кабіні — воно важке, його не здує. Вигляд у нього поважний, ніби воно розуміє, що ідемо в справах. Аеродрому ще не видно, але Зірка вже відчула запах бензину, масла, фарби, особливий, хвилюючий запах льотного поля. Повітря, пробігаючи, лоскоче їй ніздрі. Вона крутить головою, бурчить, вертиться.

Підїхали. Ведмежа кинулося до КП, оббігло його кілька разів і лише тоді заспокоїлося.

Так щоранку Зірка вітає аеродром.

По обіді на аеродромі проводиться конференція.

Ми розмістилися на траві, під ялинами на околиці льотного поля. Зібралися й бувалі льотчики й молодь, яка тільки починала бойовий шлях.

Конференцію проводить командир полку. Льотчики діляться бойовим досвідом, обговорюють питання теорії й тактики, розбирають бойові вильоти.

Іноді я задаю запитання молодим пілотам — мені хочеться познайомитися з ними ще на землі.

Цікавий і повчальний виступ Азарова. Його улюблений метод — вогонь з короткої дистанції. Він розповідає про свій метод проведення бою й про те, як його застосовує. Його злітаність з веденим Громовим нагадує мені наші дії в повітрі з Мухіним.

Один молодий льотчик питає мене:

— Чим пояснити, що ви, збивши сорок п'ять літаків ворога, самі жодного разу не були збиті?

Запитання було трохи несподіваним. Я на хвилину задумався й відповідав так:

— Нічого нового й особливого я вам не скажу, хоч з цього приводу можна було б зробити цілу доповідь. У процесі роботи ми часто говоримемо з вами про те, які якості повинен розвивати в собі кожний із нас, щоб здобути перемогу. Зараз відповім вам коротко, як кажуть, по суті. Я збив сорок п'ять літаків ворога, значить не менше сорока п'яти разів хотіли збити й мене. Звичайно, на війні все буває, але частіше гине той, хто боїться. Така логіка бою. Треба морально впливати на ворога, нав'язувати йому свою волю. Тут і повинні виявлятися моральні якості радянської людини, її воля до перемоги, сила її ідейної переконаності. Треба впливати на ворога й майстерністю, раптовістю — в ній приголомшуюча сила. Використовуючи всі льотно-тактичні якості машини й техніку пілотування, треба бити ворога з короткої дистанції. У повітряному бою я дію з розрахунком, все зваживши, і в той же час блискавично. Тут рахунок іде секундами. На війні я навчився стримувати лють, яка опановує тебе в бою, не квапитися, не втрачати самовладання.

Льотчики просять розповісти про мою тактику бою, про те, як я думаю працювати з групою. Ділюсь з ними досвідом.

Говорю про те, яке важливе значення має розрахунок під час польоту на великій швидкості, як, наприклад, важливо розрахувати, з якої дистанції слід відкривати вогонь. Висловлюю ряд думок, формулювань, висновків, які дав мені досвід боїв на Курській дузі, на Дніпрі, під Яссами. У буднях своєї роботи я й сам не помітив, який у мене накопичився досвід. І зараз, ведучи бесіду з молоддю, намагаюсь обдумати його, критично оцінити. Потім ми заговорили про роботу пар, злітаність веденого й ведучого. Кожний розповідає про свій досвід, і я уважно прислухаюсь — часом на землі можна дізнатися, як поводитиме себе льотчик у повітряному бою.

Конференція закінчилась, але ми ще довго не розходимося, продовжуємо жваву бесіду. Раптом з боку КП лунає гуркіт. Всі схоплюються. Оглядаюсь: впала маскувальна гілляста ялинка.

— Це Зірка звалила маскування! — кричать льотчики.— Тільки б ведмежа не розбилося!.. Товаришу командире, дозвольте подивитися.

Чупіков дозволяє. Я теж іду: забавне, ласкаве, пустотливе ведмежа стало і моїм улюбленцем. Вартовий — молодий боєць зніяковіло рапортує Чупікову:

— Товаришу командире! Я і не помітив, як ведмежа на дерево залізло. Чую — гілки тріщать. Підбіг, а ялина вбік від мене хитнулася і впала.

Льотчики зібралися навколо КП. З-під довгих волохатих гілок, ніби нічого не трапилось, вилізла Зірка; вона струшується й весело поглядає на нас.

7. ПОВІТРЯНІ «МИСЛИВЦІ»

Увечері сиджу на КП з командиром полку і його заступником по політичній частині майором Асєєвим. Вони знайомлять мене з особистими якостями однополчан.

— У нас за кожним льотчиком закріплено літак і в кожного льотчика постійний напарник,— розповідає Асєєв.— В парах велика єдність. За час підготовки льотчики, які порівняно недавно прибули до нас, чудово зліталися.

Герой Радянського Союзу Азаров і його ведений льотчик Громов літають разом з сорок третього року. Їхня робота побудована на взаємному довір'ї. Азаров — сміливий льотчик, який прекрасно знає техніку пілотування. У нього недостатньо гострий зір, тому йому не раз пропонували перевестися в тил, але він нізашо не погоджується залишити фронт. Роблять вони так: Громов здалека помічає противника й сповіщає про це Азарову: «Азарич, я, Громов, бачу противника». Азаров питає: «Де?» Громов його наводить. Тоді Азаров подає команду: «Бачу, іду в атаку». Після цього Громов відтягується назад, прикриває хвіст літака Азарова, той атакує противника і, як правило, збиває з короткої дистанції.

Якось був такий випадок: Азаров розстріляв фашистський літак, але й сам зіткнувся з ним. Довелося Азарову скакати на парашуті. Його почали переслідувати чотири ворожі винищувачі. Громов не пішов, прикриваючи приземлювання Азарова. Раптовістю своїх атак він так налякав фашистів, що вони перейшли до оборони. Громов збив один лі-

так. Енергійно кидаючи машину з одного боку в інший, він один зв'язав боєм трьох фашистів. А тим часом Азаров вдало приземлився на нейтральній смузі і, незважаючи на вогонь ворожих автоматників, добрався до розташування наших військ. Бійці наземних частин з хвилюванням стежили за літаком Громова й приземлюванням Азарова. Вони зустріли льотчика з радістю. «Мессери» покружляли й полетіли на захід. А Громов, прилетівши додому майже без бензину, з півгодини не міг вимовити й слова. Перше, що він сказав: «Азарич живий! Такі завжди перемагають».

Ми заговорили про хоробрість, про значення раптової атаки, про витримку льотчика в бою. Згадували різні випадки з бойової практики. Чупіков вірно підкреслив те, що добре знайоме мені самому: під час першого вильоту льотчикові здається, що навколо нього багато рветься зенітних снарядів, здається, що всі ворожі зенітки стріляють саме по ньому. Але поступово він звикає до цього. Зенітних снарядів не менше, але досвід зростає, і ніякої небезпеки вони вже собою не являють тому, що льотчик уміло й спокійно робить протизенітний маневр.

Командир літає з 1941 року. Його не збивали ні разу.

— Мене не збивають, тому що я сам шукаю ворога,— говорить він.— Хто боїться, той напевно загине. Я розповім вам про один дуже характерний випадок. Це було 1943 року. Ми втрьох літали вздовж лінії фронту, прикриваючи наземні війська. Я помітив чотирнадцять «фоккерів» Сповістив про це веденого. Один з них відповідає: «У мене закінчується бензин».— «Не йди! — кричу йому.— Треба дати бій ворогові!». А він мені про своє: «Бензин закінчується, час минув, іду». Я був обурений, коли побачив, що він відвернувся від нас і почав відходити. Але не встиг він відійти, як «фокке-вульф» відкрив вогонь по хвосту його літака, і він свічкою пішов до землі. Ми залишилися вдвох. Бензин, справді, закінчувався й час минув, але я знав, що противник теж довго не протримається. Значить, все залежить від того, хто довше витримає, хто ощадливіший. Ворог, мабуть, гадає, що ми виконуємо роль своєрідної принади, і не атакує нас. Кружить осторонь, вибирає момент. Так минає ще кілька хвилин. Раптом німці почали відходити: або бензин у них закінчився, або вдалились до хитрощів — не знаю. Кричу товаришеві: «Атакуємо!» Зав'язався бій. Машину кидаю так, що не бачу, де небо, де земля, і з ходу збиваю літак противника над його ж тери-

торією. Мій ведений став відходити, але як тільки вийшов на пряму, його збили. Він потім вісім місяців пролежав у госпіталі, а я благополучно повернувся додому. Правда, знесилений, намоклий, захриплий, але з перемогою. «Фоккери» полетіли ні з чим, не скинувши жодної бомби на наші війська...

І ще про один приклад бойової витримки розповів нам командир полку:

Льотчик Шебеко повів якимось групу на бойове завдання. Винищувачі пролітали над оточеним ворожим угрупованням. У льотчика Геращенка саме в цю хвилину відмовив мотор. Він змушений був зробити посадку. Повідомляє про це по радіо Шебека. Той зробив розворот своєю машиною і разом з групою почав прикривати посадку Геращенка до самої землі — відганяти німців, поки Геращенко не добіг до окопів і не сховався в них. Тільки тоді наша група полетіла. Геращенко згодом розповідав нам: « В окопах лежав грубий наст льоду. Я помітив досить велику розколину, заглянув — бачу, на дні вода, а поміж нею й льодовим настом вільний простір. Я плигнув у воду й сховався під крижаний дах. Чую, ідуть німці. Вони мене шукають, крокують просто над моєю головою, кричать лаються. Довго шукали, але так і не знайшли. Їм і на думку не спало, що я сиджу в льодовій воді».

Так він просидів до темноти, а вночі виліз, дійшов до села. Якась бабуся дала йому одяг. Він кілька тижнів ховався, нарешті перейшов лінію фронту й повернувся в частину.

Так, міцні льотчики були в цьому полку, випробувані й загартовані в боях.

8. ПРО ВІЛЬНЕ «ПОЛЮВАННЯ»

Передо мною було поставлено завдання: вилітати на вільне «полювання». Уважно приглядаюся до товаришів, які вже мали досвід у цій новій для мене галузі бойової діяльності. Коли я виконував завдання по прикриттю наземних військ, мені не доводилось довго шукати ворога, він сам з'являвся на поле бою, застосовуючи різні хитрощі, і ми із своєю групою повинні були його знищувати, обороняти від нього наші наземні війська, переправи. «Мисливцям» же відводився район «полювання», де вівся вільний розшук повітряного противника. «Мисливець» повинен був знати не тільки повітряну обстановку, але й дії наземних

військ. Тоді він легше й швидше знаходив ворога, ніби розгадуючи задум ворога, залежно від обстановки на землі. «Мисливці» провадили розшук не тільки повітряного ворога — вони йшли далеко в тил ворога, за десятки кілометрів від лінії фронту, і «полювали» на ворожі машини, ешелони, знищували живу силу й техніку противника.

Мистецтво вільного повітряного «полювання» важке й захоплююче. Шукати нелегко ворога. Але якщо шукатимеш — знайдеш. Уміння шукати ворога в мене виробилося, коли я стеріг наземні війська. Тоді, почувуючи свою величезну відповідальність за них, я вдивлявся в далечінь, щоб заздалегідь побачити ворожі літаки, виграти час, відшукати ворога до його підходу до радянських наземних військ і завдати найбільшої поразки противникові.

«Полювання» тому й зветься «вільним», що льотчик може вільно обирати ціль і час атаки. Повітряний «мисливець» повинен бити напевно. Коли я прикривав наземні війська, то першим атакував німців за всяких умов. Так було потрібно: у перших-ліпших умовах вступати в бій, хоч би там що відігнати ворога від наших наземних військ. Повітряний «мисливець» не повинен атакувати, якщо становище для нього не вигідне, — він раптово завдає удару й раптово виходить з бою. Все ґрунтується на волі, досвіді, розрахунку. Коли летиш на «полювання», то намагаєшся перетнути лінію фронту в «найтихішому» місці, дивишся вперед, використовуючи метеорологічну обстановку, фон землі. Випробовуючи в повітрі всі «поверхи», нарешті знаходиш ціль — ворожі винищувачі; вони або прикривають важливі об'єкти противника, або повертаються з завдання. Потім знижуєшся для розшуку німецьких бомбардувальників і транспортних літаків. Якщо повітряного противника немає, то атакуєш наземні цілі. «Мисливець» повинен правильно побудувати маневр, атакувати раптово й своєю раптовістю приголомшити ворога, а головне — завдати йому поразки, знищити. В цьому мета повітряного «полювання».

9. ЗАТИШШЯ

В ті дні, коли в полку, де я служив раніше, йшла напружена бойова робота, коли війська 2-го Українського фронту вели бої на підступах до Бухареста, на нашій ділянці продовжувалося затишшя. Ми готувалися до наступних великих напружених боїв.

У повітряному бою багато залежить від особистих якостей льотчика, від його готовності до ризику й самопожертви, від його волі до перемоги. «...Але сміливість і відвага — це тільки один бік героїзму. Другий бік — не менш важливий — це вміння. Сміливість, кажуть, міста бере. Але це тільки тоді, коли сміливість, відвага, готовність до ризику поєднуються з відмінними знаннями». Ці слова, сказані товаришем Сталіним на прийомі льотчиків-Героїв Чкалова, Байдукова і Белякова після їхнього перельоту через Північний полюс, закликали нас наполегливо вчитися й готуватися до грядущих боїв. Розраховувати тільки на свою сміливість, безстрашність і навіть на старий досвід ми не могли. Треба було шукати нові тактичні прийоми, вдумливо вивчати поведінку противника.

Мені швидше хочеться почати свою бойову діяльність у новому полку, дати бойове охрещення моєму новому літакові. Але поки що я веду теоретичні заняття з молодими льотчиками, стежу за тренуванням пар, тренуюсь сам, веду розбори польотів.

Молоді льотчики прислухались до кожного слова досвідчених пілотів. Це змусило мене ще старанніше готуватися до занять, аналізувати власний досвід, вирішувати, що з цього досвіду насамперед слід передати молоді. Я йшов за своїм старим правилом: учив і вчився сам.

Добре вчилися зростаючі, здібні льотчики Стеценко, Громаковський, Орлов, Кромаренко. З Громаковським, хоробрим, скромним і досвідченим льотчиком, у нас швидко встановилась дружба. Мені подобалось, що він багато працював над собою. Під час занять Стеценко був уважним, а під час відпочинку веселим. Він дуже любив літати. Не раз було прийде на командний пункт і просить: «Товаришу командире, дозвольте полетіти». Кромаренко за кілька днів до мого прибуття повернувся з госпіталю. І він і Орлов були відважними, грамотними льотчиками. Всі вони наполегливо удосконалювали техніку пілотування.

Командир, людина вдумлива і спостережлива, якось сказав мені:

— Ви помічали, що коли колектив хороший, то й ті, що гірші, підтягуються? Мені іноді траплялися льотчики, які казали: «Він добре зробив, а я зробив би ще краще». У боях — а в них перевіряються всі якості льотчика — з'ясувалося, що це порожні слова — такі льотчики цураються досвіду інших і не діляться своїм. Вони самі не ростуть і не допомагають зростати іншим. Таких і треба підтягати.

Я уважно спостерігав за своїми товаришами, вивчаючи кожного.

Мені дуже сподобався юний ординарець Давид Хайт. Він був дуже турботливий: ніколи нічого не доводилось у нього просити — Давид сам все помічав і все пам'ятав. І я відчував, що він полюбив мене.

Не знаю, коли він непомітно для мене встигав пришити мені підкомірець, почистити обмундирування, тобто подбати про ті дрібниці, на які, здавалось, йому ніколи звертати увагу, тому що навантажень у нього було чимало. Він був посильним на КП, і йому часто давали доручення. Виконував він їх швидко й чітко. Цілий день було бігає по аеродрому або пораяється біля літака лейтенанта Васька. Давид був активним комсомольцем і брав участь у всіх заходах, які проводила комсомольська організація нашої частини. Він дуже любив техніку, усе схоплював на льоту.

Якось увечері після напруженої бойової підготовки, коли і Хайту як посильному на КП довелося побігати, я мимохідь сказав йому:

— Тобі треба вивчити шоферську справу, Давид. Певний, що ти її опануєш швидко.

— Я, товаришу командире, на мотоциклі хотів би їздити, тоді б миттю всі доручення виконував.

З цього дня я часто бачив, як Давид пораяється біля мотоцикла. Якось я йшов на КП. Мене перегнав мотоцикліст — це був мій ординарець Давид. Він помітив мене, залишив кермо і, взявшись у боки, хвацько завернув на КП. Зіскочив, підійшов до мене і, ставши «струнко», доповів:

— Товаришу командире! Ординарець Хайт. Завдання виконано, мотоцикл опанований.

— Та ти просто молодець! Коли ж ти встиг так натренуватися?

Він весело розсміявся, а потім серйозно сказав:

— Товаришу командире, адже ви самі мені говорите, що комсомолец повинен уміти досягати мети.

10. ГВАРДІЙСЬКИЙ ПРАПОР

На початку вересня 1944 року полку, в якому я почав служити, було присвоєно звання гвардійського.

Ми поздоровили один одного, настрої був святковий.

Увечері Асєєв зробив доповідь про виховання особистих якостей радянського офіцера, про те, до чого зобов'язує нас гвардійський прапор.

Після доповіді було багато виступів. Згадували минулі бої, говорили про майбутні.

Нетерпляче чекали ми гвардійського прапора.

Через кілька днів нам вручили гвардійські значки. З штабу авіаз'єднання повідомили, що незабаром прапор нам буде вручати заступник командира авіаз'єднання. Весь полк радісно готувався до цього великого свята.

Генерал-майор приїхав удень. Весь особовий склад частини вишикувався осторонь від КП. Ми не спускали очей з прапора, який стояв на відкритій машині й був загорнений у чохол захисного кольору.

Була призначена група прапорonosців на чолі з начальником штабу. Титоренко й Азаров — асистенти. Я — прапорonosець. Ми зайняли свої місця на правому флангу строю.

Командир полку підійшов до генерала й відрепортував. Генерал-майор поздоровив нас. З прапора зняли чохол, червоне полотнище розгорнулось.

Радісне, могутнє «ура» залунало на аеродромі.

Прапор було вручено командирові полку.

Ставши на коліно, він урочисто поцілував прапор. Ми теж стали на коліна.

Командир полку почав голосно, зворушливо вимовляти слова клятви гвардійця. Ми повторювали її. Одностайно, могутньо звучала наша клятва, клятва воїнів, що готувались до останніх вирішальних боїв.

Я взяв прапор у командира, і наша прапорonosна група пройшла перед всім строєм. Кожний ряд зустрічав прапор голосним, радісним «ура». То були прекрасні, незабутні хвилини.

II. СТАЖОР

Через кілька днів до нас на стажування прибув майор Яків Філіппов, здібний льотчик. У нього ще не було бойового досвіду, і мені доручили брати його веденням на завдання. Але вильотів було мало, тому Філіппов ходив похмурий: він з нетерпінням чекав наказу на виліт.

Нарешті одержую завдання в парі з Філіпповим вилетіти на «полювання». Одержуємо останні дані про наземну й повітряну обстановку в смузі, відведеній для «полювання». Роблю значки на карті: тут розташовані ворожі аеродроми, зенітки, тут шосе й залізниця. Враховую

район дії наших штурмовиків і бомбардувальників. Якщо в повітрі зустрінуться «іли» або «петлякови», то майже напевно зустрінуться й ворожі винищувачі: вони звичайно намагаються прив'язатись до наших штурмовиків і бомбардувальників,

Вилітаємо вдосвіта. В повітрі спокійно. Ворожих літаків не видно. Навіть зенітки не стріляють. Заглибились кілометрів на шістдесят у тил німців. Вирішую атакувати наземну ціль. Швидкість у нас хороша. Раптово вискакуємо на залізничну станцію. Там, на шляху, стоїть до дванадцяти ешелонів, кілька паровозів під парами. Зараз зенітки відкривають вогонь. Не задумуючись, передаю Філіппову по радіо: «Робимо протизенітний маневр». Кидаємо літаки в різні боки, і зенітки, справді, відкривають вогонь, снаряди вибухають у хвості машини.

Треба схитрувати — зачекати, поки поїзд вийде на перегон.

Відлетіли вбік. Спостерігаємо. Зенітки припинили вогонь, але жодний ешелон не рушає з місця. А час, відведений на «полювання», закінчується.

Дивлюсь — на роз'їзді стоїть ще один поїзд. Командую введеному: «Прикрий, іду в атаку». Атакувати довелося з бриючого польоту. Відкрив огонь — бачу, снаряди влучають у вагони. Коли я проскочив над ними, мене хитнуло — кілька вагонів вибухнуло. Значить, ешелон був з боеприпасами.

Філіппов — новачок, тому, коли ми повернулися, він безупинно розповідав про наше «полювання», про те, як ми потрапили під обстріл, і запевняв, що всі зенітки били саме по моєму літаку.

— Бачили, гади, що ви ведучий!.. А чому ви не атакували ешелони на станції?

— Не можна захоплюватися. Ціль, звичайно, була принадою, але нас у ту ж мить збили б. Для «мисливця» дуже важливі передбачливість і витримка.

12. КОМАНДИРОВКА

Минуло кілька днів. Якось ранком після політінформації мене викликали до командира. Одержую наказ: терміново на чолі групи в десять літаків вилетіти на 3-й Прибалтійський фронт.

В Прибалтиці фашисти чинять запеклий опір. Але наші війська, незважаючи на важкі умови — болота, ліси, озера, — женуть німців.

Ворог відступає. На одну з діляниць 3-го Прибалтійського фронту німці перекинули досвідчених «мисливців». Моя група повинна очистити повітря від ворожих літаків, забезпечити свободу дій нашої авіації.

— Нарешті дочекався! — говорю я Чупікову. — Без справжнього діла набридло сидіти.

Він дивиться на мене поглядом, який говорить, що йому все зрозуміло, і посміхається:

— Виліт призначено о десятій ноль-ноль. Часу на те, щоб зібратися, досить. З вами піде пасажирський літак «Лі-2» з техніками. Можете взяти з собою Зірку.

— Дуже добре, хлопці будуть задоволені, — всією «домівкою» полетимо!

Одержую вказівки про повітряну обстановку на трасі. Поки техніки готують літаки, збираю льотчиків. Ми докладно розглядаємо карту, позначаємо маршрут, намічаємо трасу перельоту і район майбутніх дій.

Командир висловлює своє побажання нам на дорогу, і ми йдемо до машин, щоб востаннє перевірити їх.

До мене підходить Хайт:

— Дозвольте звернутися, товаришу командире? Я не лечу з вами... Ви будете над моїми рідними місцями, над Ригою... — У нього від хвилювання надірвався голос, він зблід. — Бийте фашистів, товаришу командире! Згадуйте мене, а я весь час буду думати про вас.

Веду Хайта під крило літака, заспокоюю його. Я чув, що в нього хворе серце.

— Тобі погано, Давиде?

Він намагається посміхнутися:

— Так, серце бешкетує, треба клапани замінити.

Вдивляюся в розумне, сумне обличчя цього хороброго хлопця. Я знав, що до війни він жив у Ризі з батьками. Його батько—майстер-червонодеревець. Мати — хатня господарка, вирощувала сина. Коли німці вторгнулися в Латвію, Хайту було років тринадцять. Він вирішив піти до Радянської Армії й сказав про це батькові. Той схвалив його бажання. Мати, плачучи, умовляла хлопчика не йти. Батько її переконав. Давид, домовившись з товаришем, ввечері пішов з дому. Біля мосту, захопленого німцями, фашисти відкрили по хлопчиках вогонь. Товариш Давида був убитий, а йому пощастило втекти. Він добрався

до маленького загону рижан і з ними вийшов у район розташування радянських військ. Так Давид потрапив до нашої частини, став «сином полку». Тут він вступив до комсомолу. В полку Хайт почував себе, як у рідній сім'ї. Давид знав, що в Ризі фашисти знищували єврейське населення, і турбувався за своїх рідних. Тому він так схвилювався, коли дізнався, що я лечу на чолі групи льотчиків на боротьбу з фашистськими «мисливцями», що братиму участь у боях за визволення його рідного міста...

За годину ми були готові до польоту.

Нас проводжали льотчики. Залунала команда: «По літаках!» Я потиснув руки товаришам, що залишились на аеродромі, обняв Давида й сів у кабінку. Давид щось схвилювано кричав мені. Ми знялись і взяли курс на північ...

Сідаємо на польовий аеродром на кордоні Латвійської й Естонської РСР. Тут район запеклих боїв. Іде наступ наших військ на Ригу.

Літаків на аеродромі небагато — майже всі пішли на бойове завдання.

— Добре, що прилетіли, дуже добре! — говорили нам товариші, що перебували на аеродромі.

В цей час приземлився «Лі-2», зарулив на стоянку, і до мене занісся дружний сміх: навколо «Лі-2» клубком котилося, вітаючи землю, наше скуйовджене, очманіле від перельоту ведмежа.

У штабі авіаз'єднання мені сказали:

— Перед вами серйозне завдання. Фашисти кинули сюди запеклих повітряних вовків. Вони нам дуже заважають. Ознайомтеся з бойовою обстановкою й завтра зранку починайте діяти.

13. БІЙ З НІМЕЦЬКИМИ «МИСЛИВЦЯМИ»

В перший день ми ретельно, докладно знайомились з районом польотів і наступного дня почали шукати противника. Мій перший виліт був невдалий. У парі з Титоренком перетнули лінію фронту. Зайшли «на сонце». Місцями шар хмарин тонкий. Пробиваємо його. Шукаємо фашистських літаків. Ходимо на різних висотах, курсах, залітаємо в район ворожого аеродрому і, залишаючись непоміченими, підстерігаємо ворога, щоб збити його при вильоті. Ми пробули над територією ворога

майже з годину й повернулися додому ні з чим. Було дуже обидно, і в нас у обох від цього вильоту був зіпсований настрій.

22 вересня вилітаю з молодим льотчиком Шараповим — він прекрасно тримається в парі.

Ми над територією противника. Вісім ворожих літаків прямують до лінії фронту. Оглядаюся навкруги й заходжу до них у хвіст. Німці, не помічаючи нас, спокійно продовжують політ. Але нас помітили із землі ворожі зенітники.

Пізно! Я щільно пристроююся до крайнього літака, відкриваю вогонь. Німець перекинувся через крило і впав додолу, просто в ліс. Льотчик зіскочив на парашуті. Решта кинулися втікати.

Набираю висоту. Дивлюсь — немає мого веденого. Позаду мене в повітрі розриви зенітних снарядів. На душі тривожно: мабуть, Шарапов збитий ворожими зенітками. Я повинен помститися за товариша, не піду без бою! В цей час у повітрі з'явилося шість «фокке-вульфів». Вони прямували до лінії фронту. Я сам, без прикриття. «Збити ведучого!» даю собі команду. Заходжу ззаду, з боку ворожої території. Ведучий помічає мене. Намагається набрати висоту, але я його наздоганяю, відкриваю вогонь, і фашистський літак падає вниз. Льотчик стрибає на парашуті. Решта «фоккерів» кинулися врозтіч. Вони, мабуть, гадали, що я не один. Але ось з'являється ще чотири «ФВ-190». Це, мабуть, ворожі «мисливці», викликані по радію.

Вступаю в бій із свіжою четвіркою. «Фокке-вульфи» намагаються вийти вище мене, але це їм не вдається. Один ворожий «мисливець» особливо старанно намагається набрати висоту, щоб ударити зверху. Поки мене відволікали три інші літаки, він відійшов трохи вбік і почав набирати висоту. Траси прорізали повітря. Я помітив хитрість німця, кинувся на нього й примусив, правда недобитим, втекти на захід. Ворожа трійка заметушилася. Німці зробили оборонний круг і почали відтягати мене ще глибше на свою територію.

Час, відведений мені на «полювання», закінчувався. Я різко й несподівано для ворога піднявся вгору. І німці, мов від гонитви, почали відходити на захід. Прямую додому, з тривогою думаючи про веденого. Він не повернувся.

В цей день всі льотчики доповіли мені про успішне виконання завдання. Наша група збила кілька літаків.

Я запам'ятав місце бою з «фокке-вульфами» і через кілька днів, коли наші війська визволили район від німців, ми знайшли свідків повітряного бою. Старик-селянин розповів:

— У цьому лісі було багато німців. І коли з'явилося вісім літаків, а до них ззаду підійшли ще два, то дуже почали бити зенітки. Я не міг розібрати, які літаки наші, які — німецькі. Бачу — снаряд попав у задній літак. Льотчик почав спускатися на парашуті. А фрици регочуть, кричать: «Рус, рус!», скалять зуби. Радянський льотчик приземлився й побіг у ліс. Що було з ним далі — не знаємо. Дивимося, з'являється ще парашутист. Серце в мене навіть занило: думаю, ще одного радянського льотчика підбили. Жінки заплакали. А німці задоволені, галасують, пальцями на парашутиста показують. І раптом бачимо — на землю спускається фриц. Як же ми зраділи! А коли перед носом німців з'явився третій парашутист, теж німець, вони заголосили: «Капут, капут!»

Оце й усе, що нам вдалося дізнатися про товариша.

14. В ГАРЯЧИХ БОЯХ

Я почав обирати нового веденого. Зупинився на льотчикові Іванові Щербакові. Він був давнім, досвідченим працівником авіаційної школи й підготував не один десяток бойових льотчиків. Сам він потрапив на фронт недавно. У Івана Щербакова слух був кепський, але в повітрі завдяки шлемофонам чув прекрасно.

Пілотував він добре, але мені хотілося перевірити його бойові якості. Казали, що він дуже квапиться в бою, тільки побачить противника — стрімголов кидається на нього. Це треба було врахувати.

Вилетіли ми з ним парою. Над територією ворога я помітив попереду, нижче від нас два ворожих літаки. Щербаков був трохи ближче до них. Але не встиг я оцінити обстановки, як почув голос Івана. Порушуючи дисципліну, він крикнув мені:

— Прикрий, я атакую! — і кинувся на німців.

Один ворожий літак упав. Але в ту ж мить на Щербакова накинулась друга пара — вона заходила збоку, у хвіст його літака.

Передаю йому: «Щерба, позаду фрици!» — і заходжу в хвіст одному з літаків. З першої черги збиваю його. В цей час на мене згори «навалилась» ще одна пара. Я зав'язав з нею бій.

Скрутно було нам — мій ведений своїм тактично неправильним, необміркованим ходом порушив весь порядок.

На аеродромі після посадки я покликав Щербакова й довго говорив з ним. Ретельно, до дрібниць розібрали ми наш бій.

— Запам'ятайте раз і назавжди, — сказав я — не можна порушувати бойового порядку пари.

Добре билася пара Александрюка й Васька, і я поставив за приклад іншим згуртованість і погодженість їх дій.

Так, відшліфовуючи свою майстерність, ми били ворога.

...Ми цілий день у повітрі. На великій висоті перелітаємо через лінію фронту.

Внизу імла в яскравих розривах — на землі йде запеклий бій. Видно пожежі: німці, відступаючи, палять будинки, станції, склади. Заграви палають удень і вночі. Літаючи над Ригою, часто згадую свого ординарця. Шукаю повітряного противника...

Прибалтійські фронти — перший, другий, третій — завдають ворогові удар за ударом. Наша група за кілька днів очистила від німецьких «мисливців» доручену нам ділянку фронту. Ми збили дванадцять ворожих літаків. У фашистських «мисливців» зникло бажання залітати на нашу територію. Вони почали ухилятися від бою і, по всьому відчувалося, були дуже деморалізовані.

15. «ДОДОМУ»

Після виснажливого льотного дня ми їдемо на відпочинок у посьолок. На нашому подвір'ї живе рудий цуцик. Звуть його Джек. Спочатку він побоювався Зірки, скиглив, коли вона з'являлася, ховався в куток. Але коли ведмежа вирішило розправитися з ним, як з Кнопкою, Джек завищав і вчепився Зірці за вухо — знайшов дошкульне місце. Ведмежа завило й кинулось тікати. Кілька днів вони очікувально поглядали один на одного. А якось ранком я побачив зворушливу картину: ведмежа спить, а поруч, поклавши голову йому на лапу, дрімає Джек.

Ми почали брати Джека з собою на аеродром. Він перший вискакував з машини й разом з Зіркою бігав навколо літаків. Цуцик був кмітливий, акуратно брав свою порцію, з'їдав її осторонь, швидко навчився служити. Забавна була пара — Зірка й Джек! Незграбне ведмежа й в'юнкий цуцик поспішають по аеродрому до їдальні. Зірка сопе, перева-

люється, а Джек чимчикує, хвіст у нього бубликом. Джек підскочить, пустотливо кусне за вухо ведмежа. те замахнеться лапою, і починається боротьба. Потім, певне, спохватяться й мчать наввипередки в їдальню.

Хазяйка, стара й хвороблива жінка, яка багато пережила за час німецької окупації, розповідала, що, коли тут були німці, фашистський офіцер одного разу мало не вбив собаку: він щосили ударив Джека чоботом. Джек довго пролежав на місці, а потім зник. З'явився худий, зіхлялий, коли німці вже були вигнані з цих місць.

...Минуло ще кілька днів. Бої йшли на найближчих підступах до Риги. Завдання командування виконано. Одержую наказ повернутися з групою в свою частину.

Ледве світало, як ми вже були на аеродромі. Збираючись назад, ми забрали з собою й Джека — хазяйка нам його подарувала. Ми навантажили все своє «господарство» у «Лі-2», тепло попрощалися з льотчиками й полетіли додому.

16. ЛИСТ ВІД БАТЬКА

Наша частина перебувала на старому місці. Як і раніше, було затишшя. Нас чекали з нетерплячкою. Весь полк, вишикувавшись на аеродромі, зустрічав мою групу.

Я привітався з льотчиками й коротко відрепортував командирові про наслідки командировки.

Чупіков похвалив нашу групу і, міцно потискуючи мені руку, сказав:

— Про тактику й методи бою з німецькими «мисливцями» доповісте завтра на конференції.

Там, де приземлився «Лі-2», зібралась ціла юрба. Джек винувато крутив хвостом: у нього в повітрі був приступ «морської хвороби». Зірка ж була в надзвичайному захопленні: вона пізнала «домівку» й бігала від одного льотчика до другого. Хтось притискав Кнопку. І коли ведмежа, як звичайно, схопило її і вона завищала, Джек двома стрибками опинився біля Зірки. Він з гарчанням став смикати ведмежа за вухо. Зірка рывкнула й випустила Кнопку, але на Джека не напала: вони мирно сіли одне біля одного.

Радісно зустрів мене Хайт. Він притаскав цілу пачку листів.

Спочатку я прочитав лист батька. Мене вразило його повідомлення: старший брат Яків загинув у 1942 році в боях під Сталінградом. Батько писав також про те, що повернулося кілька чоловік, яких німці вигнали в неволю разом з моїм братом Григорієм. Вони розповідали, що Григорій потрапив у групу радянських людей, яких фашисти відправили в концтабір під Любліном, мабуть в Майданек. Цим було все сказано. Вони говорили, що Григорій був такий слабкий і так схуд від тортур і мук, що, мабуть, і не доїхав до Майданека.

Про Якова й Григорія батько повідомляв коротко й скупі. Мабуть, йому було важко писати. Кожний зрозуміє, що я пережив, дізнавшись про загибель братів, особливо про те, як загинув Григорій.

Батько закінчував листа так: «За тебе, синку, і мене поважають. Але, роблячи своє діло, ти пам'ятай, що воюєш не для себе особисто, не заради своєї слави, а заради всієї нашої Радянської Вітчизни».

Надійшов лист від старих однополчан. Василь Мухін, як завжди, тепло писав, що товариші згадують про мене, що воюють вони непогано, особливо відзначається Євстигнєєв.

Похапцем, перед бойовим вильотом, Василь дописав: «Дуже горюю, що не можу перевестися до тебе. Без тебе мені скучно й на землі, і в повітрі; де б нам призначити один одному зустріч — в Ображіївці, Гомелі чи в Берліні?»

Не забував мене й старий колгоспник Конєв: запрошував у гості, повідомляв про те, як працює для фронту колгосп.

Весь вечір льотчики моєї групи ділились з товаришами своїми враженнями про бої на 3-у Прибалтійському фронті. Хайт не відходив від нас і з палаючими очима слухав мої оповідання про бої на підступах до Риги.

Наступного дня в полку провадили розбір польотів моєї групи. Наші доповіді на конференції докладно обговорювались.

14 жовтня 1944 року ми дізналися, що напередодні радянські війська визволили Ригу. Радісно збуджений до мене прибіг розповісти про новину Давид. Приємно відчувати, що й наша група льотчиків брала участь у визволенні столиці Радянської Латвії.

17. ІСТОРИЧНІ ДНІ

Фашистські війська повністю вигнані за межі нашої Батьківщини. На визволеній радянській землі вже почались відбудовні роботи.

Парторганізація й командування нашої частини влаштовують урочистий вечір, присвячений цій історичній події. З доповіддю про розгром німецьких армій виступає майор Асеев. Після нього кажуть промови льотчики. Кожному хочеться сказати своє слово, і льотчики говорять від щирого серця, з піднесенням. Їхні виступи звучать клятвою: остаточно розгромити ворога!

Ми присвятили Батьківщині не тільки «душі високі поривання», ми присвятили їй все своє життя, все своє вміння. І на славу Вітчизни льотчики готові на яке завгодно випробування й жертви.

На нашій маленькій ділянці величезної битви ми неухильно виконуватимемо геніальний стратегічний план, який намалював великий полководець Сталін,— план знищення гітлерівців на їхній території.

...18 жовтня 1944 року Москва салютувала військам 4-го Українського фронту, які перейшли через Карпатський хребет і визволили Закарпатську Україну. Наші війська прийшли на допомогу народній визвольній армії Югославії і 20 жовтня визволили Белград. Через три дні, 23 жовтня, війська 3-го Білоруського фронту перейшли в наступ, прорвали потужну довготривалу оборону німців на кордоні Східної Прусії й вступили на територію Німеччини.

18. СУМНА ЗВІСТКА

Наприкінці жовтня я одержав листа від Мухіна. Він повідомляв, що, виконуючи бойове завдання, загинув заступник командира частини, колишній комекс Семьонов.

Мухін писав, що тепер заступником Ольховського став Кирило Євстигнєєв, а Паша Бризгалов — командиром ескадрильї. Я подумав про те, з яким почуттям приймав призначення Кирило, як твердо й бездоганно виконуватиме він свої нові обов'язки.

Я сидів один у землянці. Перед очима стояв Семьонов.

Так, на фронті все трапляється! Такий досвідчений, безстрашний і холонокровний льотчик, який воював з першого дня війни, і загинув!

Мені важко було звикнути до думки, що Семьонова більше немає в живих. Багато дечим я був зобов'язаний своєму вчителю й другу.

Шум заведеного мотора вивів мене з стану задубілості. Минали останні хвилини відпочинку перед чергуванням на рації. Я вийшов на аеродром, щоб поділитися з друзями горем.

У цей день надійшло повідомлення, що батьки Хайта знищені фашистами в гетто.

Ми довго не наважувалися сповіщати Давиду про це, знаючи, як важко буде йому пережити цю втрату. І справді, коли Хайт дізнався про те, що трапилось, його не можна було заспокоїти, і ми намагалися не залишати його на самоті.

19. ПІДГОТОВКА

Наступила двадцять сьома річниця Жовтня. Ми вишикувалися біля командного пункту. Командир полку поздоровляє нас з великим святом.

Вдень я одержав листи з поздоровленнями від батька, брата Сашка й друзів із старого полку. До свята прийшло багато листів від незнайомих, але близьких нам людей: від робітничих фронтових бригад, колгоспниць, учнів, учителів.

Заступник командира по політичній частині зачитав нам доповідь і наказ Верховного Головнокомандуючого товариша Сталіна.

Радянська Армія, виконуючи план Верховного Головнокомандуючого, завдала ворогові удар за ударом, один від одного сильніший. Радянський державний кордон відновлений на всьому протязі від Чорного до Баренцового моря. Війну перенесено на територію гітлерівської Німеччини.

Тепер радянські війська повинні вирішити останнє заключне завдання — добити фашистського звіра в його власному лігві й підняти над Берліном прапор перемоги.

Нас охопило надзвичайне піднесення, коли ми почули слова вождя: «Є підстави сподіватися, що це завдання буде виконано Червоною Армією в недалекому майбутньому».

На нашій ділянці до цього часу були захоплені військами фронту два плацдарми на західному березі Вісли.

Німці безуспішно намагалися відкинути радянські війська за Віслу. Всі атаки гітлерівців були відбиті. Противник зазнавав великих втрат.

Вісла для німецького командування була вирішальним рубежем. На її західному березі починалася глибоко ешелонована довготривала система оборони німців.

Фашисти сподівалися, що Радянська Армія, штурмуючи ці укріплення, знекровить себе й видихається. Німці, надіючись на затяжну війну, розраховували на Віслі завдати нам контрудару.

Уся смуга поміж Віслою й Одером була підготовлена до довготривалої й впертої оборони. Тут було сім рубежів, не рахуючи проміжних. Перший рубіж, на який німецьке командування поклало великі надії, якраз проходив західним берегом Вісли; останній — західним берегом Одера.

На північ від Варшави стала активно діяти ворожа авіація. Німці провадили посилену розвідку, незважаючи на те, що радянські льотчики перехоплювали ворожих розвідників. Ми почали частіше вилітати, але заважала погана погода.

Як і раніше, живемо розміреним і порівняно спокійним життям. Ранком, після сніданку, політінформація, потім навчання на землі, тренувальні польоти, розбори, перед вечерею політнавчання. Тренуємося в техніці пілотування. Досвідчені льотчики багато працюють з молодими пілотами.

Я майже весь час перебуваю біля рації: стежу із землі за тренуванням і по радіо виправляю помилки молодих льотчиків у повітрі, подаю їм короткі команди. Увечері проводжу докладні розбори польотів.

Роботи багато. Весь день із світанку до темноти завантажений.

Іноді до нас приїжджають бригади художньої самодіяльності з сусідніх частин. Більш за все мені подобається бригада кавалеристів — вони чудово джигітують, співають, танцюють. Зрідка, коли є вільний час, ходимо на полювання. Мрячить дощ. Тхне вогким деревом, опалим листям. Ліс нагадує рідні місця: в дитинстві я любив ходити з хлопцями в ліс збирати журавлину, гриби.

Усім нам дуже набридла бездіяльність.

В останніх числах грудня 1944 року я чергував біля рації. Уважно оглянув небо: біла смуга тане в прозорому повітрі — це слід від воро-

жого розвідника. Але літака не видно — він летить дуже високо. В повітрі пілотують Александрюк і Васько. Передаю їм:

— У напрямку аеродрому йде розвідник противника.

Наводжу їх на його слід. Ведучий Александрюк відповідає, що помітив противника. Передаю по радіо наказ:

— Збити ворога!

Фашист виявився досвідченим розвідником. Він почав маневрувати, намагаючись втекти від наших.

Із землі я уважно стежу за повітрям, за боєм товаришів, виразно уявляю обстановку, що склалася. Хвилююся за наслідки бою.

Мимоволі починаю жестикулювати й примовляти: «Ось так, Васько! Молодець! Не підкачай!.. Бий, бий! Александрюк, не втрачай і секунди!»

Нарешті Александрюк доповідає:

— Літак противника збитий.

Як не викручувався фашист, живий не пішов.

Незабаром від нас полетів Шебеко — він одержав призначення в іншу частину. На його місце прибув Герой Радянського Союзу Олександр Куманічкін. Його біографія мало чим відрізняється від біографії кожного з нас. До війни був робітником на взуттєвій фабриці «Буревістник» в Москві. Закінчив аероклуб, потім льотне училище. Куманічкін багато працює, весь час удосконалює свої льотні якості. На його рахунку не один десяток збитих ворожих літаків.

Мені він дуже сподобався. Ще до того я чув багато хорошого й похвального про нього від командира полку, який уже воював разом з ним.

Люди по-справжньому виявляють себе в бою; чим більше з товаришем літаєш, тим більше його знаєш.

Коли Куманічкін прибув до нас у полк, командир сказав мені:

— Тепер я літатиму в парі з Куманічкіним, а ти з Титоренком.

Я був задоволений: нарешті в мене буде постійний напарник!

Куманічкін розпочав виконувати обов'язки штурмана полку. Акуратно, по порядку розкладав усі карти, штурманські записи. Відчувалося, що в нього добра штурманська підготовка. Він і оселився разом зі мною і Титоренком, і ми дуже подружили.

20. БОЙОВА ВИУЧКА

В ці дні ми відчували наближення генеральної, вирішальної битви, яка забезпечить нам остаточну перемогу над ворогом, і думка якось мимоволі зверталась до минулого. Як і мої однополчани, що одночасно зі мною прибули на фронт, я пройшов декілька етапів бойової виучки. У мене їх було шість.

До фронту — перший етап. Я мріяв тоді про збитий ворожий літак. Це була моя головна мета. Бойова тактика була для мене лише теорією.

Другий етап тривав до початку битви на Курській дузі. Як і мої товариші, молоді льотчики, я квапився в повітрі, не вмів ще контролювати себе, з напругою розподіляв увагу.

В боях на Курській дузі — третій етап — я вже почав діяти розсудливіше.

Багато дечим я зобов'язаний Семьонову — у нього відвага поєднувалася з розрахунком. Цього він учив і нас, молодих. Але в мене не було впевненості в собі. Ворог часто нав'язував мені бій. Це були мої перші бойові кроки на бойовому терені, хоч я вже збив кілька ворожих літаків. Мені все здавалося, що я чогось не знаю, чогось не зробив. Важко було техніку пілотування поєднати з веденням вогню. Іноді я відчував нерішучість, невпевненість у собі.

Четвертий етап пов'язаний з боями над Дніпром. Я діяв сміливіше, холоднокровніше, ініціативніше, з'явилося почуття відповідальності не тільки за свої дії, а й за дії групи.

На початку свого бойового шляху я ясно уявляв собі картину боїв тільки на тій вузькій ділянці, де перебувала моя ескадрилья. Кругозір був у мене неширокий. Я засвоїв два основні правила: хоробро битися з ворогом і весь час триматися групи, не відриватися від неї, пильно стежити за діями командира. Але коли я сам почав водити групи, у мене з'явилося почуття відповідальності за всіх, хто б'ється зараз під моїм командуванням.

Треба було вчити молодих льотчиків, і на землі, і в повітрі показувати їм приклад.

Так почався п'ятий етап.

На північ від Ясс, в Румунії, я з групою виконував завдання, прикриваючи наземні війська, відбиваючи ешелоновані нальоти ворожої авіації. Це виховувало в мене командирські здібності.

В той же час уже відшліфовувалися тактичні прийоми: я навчився нав'язувати ворогові свою волю, починав бій з тих позицій, які вважав найвигіднішими для себе, навчився блискавично атакувати ворога, наперед угадувати його хитрощі. Це підготувало мене до повітряного «полювання» — до шостого етапу мого бойового зростання.

Літаючи на «полювання», я відчував бойове братерське єднання з наземними військами. Це почуття виробилось у мене за довгі місяці бойової діяльності на Дніпрі й на північ від Ясс, де я ніс повітряну вахту над нашими наземними військами.

Думка, що якою завгодно ціною треба одбити наліт ворожих літаків на наші війська, керувала мною й тепер.

21. ФОТОКІНОКУЛЕМЕТ

Якось увечері командир сказав:

— Знаєте новину? Літатимемо з фотокінокулеметами.

Ми всі зраділи. Найкращим способом контролю, який не тільки підтверджує наслідки бою, а й фіксує дії льотчика в бою, був фотокінокулемет.

По знімку, зробленому фотокінокулеметом, можна було побачити свої помилки й дістати наочну уяву про бій. Це відмінний посібник під час розбору польотів.

І ось у нашій частині з'явилися фотокінокулемети. З величезним інтересом ми почали їх вивчати, швидко опанували й одержали чудові наслідки.

Фотоконтроль ще більше підтягнув льотчиків. Бувало так: льотчик прилетить і доповідає, що вів вогонь з короткої дистанції. Але ось у руках командира проявлена плівка фотокінокулемета. І виявляється, що дистанція була не такою вже й близькою.

Льотчики нетерпляче чекали проявлення плівки. Іноді після напруженого бою буває важко згадати й встановити послідовність своїх дій. Плівка фіксувала їх з абсолютною точністю, і льотчик завдяки фотоконтролю міг цілком об'єктивно аналізувати всі свої дії.

Знімки, зроблені фотокінокулеметом, були добрим наочним посібником при вивченні німецьких реактивних літаків, що з'явились у цей час на фронті.

Одного разу командир частини, вилетівши на літаку, обладнаному фотокінокулеметом, побачив два «мессершмітти» особливої конструкції: під їхніми фюзеляжами були додаткові пристрої. Спочатку Чупікову здалося, що це бомби. Літаки летіли з нормальною швидкістю. Чупіков наздогнав їх і відкрив вогонь. Німецькі літаки бою не прийняли й почали тікати, розвинувши велику швидкість.

Це були літаки з реактивним двигуном.

У нас зібралася полкова конференція для обговорення методів бою з ворожими літаками, устаткованими реактивними двигунами. До цього часу, крім Чупікова, ніхто з льотчиків нашої частини ще не зустрічав німецьких реактивних літаків. І тепер ми побачили їх на знімку, зробленому фотокінокулеметом командира.

Зустріч командира з реактивним літаком льотчики жваво обговорювали не тільки на конференції, ми говорили про неї між польотами й на відпочинку. Німці намагалися вплинути на нашу психіку. Ставка їхня була бита й цього разу. Ми знали, що перевага нашої радянської авіаційної техніки у вирішальних сутичках, що наступали, виявиться у всій своїй могутності і що панівне становище в повітрі залишиться за нами до кінця. Ми ще наполегливіше готували себе до цих днів і обговорювали способи ведення бою з реактивним літаком.

22. В НАПРУЖЕНОМУ ЧЕКАННІ

На початку січня 1945 року ми перелетіли на новий аеродром на західному березі Вісли в районі плацдарму, зайнятого радянськими військами.

Ранком 13 січня командир зібрав весь особовий склад частини. Нам зачитали спеціальний наказ Військової ради фронту.

Військова рада попереджувала, що ворог чинитиме опір з жорстокістю приреченого на смерть, і кожний з нас повинен виявити мужність, рішучість, відвагу, не давати противникові відпочивати. Ми повинні діяти так, як вчить нас товариш Сталін: уміло організувати переслідування ворога. Наказ закінчувався натхненними словами:

«За нашу радянську Батьківщину, за наш героїчний народ, за нашого любимого Сталіна вперед, бойові товариші!»

Ми з нетерплячкою чекали початку бойових дій військ фронту. Але нас бентежила нелітна погода.

Увечері ми дізналися, що війська 1-го Українського фронту вже перейшли в наступ. Настали дні великого походу Радянської Армії на фашистську Німеччину.

Ранком 14 січня я, як звичайно, прокинувся дуже рано. Лунали звуки артилерійської стрілянини — наші війська розпочали артилерійську підготовку.

Схопився і кинувся до віконця: падає густий мокрий сніг. Подивився на Куманічкіна, він — на мене.

— Нарешті розпочалось, Ваню! Але погода не дозволить нам сьогодні літати. Невже війська підуть у наступ без авіації?

Куманічкін, Титоренко і я помчали на аеродром, на КП. Там ми дізналися, що головна ударна група військ нашого фронту з плацдармів на західному березі Вісли почала наступ без авіації. Війська нашого фронту завдають німцям розтинаючого удару. Як важливо зараз допомогти наземним частинам ударами з повітря! Але метеорологи «погоди не дають».

Сидимо в своїх літаках у повній бойовій готовності, але наказу про виліт немає. Просиділи в машинах до вечора. Напруження було таке велике, що не відчувалося ні холоду, ні втоми.

Радянська Армія майже одночасно перейшла в наступ на величезній ділянці фронту. Крім 1-го Українського й 1-го Білоруського, наступають 2-й і 3-й Білоруські фронти і 4-й Український фронт — в районі Карпат.

Ранком 15 січня ми дізнаємося, що головна смуга ворожої оборони прорвана й війська 1-го Білоруського фронту просунулись на дванадцять-вісімнадцять кілометрів у глиб території ворога.

Вдень у складних метеорологічних умовах вилітаємо на бойове завдання. Виразно бачу, що відбувається на землі. Могутньою лавиною рухаються радянські танки, піхота, дуже б'є артилерія... Як часто останніми днями ми пролітали над цією ділянкою, і ніхто з нас не помітив зосередження такої величезної кількості військ! Наша техніка тільки зараз, як кажуть, виявила себе, з'явившись мов з-під землі. Бойова підготовка до наступальних операцій була проведена так блискуче, що навіть ми, люди, які спостерігають за землею з повітря, до остан-

нього дня не підозрівали, яка величезна кількість радянських військ і техніки переправилась і зосередилась на плацдармах, не уявляли собі розмаху операції, яка буде здійснена в ці дні.

Ми не зустріли в повітрі жодного ворожого літака.

До кінця дня опір німців на нашій ділянці придушено.

Ми, льотчики, захоплюємося майстерністю наших танкістів, артилеристів, піхотинців!

Якого нищівного удару завдали вони за два дні наступальних боїв навіть без підтримки авіації!

Радянська Армія наступала одночасно на всьому радянсько-німецькому фронті, позбавивши ворога можливості перекидати резерви з однієї ділянки фронту на іншу.

23. ПОЧИНАЄМО ДІЯТИ

Образою було для нас, льотчиків, в ці дні сидіти на землі, а ще більшою образою, здається, було для нашого гостя — стажиста майора Якова Філіппова. Його стажування наближалось до кінця, а він ще не був у справжньому бою. Він не міг всидіти на місці, щохвилини бігав дзвонити на метеорологічну станцію й повертався похмурий.

— Ні, мені не пощастило! Чорт би забрав цю гнилу погоду!

16 січня трохи випогодилось, і ми в парі з ним вилетіли на вільне «полювання». Перетнули лінію фронту. Я вирішив піти до ворожого аеродрому. Покружляли над ним. Як на зло, жодний німецький літак не вилетів. Аеродром мов завмер — над ним, мабуть, ранком добре попрацювали наші бомбардувальники.

Почекав кілька хвилин. Час, відведений на «полювання», наближається до кінця. Прямуюмо додому. Підлітаємо до лінії фронту. Дивлюсь — внизу кружляють вісім винищувачів противника. Ось, виявляється, вони де. Нарешті мій стажист побачить противника в повітрі.

Попереджую Філіппова по радіо:

— Яша, прикрій, іду в атаку!

Помітив одного ворожого літака, спікірував, з ходу вривався в стрій противника, відкрив вогонь, і палаюча фашистська машина впала вниз. Німці навіть не встигли відповісти нам вогнем — ми захопили їх знацька. Почав набирати висоту, щоб повторити маневр, але фашистські

літаки пішли геть. Я не чекав, що це так швидко закінчиться й ворог не прийме бою.

Філіпповим я був задоволений: він тримався добре. Наш час минав. Ми не погналися за противником і повернулися на свій аеродром.

Філіппов підбіг до мене.

— Як це ви так швидко умудрилися збити, не розумію! Я не встиг навіть опам'ятатися — раптом траса, і німецький літак зайнявся й упав!

— У бою так і буває: проворонив секунду — відправляйся в «царство небесне», зауважив один з льотчиків.

Ми докладно розібрали з Філіпповим наш виліт, і він говорив, що наочний урок багато дав йому для розуміння характеру повітряного бою.

В цей день почала діяти наша штурмова авіація. Вона громила деморалізовані частини ворога, який відступав, ніби доповнюючи удар артилерії.

24. НАД ВОРОЖОЮ ЗЕМЛЕЮ

16 і 17 січня радянська авіація активно взаємодіяла з наземними частинами й завдавала противникові масованих ударів. Наступ розвивався з нечуваною швидкістю. Уже 17 січня нашими військами була визволена столиця Польщі — Варшава.

До 25 січня радянські війська підійшли до державного кордону Німеччини.

Ідучи за військами нашого фронту, перелітаємо в Сокачев, в Іноврацлав, а потім у район Познані.

У познанській цитаделі відсиджувалось німецьке оточене угруповання. Ми одержали завдання під час перельоту проштурмувати цитадель і сісти на аеродромі на південь від міста.

Знялися з в'їждженої смуги. Техніки, а з ними і все наше господарство» — Зірка, Джек і Кнопка — залишились в Іноврацлаві. На новому аеродромі нас повинні були обслуговувати техніки з передової групи.

Підлітаючи до Познані, я побачив на аеродромі, розташованому на схід від міста, безліч німецьких літаків. Майнула думка: там ворог. Виявилось, що німці так поспішно залишили аеродром, що жоден літак не встиг вилетіти.

На бриючому польоті, мало не чіпляючись за дахи, ми пролетіли над цитаделлю й обстріляли з гармат оточене німецьке угрупування.

Наш аеродром був недалеко від колишнього маєтку Фокке-Вульфа, фашиста-авіаконструктора. Нас розмістили в його садибі.

Ми довго дивилися на величезний завод, який стояв недалеко від маєтку і ще недавно випускав літаки. Він був виведений з ладу.

— Ось де «фоккери» пеклись! — говорили льотчики.

Перед очима постало недавнє минуле: група «фокке-вульфів», важко похитуючись, летить бомбити наші міста й села... Згадав новий, світлозелений «фокке-вульф», якого я збив на південь від Харкова...

...Вилітаючи на «полювання» з району Познані, ми заходили далеко вглиб «на грані» пального. Була сльота. Низько сунули хмари. Я літав на бриючому. З повітря було виразно видно гострі дахи, готичні собори — рештки темряви середньовіччя. Згадалася Україна, Білорусія, Смоленщина — згарища, знищені німцями будинки, спалені села, знівечені міста. В серці зростає ненависть, жадоба помсти. Швидше б відкрити рахунок саме тут, над ворожою землею!

Чим ближче був кінець, тим жорстокіше ворог чинив опір. Все краще, що в нього залишилось, він стягав до Одери, до Берліна. Німецьке командування, не зупиняючись перед тим, щоб відкрити шлях англо-американським військам, поспішно перекидало дивізії, повітряні ескадри із західного фронту. Свої великі втрати в повітрі німці намагалися поповнити випуском модернізованих «фокке-вульфів», «юнкерсів», літаків з реактивними двигунами. Про них ми вже були докладно поінформовані.

Командування надіслало нам відповідну літературу, і ми старанно її вивчили.

Наближалась весна, і аеродроми розквасились. Нашому полку переміститись було нікуди. Літати на завдання для одномісних «лавочкіних» дуже далеко. А льотчики з сусідньої частини на «яках» вже були в розвідці в районі Берліна.

Льотчики, які літали на «яковлевих», розповідали про повітряну обстановку в районі Берліна, про те, що німці під Берліном організували потужну протиповітряну оборону. Ніколи ще нашим льотчикам за час війни не доводилось зустрічатись з таким скупченням зенітної артилерії.

Повітряні німецькі патрулі склалися з добірних асів, на берлінському аеровузлі сконцентровані ескадри кращих фашистських винищувачів.

Хмарність звисала до землі, і наш полк кілька днів не міг діяти активно. Проміжних аеродромів до Одеру не було.

Війська нашого фронту форсували Одер на північ і на південь від Кюстріна й взяли цю фортецю з ходу. По західному берегу Одера проходив сьомий, останній оборонний рубіж перед Берліном. Весь правий берег Одера в смузі наступу фронту був очищений від ворожих військ.

Наші війська міцно тримали плацдарм на західному березі Одера, не дивлячись на неодноразові контратаки німецької піхоти й танків і масовані удари німецьких літаків. В боях наші війська закріплювались на плацдармі й розширювали його.

Ішла підготовка до вирішального удару на Берлін.

Весна затримувала наш переліт до Одера.

Ніколи я ще не відчував такої нетерплячки.

Одного разу на аеродромі несподівано приземлився наш «Лі-2». Двері літака відчинилися, і на землю зіскочив Фомін, за ним Хайт з Джеком на руках. Зірки не було.

Наше ведмежа випадково вбили. Воно сумувало без нас, не могло подружити з техніками, ходило само не своє, майже не їло. Повз аеродром просувалися наземні частини. Зірка вийшла на шлях. Автоматники, гадаючи, що це дикий звір, застрелили її. Коли підійшли ближче й побачили на Зірці нашійник, німецькі хрести й медалі, зрозуміли, що ведмідь ручний. Прибігли до техніків вибачатися, але справи вже не поправиш.

Шкода ведмежати — скільки було пов'язано з ним веселих бездумних хвилин у нашому тривожному житті!

Несподівано ми одержали наказ: вилетіти на прифронтний аеродром, до Одера.

25. ПОБЛИЗУ ОДЕРУ

Вирулити на бетоновану доріжку важко — колеса застрягають у грязюці. Вилітаю першим; командир полку залишається на старому аеродромі, поки не підніметься в повітря остання машина. Знижуюся на зелений круглий аеродром серед лісу; його нещодавно залишили німці. Берлін — за сімдесят кілометрів, лінія фронту — за шість.

До нас ще не встигли прибути зенітки. Наказую льотчикам сідати на льотне поле з бриючого, через те що в повітрі «фоккери». Вони йшли бомбити переправи через Одер. По радіо передаю командирі полку, що поблизу аеродрому пролетіла група ворожих машин. Заводимо літаки в ліс, старанно їх маскуємо. На аеродромі не залишається жодної машини.

На ніч розташовуємося в кількох кілометрах від аеродрому, в маєтку якогось німця.

Дуже рано — ще було темно — ми поїхали на аеродром. Чергові льотчики сидять у літаках, щоб вилетіти за першим сигналом.

Чупіков, Куманічкін і я пішли на КП. Давид—зв'язківець—був уже там. Небо над лісом ледь-ледь світліло. Стояла передранкова тиша. Повітря було спокійне.

Командир тримає в руках ракетницю — ось-ось дасть сигнал на виліт чергової ланки. Вдивляюся в небо і бачу: до аеродрому ідуть до тридцяти «фокке-вульфів».

— Хмара, товаришу командире, «фоккери»!

Але вилітати вже пізно: літаки ворога перейшли в пікірування. Засвистіли бомби.

— Плигайте в щілину, товаришу командире! — кричу я й сам плигаю в ямку — одномісне бомбосховище; воно береже від кулеметно-гарматного вогню й від осколків, тут буває небезпечним тільки пряме влучання.

Летять, свищуть, вибухають ворожі бомби. Кілька бомб пролетіли з шипінням — значить, вони впали зовсім близько; інші летять із свистом — значить, упали далі. Чи встиг Хайт добігти до ямки? Добре, що замаскували літаки... Прислухаюся до звуку падаючих бомб, до реву ворожих літаків. Почався кулеметно-гарматний обстріл. Значить, усі бомби вже скинуті. Другий захід. Раптом залунав страшенний гуркіт: у повітрі стукнулись два «фоккери», розбилися й впали десь на краю аеродрому. Тепер з «фоккерів» б'ють під кутом дев'яносто градусів. Дивлюсь на годинник: минуло п'ятнадцять хвилин. Німці, напевне, вирішили блокувати аеродром. Зараз прилетять бомбардувальники...

Поблизу лінії фронту таких аеродромів, як наш, три. Ворогові це, звичайно, не до смаку. Минуло двадцять довгих хвилин, німці все ще не

йдуть від нас. Як це ми не встигли їх відігнати! Наступного разу будемо розумнішими. На війні вчать і вчаться!

Нарешті все стихло. Вилізаю з ямки. З усіх боків збігаються льотчики. Все в порядку, машини цілі й непошкоджені. Ліс врятував літаки. Підходжу до Чупікова. Він похмурий.

— Нічого, товаришу командире, зліші будемо...

Героїчно поводить себе під час нальоту Давид Хайт. Він побачив, що технік, який побіг до щілини, впав — його поранено осколком. Хайт побіг до нього на допомогу, зірвав з себе сорочку, роздер її, перев'язав техніка й виніс у ліс. У тендітному підліткові проявилась величезна сила.

Увечері командир полку зібрав нас на аеродромі. Оголосив комсомольцеві Хайту подяку. Давид нагороджений медаллю «За бойові заслуги».

З цього дня ми почали активні дії. Вилітали по «зрячому», побачивши противника з аеродрому. Це дало свої наслідки: німці побоювалися залітати до наших переправ на Одері.

Противник відмовився від використання «Ю-87» на цій ділянці фронту. Він надавав перевагу діям великих груп «фоккерів»: скинувши бомби, вони ставали винищувачами, виконуючи таким способом роль і штурмовиків і винищувачів.

Ішло розширення й зміцнення плацдарму, зайнятого радянськими військами на західному березі Одера. Ріка в цьому місці широка й глибока, до того ж почався льодохід. Але ніщо не могло зупинити наступального пориву радянських військ.

26. П'ЯТДЕСЯТИЙ ЗБИТИЙ

10 лютого 1945 року ми поверталися з «полювання» без здобичі. Я схвильований, проте досвід навчив мене не втрачати надії доти, доки не приземлюсь.

Підлітаючи до аеродрому, я почув по радіо свої позивні. Командир полку повідомив: над аеродромом літаки противника. Оглянувся й побачив два нових блискучих «фокке вульфів». З ходу зайшов одному в хвіст. «Ну, — думаю, — тут тобі й кінець!» Другий поспішив сховатися в хмарах. Час гаяти не можна. Відкрив вогонь. На ворожому літа-

ку, мабуть, зайнялося масло — він з білим «шлейфом» пішов до землі. Але німець знову почав набирати висоту, мабуть, він гадав дотягнути до своєї території. Лінія фронту близько. Тоді я другою чергою запа- лив мотор «фоккера». Німець зіскочив на парашуті і, спустившись у кількох метрах від нашого аеродрому, намагався втекти в ліс. Але це йому не вдалось.

На аеродромі першим до мене підбіг Куманічкін:

— Здорово ти дієш! Фрици просто до нас на аеродром з повітря падають, як кажуть — «з приставкою додому» б'єш!

Німецького льотчика привели на КП. Почали допитувати. Він ви- явився сином якогось німецького барона. Німець літав на модернізова- ному «фокке-вульфі» з мотором із водяним охолодженням. Підлітаючи до нашого аеродрому, він був певен, що безкарно зіб'є наш літак і піде собі. Розповідаючи про все це, німець тремтів, улесливо поглядав на мене й, раптом кривлячись, простягнув мені руку. Я відчув таку огиду, що повернувся до нього спиною й пішов.

Його «фокке-вульф» був п'ятдесятим збитим мною літаком.

27. ВОРОГ НАМАГАЄТЬСЯ ОБСТРІЛЯТИ НАШ АЕРОДРОМ

Продовжуємо польоти на «полювання» в район Берліна. Всіма во- лодіє одне палке бажання, одна думка: швидше розгромити ворога в його ж лігві!

Над Берліном, над його далекими підступами увесь час висять во- рожі винищувачі. Здалеку, згори видно обриси величезного міста. Зга- дую все, що читав про нього, згадую оповідання льотчиків у Познані. Ось воно, місто, в якому народжувалися фашистські плани поневолення нашої країни, ось воно, лігво ворога!

Німці чіплялися за найменшу можливість врятуватися від остаточ- ного краху.

Кілька днів ворожа артилерія, мов у пропасниці, вела обстріли на- шого аеродрому. Ми вживали запобіжних заходів. І хоч навколо рва- лися снаряди, бойова робота не припинялася. Безладний обстріл не зробив на нас морального впливу, не завдав і матеріальної шкоди. Але, звичайно, він був нам неприємним.

Куманічкін, прилітаючи із завдання, роздраговано говорив:

— Знову дзявкають! Чи довго вони, цікаво, будуть робити свої справи? Ото б полетіти туди!..

Ворожий обстріл треба було припинити. Мабуть, у лісі ховається фашистський коректувальник, а можливо, і ціла група німців. Треба було прочесати ліс. Для цього була виділена спеціальна група. Хайта, який знав німецьку мову, призначили перекладачем. Здогади виправдались: був захоплений у полон німець, який коректував вогонь фашистської артилерії. Обстріл відразу ж припинився.

Такі рейди потім повторювались кілька разів, і Давид їх дуже любив.

Хайт повертався з чергової «операції» збуджений, докладно розповідав про те, як їхня група діяла в лісі, шукаючи диверсантів.

— Молодець, Давиде! — говорив я. — Бойовий ти в нас хлопець!

28. ШІСТКА ПРОТИ ТРИДЦЯТИ

У небі над Одером зав'язалася боротьба з німцями за перевагу в повітрі. Недаремно льотчики говорять: хазяїн висоти — хазяїн бою.

Німці під час боїв над Одером піднімалися на чотири-п'ять тисяч метрів, ми — на п'ять-шість тисяч.

Противник вирішив перехитрувати нас: ворожі літаки змінили звичайний час приходу в район бойових дій. Вони почали прилітати не ранком, а надвечір, маскуючись сонцем, але це не допомогло їм, хитрощі фашистів були розгадані. Ми теж почали вилітати «на полювання» надвечір. Залітали далеко в тил німців і, користуючись імлою, «прочісували» простір.

Активні дії нашої авіації змусили німців літати великими групами. Вони йшли на все: як кажуть, «потопаючий хапається за соломинку». Прагнучи менше втрачати літаків, вони навіть пробували використати несприятливі метеорологічні умови. Але й ці їхні прийоми нічого їм не дали: ми відповіли вмілим застосуванням бриючого польоту і неминуче вигравали бій.

12 лютого в парі з льотчиком Громаковським я вилетів у район нашого плацдарму на західному березі Одера. Плацдарм, зайнятий радянськими військами на Берлінському напрямі, був у німців більмом на оці. Вони намагалися завдати по ньому масованих ударів з повітря.

Вони тактику обрали «зłodійську» — намагалися напасти раптово, бомбардувати, вискакуючи з-за хмар у просвіти й знову тікаючи за хмари. Але цю хитрість ми вже, повторюю, знали.

З нами в повітря піднялись Куманічкін в парі з Крамаренком і Орлов з веденим Стеценком. Погода була погана, лише в просвітах виднілося прозоре синє небо. Кожна пара шукала ворога в різних районах, підтримуючи зв'язок по радіо. На землі була домовленість передавати один одному про те, де і хто побачить противника. Я, як завжди в таких метеорологічних умовах, застосовував бриючий політ.

Бачу — недалеко від лінії фронту з-під нижнього краю хмар вилітає близько тридцяти «фокке-вульфів». Вони, мабуть, мали намір бомбити війська. В таких випадках я звик битися з якою завгодно кількістю літаків противника. Так діяв і тепер, ставши «мисливцем».

Німці перешикувались, готуючись завдати удару. Я знав з досвіду, що коли вони вишикуються, приголомшити їх буде важче. Зараз уся увага німців була скерована на шикування в бойовий порядок.

Передав по радіо другій і третій парам:

— Я в шостому квадраті, всі до мене!

І відразу ж подав команду Громаковському:

— Прикрий, атакую!

Притискуючись до землі, зливаючись з фоном місцевості, іду на зближення з противником. Під прикриттям Громаковського з ходу, знизу, вриваюся у ворожий стрій. З дистанції сто метрів випускаю три черги в «череву» «фокке-вульфа». Знялось полум'я — палаючий літак пішов до землі.

В цей час на мене зверху, ззаду, накинувся німець. Але Громаковський вчасно помітив, що я в небезпеці. «Повернувши» праворуч, він дав загороджувальну чергу і, піймавши німця на приціл, збив його.

Німцям так і не вдалося вишикуватися в бойовий порядок. Вони заметушились. Я знову перейшов на бриючий політ, щоб завдати раптового удару.

Але обстановка залишається напруженою: деякі ворожі літаки встановили між собою взаємодію. Бачу — Куманічкін уже поруч зі мною. На душі стало веселіше.

— Саша, бий їх! — кричу я.

Ось він у парі з Крамаренком іде на зближення з ворожою дев'ят-

кою, на висоті ста п'ятдесяти — двохсот метрів раптово атакує ведучого й з першої ж черги збиває його.

— Молодець, Куманічкін!

Мене охоплює бойовий азарт. Почуття таке, яке було під час прикриття наших наземних військ: велике почуття відповідальності за свої дії. Згадав, як я бився на бриючому в районі Південного Бугу з «Юнкерсами-87».

Німці розгубилися. Одні йдуть за хмари, інші повертають на захід. Наша атака така навальна, ми з такою швидкістю сновигаємо між ними, що фашистам, мабуть, здається, начебто їх атакує велика група літаків.

Ось і Орлов підлітає. Під прикриттям Стеценка він атакує ворожий літак і збиває його з короткої дистанції. Але й сам попадає під удар. Орлов збитий.

Ми з подвоєною люттю продовжуємо атакувати ворога, що відходить. Під прикриттям Громаковського атакую зверху останнього «фокке-вульфа», який намагається сховатися в хмарах. Німець навіть кидає бомби, щоб полегшити літак, на свою територію. Швидко наздоганяю його — дистанція добра. Відкриваю вогонь: німець так і врізався в землю.

— Ось тобі, собако, за Орлова!

Спроба німців по-зłodійському напасти з повітря на плацдарм, зайнятий нашими військами, провалилася.

Час минув. Повертаємося додому.

Підлітаємо до лінії фронту. Зараз противник відкриє вогонь із землі з усіх видів зброї — летимо на бриючому. Подаю команду:

— Робимо протизенітний маневр!

І справді, з усіх боків нас почали засипати траси зенітного вогню. Снаряд пробив мені площину й радіощоглу. Але ми, вміло маневруючи, благополучно пішли додому.

В цьому бою наша група збила вісім літаків противника: одного збив Куманічкін, одного — наш загиблий бойовий товариш Орлов, одного — Стеценко, двох — мій напарник Громаковський, трьох — я.

У напруженому повітряному бою з противником, який вп'ятеро переважав нас кількістю, ми з успіхом використали весь свій досвід. Я вже знав, що групу з чотирьох-шести літаків доцільніше поділити на пари: так легше й ефективніше шукати ворога на великому просторі.

Нам багато допоміг бриючий політ і вміння маскуватися на фоні місцевості.

Коли я доповідав командирові про повітряний бій нашої шістки з тридцятьма «фокке-вульфами», на КП одержали радіограму від командуючого наземною армією. Виявляється, що він спостерігав, як ми вшістьох вели бій проти тридцяти «фокке-вульфів». Він бачив, як німецькі льотчики скинули бомби на свої ж війська, як були збиті вісім ворожих машин. Все це відбувалося на очах піхотинців, вони напружено стежили за ходом бою.

Командуючий надіслав на ім'я нашого командира подяку за допомогу, подану льотчиками. Не можу не навести слів, які так схвилювали нас і обрадували всіх нас:

«За майстерністю, красою, згуртованістю цей бій є тріумфом нашої авіації. Зачарований відвагою й майстерністю льотчиків».

Немає більшої похвали для бойового льотчика-винищувача, ніж похвала піхотинців, що спостерігали за його повітряним боєм. Це висока оцінка.

Наш бій докладно розібрали й обговорили. Було зроблено багато корисних висновків, дуже для нас важливих.

29. БІЙ З НІМЕЦЬКИМ РЕАКТИВНИМ ЛІТАКОМ

У день двадцять сьомої річниці Радянської Армії ми зібралися на аеродромі й у піднесеному, бойовому настрої слухали наказ Верховного Головнокомандуючого.

Скільки вражень зв'язано в мене з цим урочистим днем! Я згадав, як слухав наказ товарища Сталіна на тиловому аеродромі в Середній Азії 23 лютого 1942 року. В той важкий час на всьому величезному фронті від Північного Льодовитого океану до Чорного моря наша армія вела запеклі бої, щоб, обезкровивши німецько-фашистські війська, вигнати їх за межі нашої Батьківщини. Тепер Радянська Адмія не тільки визволила рідну землю, але й перенесла війну на територію фашистської Німеччини.

Настали довгождані дні!

Але остаточна перемога не приходить сама. І ми це добре знали. Німці кидали в бій усі залишки своїх резервів. Вони намагалися «наля-

кати» нас своєю новою технікою і, зокрема, реактивними літаками. Ми все частіше й частіше почали говорити про ці літаки: як провадити з ними боротьбу?

Труднощі полягали в тому, що після зустрічі командира полку з двома німецькими реактивними винищувачами ніхто з нас більше їх не бачив. Зустрічали їх льотчики з сусідніх частин. Літали ці літаки як вільні «мисливці»,— поодинці, парами, невеликими групами, застосовуючи штурмові дії. На нашому фронті вони з'являлися тільки поодинці, обмежуючись блискавичною атакою на великій швидкості. Але в бій, як правило, не вступали, надаючи перевагу діям «з-за рогу».

Я багато думав про методи боротьби з цими машинами. Перепинити реактивний літак, який розвиває величезну швидкість, було нелегкою справою. Я це прекрасно розумію. Тим сильнішим було моє бажання приглянутися до нього в повітрі. На жаль, ніхто, крім Чупікова, не міг поділитися зі мною своїми спостереженнями.

І ось мені довелося зустрітися з німецьким реактивним літаком.

24 лютого я в парі з Титоренком вилетів на вільне «полювання».

Пильно стежу за повітрям. Бачу з-за імли: на висоті трьох тисяч п'ятисот метрів раптово з'являється літак. Не помічаючи нас, він іде вздовж Одери на швидкості, яка є крайньою для наших «лавочкіних». Приглядаюсь: це, безумовно, реактивний літак. Швидко роблю розворот, даю мотору повний газ і починаю його переслідувати. Льотчик-фашист, мабуть, і не дивиться назад, покладаючись на велику швидкість свого літака. Я побоююсь, що, помітивши нас, він, як завжди, втече. «Вижимаю» з машини максимальну швидкість, намагаючись скоротити дистанцію і підійти під ворожий літак.

Мій напарник на відстає від мене. Знаючи його запальність, попереджаю, щоб він не втрачав холонокровності, не починав діяти без моєї команди.

Хочеться докладно, ближче розглянути реактивний літак і, якщо вдасться, відкрити по ньому вогонь.

Знижуюсь і підходжу під німця з боку хвоста на віддалі двохсот метрів. Вдалий маневр, швидкість дій плюс швидкість мого літака — все це дозволило наблизитись до реактивного літака.

І раптом у нього несподівано для мене полетіли траси — мій напарник не витримав! Я був певний, що «старик» зіпсував план моїх дій,

і в душі нещадно лаяв його. Але, як виявилось, його траси несподівано поліпшили моє становище. Літак ворога почав заходити ліворуч, у мій бік, і на мить підставив мені свою «спину». В цю ж мить, розвинувши максимальну швидкість, яку тільки може дати мій літак, я зблизився з ворогом. Ось вже між нами зовсім коротка дистанція. З хвилюванням відкриваю вогонь. Реактивний літак, розламуючись на частини, швидко падає вниз, на територію ворога.

Через кілька днів зібралася фронтова конференція для обговорення тактики ведення боротьби з реактивними літаками. Було запрошено кілька льотчиків нашої частини, серед них Титоренко і я. У своєму повідомленні про реактивний літак я намагаюся проаналізувати і проведений нами бій і все, що було мені відомо про тактику дій нових німецьких літаків. На конференції виступили льотчики з інших частин. Обмін думками збагатив наш досвід і відіграв велику роль у нашій боротьбі з реактивними літаками.

30. ВИХОВАННЯ

Одержуємо наказ: виділити групу винищувачів у район Штаргардта. Очолив групу сам командир частини. З ним полетіли Куманічкін, Титоренко, Азаров, Громов і ще три льотчики.

Групу Чупікова чекали серйозні випробування. Настала весна. Справжніх аеродромів не було. Командир вибрав бетоновану, недобудовану німцями вузьку смугу. З неї і вилітали льотчики групи Чупікова. А літати доводилось багато, через те що в цьому районі повітряний противник був активним.

Я з льотчиками, які залишились на аеродромі, літав у той же район, де діяв Чупіков,— за його викликом, коли потрібна була наша допомога.

За час відсутності Чупікова я відчув ще більшу відповідальність не тільки за свої дії, а й за дії однополчан.

У дружній сім'ї радянських авіаторів навіть молоді льотчики в суворій фронтовій обстановці швидко ставали мужніми й відважними воїнами. І я був здивований, коли зустрів льотчика, який за кілька місяців перебування в частині жодного разу не бився з ворогом. Навіть не повірив цьому. Вилітаючи на бойове завдання, він не шукав противника, не нав'язував йому бою. Я зацікавився: що ж це за винищувач? Викликав його до себе. Він тримався невпевнено. Я розмовляв з ним м'яко,

стараючись зрозуміти, що він собою являє. Поставив йому кілька запитань. З'ясував: льотчик він грамотний; значить, справа не в підготовці. Вирішив перевірити його в повітрі. Повідомив його про це, і обличчя льотчика помітно змінилося.

Того ж ранку висота хмар досягала шести тисяч п'ятисот метрів. Попередив льотчика, що полетимо у височінь і що треба на землі одягти кисневу маску. Вона, правда, заважає рухам, і багато льотчиків були проти того, щоб одягати її на землі. Але я побоювався, що коли доведеться битися на вертикалях і потрапляти в зону «кисневого голодування», то мій напарник затримається, одягаючи кисневу маску в бою.

Льотчик пішов, а через деякий час і я попрямував до літака. Мій напарник із сумним виглядом стояв біля машини.

Вилетіли. Набрали висоту понад шість тисяч метрів. Ведений не відстає. Ми — за лінією фронту, летимо над територією противника. Остеронь — Берлін. Дивлюсь, нижче від нас — два «мессери». Передаю про це по радіо напарникові. А він притиснувся до мене, як курча до квочки. Наказую:

— Візьміть належну дистанцію й інтервал!

Він виконав наказ досить своєрідно: зайняв дистанцію й інтервал, але не з того боку літака, з якого це було потрібно для шукання ворога. Вийшло так, що я ніби прикривав напарника... від Берліна. «Боїться, дивак! — подумав я. — Подивимося, що буде далі. Може, привикне».

Ворожі літаки, мабуть, побачивши нас, знижуючись, зробили розворот у бік Берліна. Вони часто так робили: ішли знижуючись, немов додому, в стороні набирали висоту й потім поверталися, маючи вже перевагу над нами. Я уважно простежив — німці пішли далеко. Питаю по радіо льотчика:

— Бачив літаки противника?

— Бачив.

Лечу далі. На обрії з'явилося вісім літаків.

По «ході» пізнаю, що це противник. Шість літаків відокремлюються і йдуть у бік Берліна, а два повертають до лінії фронту. «Фокке-вульфи»! Добра наука буде моему напарникові! А він ще більше до мене тулиться. Я підбадьорюю його: «Не лякайся!» і починаю переслідувати пару «фоккерів». Доганяю. Ось-ось відкрию вогонь! Вони помітили мене й різко повернули в бік Берліна. Я опинився під ними.

Відразу заходжу в хвіст ведучого й командую:

— Прикрий, атакую!

Ведений повинен був відтягнутися назад, щоб прикрити мою атаку, а він тримається біля мене.

Зараз зблизька розстріляю ведучого. Натиснув гашетки. Гармати мовчать. Літаки ворога зробили переворот. Я теж зробив переворот — і за ними. Швидко перезаряджаю гармати. Не відстаю. Один з «фоккерів» намагається набрати висоту. Наближуюсь до нього. Натискую гашетки. Що за чорт! Не стріляють гармати, та й тільки! В ту ж мить згадую про веденого. Де ж він? Командую:

— До мене!

Оглядаюсь — а його й слід простиг.

На віддалі кілометра від мене він відкрив безладний вогонь, а потім повернув додому. Ніколи я ще не був таким лютим на товариша, та й випадку такого в мене ніколи не було.

Німці, мабуть, помітили, що гармати в мене відмовили, і почали виявляти велику активність. Я потрапив у важке становище. Як ніколи мені була потрібна допомога веденого.

Ведучий ворожої групи відкрив вогонь. Проте, використовуючи якості й перевагу мого літака, я відірвався від противника й пішов додому.

Приземлився, покликав свого напарника. Дивлюсь — у нього губи тремтять.

— Ви бачили противника? — питаю.

Ведений наївно відповідає:

— Та я ж стріляв, товаришу командире!

Тут уже я не витримав:

— Та хто ж так стріляє?!

У нього було таке безпорадне обличчя, що я стримуюся й продовжую спокійніше:

— Запам'ятайте: такими атаками ви тільки справу псуєте й себе принижуєте. Противник вас, як пташеня, розстріляє. Пам'ятайте закон: зустрів ворога — перший вступає з ним у бій і бий з короткої дистанції. Бий упевнено, сміливо.

Я відпустив його, і він пішов похнюпившись.

Забігаю вперед, щоб закінчити розповідь про цього льотчика. Наш командир довго сам на сам розмовляв з ним, а я кілька днів робив ви-

гляд, що не помічаю його. Зі мною він боявся зустрітися. Товариші не могли забути його ганебного боягузтва.

Очевидно, в ньому відбувалася велика внутрішня боротьба. І ось одного разу він прилетів з бойового завдання радісний, збуджений і доповів, що збив ворожий літак. Підійшов до мене — дивлюсь, щось нове з'явилося в цілому його естві. Я міцно потиснув йому руку.

— Дякую вам за суворий урок,— сказав він, дивлячись мені просто у вічі.

Урок справді був суворий, але корисний.

31. У ВЕЛИКИЙ НАСТУП ЗА БАТЬКІВЩИНУ, ЗА СТАЛІНА!

Увечері в день повернення групи командира з району Штаргардта Чупіков зібрав нас і поділився своїми враженнями. Лютчики були в бадьорому, піднесеному настрої. Вони відмінно билися, і рахунок збитих ворожих літаків у них дуже виріс. Довго сиділи ми в цей вечір, розповідаючи один одному про все, що відбулося за тиждень. Коли розходились по «домівках», я сказав Куманічкіну:

— З усього відчувається, що не сьогодні-завтра почнеться останній і вирішальний.

— Справа, друже, йде до цього. Час перемоги наближається.

Так! Велика Вітчизняна війна з німецькими окупантами переможно завершувалася.

...Війська зосереджувалися для штурму Берліна. Непомітно для нас готувався вирішальний наступ Радянської Армії на столицю Німеччини. Від Одера до Берліна простягнулися німецькі оборонні споруди. Фашисти використали для оборони всі природні перепони й населені пункти. На підступах до Берліна були створені три лінії оборони. Саме місто було поділене на сектори оборони — німці розраховували затягнути битву.

Наш полк, як і десятки інших авіаційних полків, були в повній бойовій готовності.

Наступ радянських військ на Берлін розпочався несподівано, як несподівано лише три місяці тому почався прорив віслівського рубежу.

16 квітня усіх нас розбудив оглушливий гуркіт: хвилями йшли наші нічні бомбардувальники. Земля здригнулася, загула.

— Артпідготовка, друзі! — крикнув хтось.

Ми кинулися до автомашин, на бігу застібаючи гімнастюрки. Збираємося біля КП. Нас повідомляють, що війська фронту пішли в рішучий наступ на довгочасну ешелоновану оборону німців, яка прикриває Берлін. Бойове натхнення охоплює нас.

Кому з бойових льотчиків не знайоме оте хвилююче почуття, яке переживаєш, коли сотні радянських гармат ведуть артилерійську підготовку до наступу нашої піхоти, коли тисячі вогнів освітлюють небо, а ти стоїш на аеродромі, захоплений наступальним поривом, і нетерпляче чекаєш сигналу на виліт!

За два роки фронтового життя я не раз переживав це, але ніщо не можна зрівняти з тим, що я бачив і пережив на світанку 16 квітня 1945 року.

Я до найменших дрібниць пам'ятаю той ранок. Темне небо в безлічі світляних трас, монолітний гул наших авіаційних моторів, відгомін бомбових ударів літаків, безперервний гуркіт нашої артилерії. Лавина вогню й металу обрушилась на противника.

Розпочалась остання, вирішальна битва...

Збуджено перемовляємося, вірніше, перекликаємося — гуркіт заглушує голоси. Ще темно, і я ледве бачу обличчя своїх товаришів.

— Після такого штурму німцеві буде капут! — кричить мені Куманічкін.

— Швидше б розвиднювалося! — лунає чийсь голос.

— Швидше б вилетіти на Берлін!

Раптом над лінією фронту спалахнуло яскраве біле світло: стало видно далеко навколо.

В першу секунду нічого не зрозуміли. І тільки потім догадались: сотні прожекторів, засліпивши німців, освітлювали нашої піхоті шлях на Берлін.

Незабутнє видовище.

У нас на аеродромі було видно, як удень. Я подивився на друзів. Очі всіх були спрямовані туди, де в єдиному наступальному пориві наші війська йшли на Берлін. У ці хвилини кожний з нас відчував гордість за нашу більшовицьку партію, яка мудро провела нас крізь усі випробування війни, гордість за нашу Батьківщину, наш народ, за тих, хто в тилу створював танки і літаки, міномети і гармати, гордість за нашу непереможну армію, яку Генералісимус Сталін вів до перемоги.

Гордість відчували ми і від свідомості, що належимо до радянських збройних сил, що ми учасники великого наступу.

Ми розпочали вирішальні бої, озброєні волею до остаточної перемоги, величезним бойовим досвідом, досконалою вітчизняною військовою технікою.

На світанку безліч ескадриль радянських літаків полетіли на Берлін. Над нашим аеродромом у супроводі винищувачів мчали штурмовики, бомбардувальники. Такої кількості бойових літаків я ще не бачив за весь час війни.

Такого штурму, такої погодженості дій усіх родів військ ще не знала жодна битва в історії людства!

Понад сімнадцять тисяч бойових вильотів зробили в той день радянські авіатори.

З першого дня битви за Берлін радянська авіація начебто доповнювала артилерію. Вона знищувала довгочасну оборону німців, завдавала ударів по аеродромах, військах противника. Німецькі винищувачі діяли великими групами, по сорок-п'ятдесят літаків. Ми зустрічали їх на підступах до тих діляниць фронту, куди вони йшли.

Лише небагатьом ворожим літакам удалось прорватися через наші винищувальні заслони.

Обстановка була складною не тільки на землі, де наші війська перемагали глибоко ешелоновану оборону, а й в повітрі. Ворог кинув у бій рештки свого пошарпаного повітряного флоту.

Льотчики нашої частини робили по чотири-п'ять вильотів. Проте ніхто з нас не відчував втоми.

Увечері, палко обмірковуючи минулий день, ми говорили про те, що коли наступ радянських військ триватиме в такому ж темпі, то Берлін буде взятий протягом тижня.

Чим ближче була перемога, тим нестримніше рвалися в бій льотчики. Кожному хотілося здійснити подвиг в ім'я Батьківщини тут, на підступах до Берліна, кожен був готовий на яку завгодно жертву, аби прискорити розгром ворога.

Якщо льотчик одержував завдання зробити за день, скажімо, чотири бойових вильоти, то він домагався в командира дозволу на п'ятий виліт. У ці дні могутнього патріотичного піднесення особливо сильним було

прагнення з честю до кінця, хай навіть ціною свого життя, виконати обов'язок перед Батьківщиною.

32. НАД БЕРЛІНОМ

Ранком 17 квітня ми вилетіли в парі з Титоренком. Набрали велику висоту. В небі жодної хмарки. Літаків противника не було видно. Правда, ворог міг з'явитися раптово з боку сонця.

Ми зайшли на південь від Берліна, щоб оглянути повітряний простір. На землі йшов бій.

Вирішую летіти над центром Берліна. Розвиваю велику швидкість. І ось під крилами літака — центральні квартали столиці Німеччини. Де-не-де видно пожежі — мабуть, сюди вже прилітали наші бомбардувальники. Зенітки мовчать, і ми спокійно летимо над містом. Як на зло, жодний ворожий літак не з'являється. Роблю розворот на сто вісімдесят градусів і вирішую ще раз пройти над Берліном. Але в цей момент осторонь від нас, на східній околиці, з'являються чотири винищувачі противника. Фашистські «мисливці» вже бояться ходити парами, вони літають групами — по чотири, а то й по вісім літаків. Можна було б напасти на них відразу, зайти ззаду й накинутися стрімголов. Це заманливо, але безглуздо.

Уважно оглядаю простір. Примружився — сонце «виїдає» очі. Бачу — просто на нас рухаються дві точки: це «мессери». Вони, мабуть, взяли мій літак на приціл. Іти на них в лобову, підставляти себе під удар — нерозумно. Проскакуємо повз них і знімаємось вище, щоб зверху атакувати ворога.

Але не встигли ми набрати висоту, як німці почали поспішно тікати, незважаючи на кількісну перевагу. Вони намагалися взяти нас хитрощами. Чотири винищувачі були тільки принадою. Коли ми зав'язали з ними бій, то нас негайно б атакувала пара «мессерів», яка чергувала зі сторони.

Повертаємось додому, сердячись, що не збили жодного літака.

Після напруженого льотного дня я сидів на КП і скаржився Чупікову:

— Стільки сьогодні літав, а все даремно. Чи не скористатися мені тим, що німці посилюють дії авіації надвечір? Дозвольте ще раз полетіти, товаришу командире. З Титоренком дозвольте, га?

— Досить з вас, полетите завтра,— сказав командир рішуче.— На сьогодні вистачить.

Але я не заспокоївся і, як у нас говорили, «виканючив» політ.

Німці, стараючись використати захід сонця, намагалися робити нальоти надвечір. На це я й розраховував.

З усією суворістю попереджаю Титоренка:

— Дімо, дивись тільки не спіши! Уважно стеж за всіма моїми діями. Виліт складний, тим більше що ми обидва стомилися. Ні на секунду не послаблюй уваги.

— Слухаю! — відповів мені «старик».

Вилетіли. Перетнули лінію фронту на висоті трьох тисяч п'ятисот метрів. По радіо передаю Титоренкові: «Дивись пильно!»

Внизу точилися бої.

Уважно вдивляюся в далечінь, на захід.

Дим пожеж, пронизаний проміннями сонця, що заходило, заважав дивитись. З'явилися хмари.

Ідемо до північно-західної околиці Берліна. Може, зустрінемо противника над містом?

Підлітаємо до північної частини міста. Вдалині бачу точки. Вони наближаються до нас. Минає кілька секунд. Все зрозуміло — йде велика група «Фокке-Вульфів-190» з бомбами.

Кричу Титоренку:

— Гірка!

Робимо «гірку». Набираємо велику висоту, метрів на тисячу вище від німців, прикриваємося пошматованою хмарністю.

По радіо передаю на КП:

— В районі Берліна зустрів коло сорока «фокке-вульфів» з бомбами. Курс на схід. Висота три тисячі п'ятсот метрів.

Вивчаю бойовий порядок німців, зважую обстановку. Німці летять ешелоновано на висоті.

Там їм легко охороняти один одного й не допускати наших. Я вирішив атакувати.

Одійшов від ворога далеко на захід, оглянув повітряний простір. Не знаю, помітили нас німці чи ні. В усякому разі, роблять вигляд, що не помічають.

Переживаю почуття, добре знайоме кожному льотчикові перед ви-

рішальним, небезпечним боєм. Незначна помилка, промах — і все буде зірвано, закінчено. А ми будь-що-будь повинні перешкодити фашистам бомбити наші війська!

— Ну, що, вдаримо, Дімо? — питаю Титоренка.

— Спробуємо! — відповідає він.

Не знаю, що він відчував у цю секунду, але голос у нього був спокійний, упевнений.

І наша пара розпочинає поєдинок з двадцятьма парами ворога.

Атакуємо верхню групу «фокке-вульфів». Німці не чекали удару. Я обрав один літак, піймав його на приціл, майже просто в нього відкрив вогонь. «Фокке-вульф» спалахнув у повітрі й упав на околицю Берліна.

«Хвіст» німецької групи розладнався, бойовий порядок переплутався. Фашисти заметушилися й стали кидати бомби на свою територію.

Швидко мчусь вгору. Ведений не відстає. Кричу йому:

— Тримайся, старику!

Бачу, у нижніх групах ворожих літаків зберігається бойовий порядок. Треба будь-що-будь розладнати його. Розраховую, де б знову завдати удару по ворогові. Вклинююсь у ворожий стрій, розколюю його й з ходу відкриваю вогонь. Німці шарахаються в різні боки, безладно стріляють.

Титоренко надійно прикриває хвіст моєї машини. Але деякі німецькі льотчики опам'яталися. Очевидно, побачили, що нас лише двоє. Один з «фокке-вульфів» намагається відкрити вогонь по моєму літаку, але Титоренко збиває його влучною чергою. Надійно прикрив мене мій напарник.

Швидко атакуємо німецькі літаки — то з правого боку, то з лівого. Титоренко не відстає від мене. Бойовий порядок німців порушено остаточно, до того ж у нас перевага у висоті.

Забуваю, що я на «полюванні». Думаю лише про те, що треба зірвати ворожий наліт на радянські війська. Такого піднесення, як зараз, я ще ніколи не відчував. Одна думка, що під крилами мого літака — Берлін, що зовсім близько від нього радянські війська провадять бої, що ми повинні перешкодити ненависним «фокке-вульфам» прорватися до лінії фронту, надає мені сили.

Групи ворогів рідшали. Німці почали тікати на захід, загадково перешкожуючись. Але один з фашистських льотчиків виявився «настир-

ливим». Бачу, він у метушні відокремлюється від своїх і йде до лінії фронту, очевидно розраховуючи все ж скинути бомби на наші війська. Наздоганяю його зверху. Він входить у піке й кидає бомби на свою територію. На виході з пікірування я «прошив» його довгою чергою. Фашистський літак вибухнув.

Я дав волю м'язам і відчув нервову дрож, яка пробігає по всьому тілу після напруженого бою. Як завжди, висохло в роті — було нестерпно душно.

Перша думка — про Титоренка. Оглянувся — він тут. Друга — про літак: подивився на площини — пробоїн не видно. Глянув на годинник: бій тривав двадцять п'ять хвилин. Включив бензиномір — пальне кінчалось.

— Ну як справи, Дімо? — спитав я в Титоренка.

— Все в порядку, — відповів він хрипким голосом.

— Молодець, старику!

Ми полетіли додому. В цьому бою я збив шістдесят перший і шістдесят другий літаки противника. Товариші, знаючи про зустріч нашої пари з сорока «фокке-вульфами», чекали нас з надзвичайним хвилюванням. Першим підійшов до нас командир полку. Я доповів йому про наслідки бою. Нас оточили льотчики й засипали запитаннями.

— Добрий був бій, — говорить Титоренко, потискуючи мені руку.

Він навіть змарнів за цей виліт, але очі його радісно блищать.

Так, бій справді добрий. І не тільки з погляду тактики, але й по тому настрою, з яким ми його провадили. Нас захоплював нестримний наступальний порив, який охопив у ці дні Радянську Армію. Я вклав у цей бій усю свою душу, всі знання, весь досвід. Наша пара провадила його виключно дружно, ми були як одна людина. В цьому бою було перевищено всі норми навантаження — не лише на літак, а й на наш організм.

Дуже рано 18 квітня я вже був біля свого літака й оглядав його.

Я вже збирався сісти в кабінку, коли мене викликали на КП. Як стало відомо, прийшла радіограма — мені наказано вилетіти до Політуправління фронту.

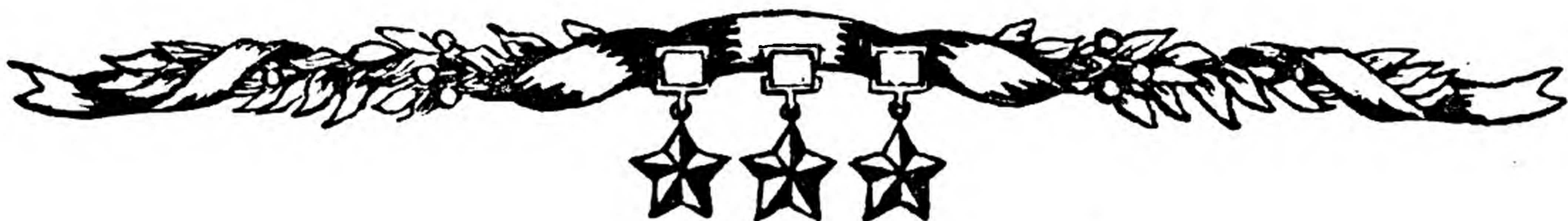
Не міг собі уявити, чого мене викликають. Для командира наказ теж був загадковим. Я зараз же приготувався до польоту. Проводжаючи мене, Чупіков сказав:

— Повертайтеся швидше.

Прилетівши до штабу фронту, я дізнався, що мені доручається Першого травня виступити в Москві перед мікрофоном від імені воїнів 1-го Білоруського фронту. Це був найбільш несподіваний і незвичайний наказ з усіх наказів, які мені будь-коли доводилося одержувати.

Я був радий і збентежений: побачити Москву в такий день, але й залишати фронт у такий напружений час! Лічені дні залишались нам до перемоги, думкою про яку ми жили всі роки війни. Я мріяв зустріти цей великий день на бойовому посту, в дружній фронтовій сім'ї льотчиків.

В дні перемоги

1. У ТРИУМФУЮЧІЙ МОСКВІ

І ось я втретє в Москві. Важко передати ті почуття, які охоплювали кожного фронтовика, що приїжджав у ті дні в столицю. Скільки разів від імені Батьківщини після незабутнього дня 5 серпня 1943 року, дня перемоги над німцями в битві на Курській дузі, салютувала нам столиця!

Пригадав, як у листопаді 1942 року, я, рядовий льотчик, направлявся звідси на фронт, як уже бувалим льотчиком у червні 1944 року я одержав тут призначення на посаду заступника командира полку. А зараз я закриваю свій бойовий рахунок, і на ньому 330 бойових вильотів, 120 повітряних боїв, 62 особисто збитих літаки.

І коли я стояв біля мікрофона й від імені воїнів 1-го Білоруського фронту дякував Батьківщині, дякував великому Сталіну за невпинне піклування про нас, фронтовиків, і передавав привіт москвичам, я так хвилювався, як ніколи в житті.

...Події розгортаються дуже швидко. Взятий Берлін. Німеччина беззастережно капітулює. Думкою лечу до себе в полк, уявляю собі бойових друзів у ці дні всенародної радості.

Затримуюсь у Москві — мені будуть вручати другу медаль «Золота Зірка».

В день Перемоги я — в столиці.

Якою чудесною була Москва в той день великого торжества! Вулиці в огнях ілюмінацій. Тепло. У прозорому весняному небі пролітають ескадрильї літаків і кидають червоні, зелені, білі ракети.

Людей на вулицях так багато, що вони йдуть плече до плеча, співають, сміються, говорять один з одним, ніби всі вони дуже давно знайомі. Військових зустрічають радісними вигуками.

Я щасливий. Мені довелося побачити столицю в день Перемоги, в ім'я якої я стільки разів вступав у смертельний бій з ворогом. Жалкую тільки за одним, що немає зі мною друзів-однополчан. Як добре було б пройти разом з ними святковою Москвою!.. Як добре було б крокувати зараз поруч з Євстигнєєвим, Амеліним, разом з якими я був тут у напружені дні листопада 1942 року!

Мої мрії несподівано були перервані. Мене підхопила юрба, і я полетів у повітря під вигуки: «Качати льотчика! Ура сталінським соколам! Ура радянській авіації!»

2. В СІМ'І ВИПРОБУВАНИХ ДРУЗІВ

Наступного дня вилітаю під Берлін, в рідну частину.

На нашому аеродромі незвично спокійно й тихо. Немає напруженої метушні й пошвавлення, які панували тут ще тижнів два тому, хоч, як і раніше, снують бензозаправники, метушаться механіки, пробігають до своїх машин льотчики. В лінійку стоять бойові літаки. Відбувається мирне навчання.

Шукаю очима свого літака. Біля нього порається технік Васильєв.

Мене зустрічають однополчани: Куманічкін, Титоренко, обнімають мене. Командир міцно тисне руку й теж обнімає. Хайт від мене не відходить. Поздоровляємо один одного з перемогою. Обличчя в усіх задоволені, веселі.

Увечері ще раз всі гуртом святкуємо Перемогу.

Чупіков розповідає про останні дні війни. Рахунок збитих ворожих літаків майже в усіх моїх однополчан збільшився. Німці самі залітали на наш аеродром, в паніці не знаючи, куди їм сідати.

Захоплено ділюсь своїми враженнями про день Перемоги в столиці. Друзі слухають, затаївши подих. В чиєму серці не викличе радісного хвилювання лише одна згадка про Москву, Красну площу, Кремль, про місто, де живе й працює Сталін!..

...Знову цілими днями на аеродромі. Вивчаємо досвід війни, досягнення вітчизняної авіаційної техніки, удосконалюємо льотну майстерність.

У ці дні вирішую здійснити давню мрію: здобути вищу освіту, вступити у Військово-повітряну академію. Одержую дозвіл відправити документи й з нетерплячкою чекаю відповіді.

Надходять звістки про старих однополчан. Друзі пишуть, що рахунок двічі Героя Радянського Союзу Кирила Євстигнєєва досяг п'ятдесяти двох літаків.

Мухін, як висловлюється він, «рапортує» мені, що в нього, і в Амеліна, і в Бризгалова до дня взяття Берліна значно виріс бойовий рахунок, що Євстигнєєв виявив за цей час свої блискучі командирські здібності, що він такий же простий, який був завжди, такий же Кирюша, яким він, Мухін, пам'ятає його в перші дні знайомства.

Я гордий і радий за моїх старих товаришів, з якими крило до крила почав бойовий шлях.

...У полку проходить навчально-бойова й політична підготовка. Вранці перед тренувальним польотом заходжу на КП. Мені здається, що льотчики, які зібралися там, мовчать більше, ніж будь-коли, і дивляться на мене так, ніби щось сталося. Коли мені подають телеграму, я догадуюсь: трапилось щось з батьком — від нього давно не було листів.

Страшні слова не відразу доходять до свідомості. Ще й ще раз читаю текст. 17 травня не стало мого батька. Не можу стримати сліз.

Пізніше з листів родичів я дізнався, що батько довго хворів, але дуже суворо наказав не повідомляти мені, щоб не турбувати мене, не відривати, як він казав, від ратних справ. Він усе сподівався зустрітися зі мною і був певний, як писали мені родичі, що це зцілило б його. Але й після закінчення війни батько не дозволяв сповіщати мене про хворобу, не хотів затьмарити мені радості перемоги.

Батько дожив до дня Перемоги — ця думка дещо втішала мене.

Проходить тиждень, і я знову прощаюсь з друзями. Мене викликають до Москви на підготовку до параду Військово-повітряних сил у День сталінської авіації.

3. У СЕМЕНА ОЛЕКСІЙОВИЧА ЛАВОЧКІНА

Мені давно хотілося познайомитися з конструктором мого чудового літака та його випробуваного озброєння — Семеном Олексійовичем Лавочкіним і Борисом Гавриловичем Шпитальним.

Здається, не було ще жодного повітряного бою, щоб я не згадував

з подякою й повагою цих учених-патріотів. І ось моє давнє бажання здійснюється. Я їду в гості до Семена Олексійовича Лавочкіна.

Семен Олексійович зустрів мене тепло й радісно.

Він високий, трохи зігнутий, у нього спокійні рухи, добрі, розумні очі.

— Дуже радий вас бачити, — говорить він, посміхаючись, і, не випускаючи моєї руки, дивиться на мене уважно, ледь примружившись, мов вивчає. Він садить мене, сам сідає навпроти: — Я весь час стежив за вами та вашими бойовими товаришами. Розкажіть все по порядку, про свої враження про літак.

— Знаєте, Семене Олексійовичу, я так полюбив ваш літак, що, коли приходив на аеродром, навіть вітав його. Почуття у мене було таке, наче передо мною мій друг. Вірніше — не друг, а шановний, вимогливий командир. Хотілося досконало оволодіти високою технікою. Адже недаремно льотчики вважають, що машина, озброєння й техніка пілотування — одне ціле...

Розмовляємо довго. Семен Олексійович докладно розпитує про бойові якості літака, щось записує в блокнот.

Лавочкін ділиться своїми творчими задумами й цікавиться моїми планами.

Коли ми йдемо в цехи заводу, Семен Олексійович говорить:

— Ми від вас, льотчиків, не відставали — конструктори прислухалися до думки фронтовиків, прагнули удосконалити бойовий літак. Дні і ночі проводили в конструкторському бюро.

Лавочкін схвильовано закінчує:

— Товариш Сталін керував нами. Своїми вказівками Йосиф Віссаріонович викликав у нас творчу думку, постійне прагнення до нового, змушував не задовольнятися досягнутим...

Ми довго оглядали завод. Під час перерви на обід навколо мене зібрались робітники й робітниці. Вони просили розповісти про те, як я воював на винищувачі, створеному їхніми руками.

Своє оповідання я закінчив словами подяки будівникам чудових бойових машин:

— Жодного разу за весь час моєї бойової діяльності літак конструкції Лавочкіна не підвів мене в повітряних боях. Спасибі вам, товариші!

4. СЛУЖУ РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗУ!

Настав День авіації — 18 серпня. Вже напередодні було відомо, що передбачається нелітна погода й повітряний парад не відбудеться. Вирішую провести святковий день із старими друзями. Полк, в якому починалось моє бойове життя, стояв недалеко від Москви.

Як завжди, прокинувся дуже рано. Включаю радіо. Передають наказ товариша Сталіна. В пам'яті оживають незабутні дні на бойовому аеродромі, коли, зібравшись біля командного пункту, ми слухали натхненні слова вождя.

Диктор зачитує Укази Президії Верховної Ради: багато бойових льотчиків нагороджено орденами, багатьом присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Дізнаюся: я нагороджений третьою «Золотою Зіркою».

В ці хвилини я був один. Всі мої думки і почуття були скеровані до найближчої, найріднішої мені людини, чие ім'я для мене дорожче над усе.

Передо мною постає образ великого Сталіна, знайомі любимі риси того, хто завжди був зі мною, хто давав мені натхнення в кожному бою, і я думаю про пережите, про бойовий шлях, пройдений мною та моїми товаришами.

Кожен з нас робив те, що міг і повинен був робити. Поле нашої бойової діяльності було нешироке, але ми знали, що від наших дій у повітрі, від дій групи, в якій ми провадили повітряний бій, залежало життя багатьох радянських солдатів, офіцерів, генералів, які билися за Батьківщину. Свідомість цього виховувала в нас почуття величезної відповідальності, виховувала внутрішню дисципліну, примушувала наполегливо працювати над собою, постійно наштовхувала на шукання нових ефективних методів ведення повітряного бою.

На війні і мої бойові друзі і я не тільки знали свій обов'язок, ми ним жили. Кожен з нас розумів, що своєю бойовою діяльністю, хай навіть у маленьких масштабах, на нашій ділянці фронту, ми вкладаємо свою частку у велику справу перемоги над ворогом, виконуємо наказ нашої любимої Батьківщини.

Без досвіду, без знань удачі не буває. І я домагався її безупинною роботою над собою. Мене виховали комсомол, більшовицька партія.

Вони зміцнили мій бойовий дух, розвинули в мене прагнення до знань, виховали з мене людину сміливу, наполегливу в досягненні своєї мети, воїна, готового йти на смерть в ім'я перемоги справи Леніна—Сталіна. Більшовицька партія виховала в мене дорогоцінну якість: ніколи не за-спокоюватися на досягнутому. І я завжди намагався не затримуватися на досягнутому рівні знань, майстерності, йти вперед і тільки вперед!

В думці даю клятву вчитися, вчитися невпинно. Тільки цим можу я віддячити Батьківщині за високу нагороду.

Вечір — один з найшасливіших вечорів у моєму житті — проводжу в бойовій сім'ї героїв, випробуваних друзів, з якими я починав своє фронтове життя.

Б. У БОРИСА ГАВРИЛОВИЧА ШПИТАЛЬНОГО

У дні чекання відповіді з Військової академії мені пощастило зу-стрітися з людиною, яку я так часто згадував на фронті, — Борисом Гавриловичем Шпитальним. Його зброєю я збив перший фашистський літак під Белгородом. Його ж зброєю збив шістдесят другий — над Бер-ліном.

Шпитальний зустрічає мене, як близьку людину. Говорить він швид-ко, чітко і деякі фрази, які вважає особливо важливими, повторює. У нього пронизливий і красномовний погляд, широке чоло, енергійно окреслене, трохи суворе обличчя. Зате коли він веселий чи сміється, то відразу стає на диво добродушним.

Ми дуже довго говоримо про озброєння. Борис Гаврилович дає запи-тання за запитанням. Його цікавить моя думка про якість зброї на «ла-вочкіні». Послідовно розповідаю йому ряд епізодів, кажу, що нази-вав його зброєю «разючим мечем». Борис Гаврилович іноді перепитує й задумується. Потім розмова переходить на теми, які не мають нічого спільного з війною, з технікою.

Посміхаючись і дружньо дивлячись на мене. Борис Гаврилович го-ворить:

— Ну, а тепер поговоримо про ваше майбутнє. Звичайно, перед вами всі шляхи відкриті. Але я думаю, що порада старшої й більш досвід-ченої людини вам, хоч ви й загартований воїн, здасться. Раджу обов'яз-ково вступити в академію.

І Борис Гаврилович добре й просто говорить про моє даліше зростання, про комуністичну етику, про дружбу, про обов'язок більшовика. Його слова запали мені в душу. І я був подвійно вдячний йому — і як конструкторові бойового озброєння і як старшому товаришеві.

6. У РІДНОМУ УЧИЛИЩІ

Минуло ще кілька днів, і я одержав сповіщення: мене зарахували до Військово-повітряної академії.

Я розумів, що мені нелегко буде вчитися, але був певен, що під керівництвом досвідчених педагогів зумію подолати труднощі. І сміливо йшов їм назустріч.

Перед початком занять в академії одержую відпустку й пасажирським літаком лечу в рідні місця, на Україну, в Київ.

Дивлюсь на Дніпро й згадую повітряні бої над переправами — десять днів запеклих боїв, одинадцять збитих мною літаків.

Я відвідав могили генерала армії Ватутіна й старого російського льотчика Нестерова, який в роки першої імперіалістичної війни таранив ворожий літак. Був на заводах, у клубах, багато розмовляв з учнівською молоддю, робітниками.

З Києва вилітаю в моє рідне містечко, до якого вже давно повернулось з евакуації моє рідне училище льотчиків-випищувачів. Тут я виховувався, вчився мистецтва льотчика.

Мене зустрічають урочисто. Весь особовий склад, усі курсанти вишикувалися на знайомому аеродромі.

Старих друзів Усменцева, Панченка, Коломійця — я не застав. Вони були на сусідньому аеродромі, де я починав свою бойову діяльність. Вони всю війну працювали інструкторами й підготували не один десяток льотчиків.

В училищі зовні все на своєму місці, немов і не було війни, евакуації, чотирьох років важких випробувань. Той же самий розпорядок дня, те ж саме добре налагоджене навчання. Навіть стінгазета, яку я стільки разів оформлював, висить на тому ж самому місці. Але чувається, що дисципліна в школі стала міцнішою.

Багато розмовляв з курсантами, інструкторами. Ділюсь своїм досві-

дом. Зустрічаю кількох старих викладачів і безмежно радий, що можу подякувати їм за те, що вони навчили мене льотної справи, прищепили любов до літака.

7. ТАМ, ДЕ ЙШЛИ БОЇ

Вилітаю на аеродром, де перебували мої друзі по училищу.

Скільки подій оживають у пам'яті, коли пролітаю над місцями боїв! Не можу всидіти на місці, переходжу від віконця до віконця й дивлюся вниз. Ось тут, здається, упав «фокке-вульф», далі — «мессер». Тут був наш аеродром. Там проходила лінія фронту, і над нею ми прикривали з повітря наші наземні війська від ворожої авіації.

А тепер підо мною на визволеній землі провадяться осінні польові роботи. Життя знову повернулось на ці місця, попалені вогнем війни.

Ось і аеродром. Не встиг я вийти з літака, як мене підхопили мої старі друзі по авіаційному училищу й повели до трибуни, біля якої вишикувався весь особовий склад ескадрильї. Серед незнайомих облич відразу помічаю старого техника Наумова. Він радо посміхається.

Хочу розповісти всім, що зібралися, про те, як я тут пройшов перше бойове хрещення, як вилітав з товаришами на перші бойові завдання. Погляд мій мимоволі зупиняється на руїнах ангара, біля якого загинув Солдатенко — мій любий командир. Кілька хвилин не можу вимовити й слова. З трудом відриваю очі від ангара й починаю говорити про Солдатенка.

Ми йдемо на його могилу. Довго стоїмо над нею, згадуємо товаришів, що загинули в боях за нашу Батьківщину.

Цілий день я провів з друзями, ми ніяк не могли наговоритися.

Наступного ранку я полетів у Шостку.

8. ЗНОВУ НА БАТЬКІВЩИНІ

Радісне й разом з тим сумне почуття охоплює мене: здалека видна Ображіївка, поля, ліси, стрічкою в'ється річечка. Знайомий пейзаж... Скільки разів я милувався ним, коли літав над маленьким аероклубівським аеродромом. А де ж технікум, гуртожиток? Фашисти під час відступу знищили багато будинків.

На аеродромі — директор технікуму, старі викладачі. У багатьох на очах сльози радості. Мене обіймають, тиснуть руки. Скільки запитань, розмов!

З болем у серці слухаю про те, як фашисти катували моїх земляків. Іду на братські могили замордованих гітлерівцями радянських людей. Там лежить і старий партизан Сергій Андрусенко...

Товариші запрошують мене в міськком партії. Біля входу зібралось багато народу. Люди посміхаються, простягають мені квіти.

Я так схвильований несподіваною зустріччю, улаштованою земляками, що не можу відразу заговорити, але слова полилися самі. Виступають і мої земляки.

З Шостки на автомашині їду в Ображіївку. Ось вона, дорога, яку я за роки вчення сховав не одну сотню разів! Маленьким здалося мені рідне село. Під'їжджаю до сільради. На мене вже чекають, зібралися всі односельчани, всі мої родичі. Шукаю очима сестру Мотю. Ось вона — оточена дітьми. Мене цілують, обнімають — щиро, від душі, і я цілую й обнімаю старих, дітей, усіх підряд.

Кому раніше відповідати, з ким раніше поговорити? Питали всі разом. До мене проштовхнувся Максимець; тепер він — секретар партійної організації. За ним крокує мічман з бойовими медалями. Та це Гриць Вареник, мій однокласник! А поруч з ним стоїть і посміхається Івась, через якого я побився в класі. Тепер він — рахівник у колгоспі «Червоний партизан». Ось і Проня, яка повисла на куші того дня, коли ми ледве не потонули на повноводій Десні. Тут і старий рибалка Каплун, якого я боявся в дитинстві.

— Та це Микити Кожедуба! — говорить якийсь дідусь і обнімає мене.

— Ну, скажи нам слово, — лунає з усіх боків.

Піднімаюся на маленьку трибуну. Оглядаю обличчя односельчан, схвильовані, радісні. Пригадую батька, Сергія Андрусенка, бойових друзів, бої за визволення Батьківщини. І я кажу своїм односельчанам про це, кажу про могутнє почуття любові до нашої великої соціалістичної Батьківщини, про своїх стійких, відважних бойових друзів.

...Проходжу по всьому селу. Я — біля рідних могилок.

Згадав маму, її стриману ласкавість, піклування про дітей. Згадав, як батько хотів навчити мене ремесла, з якою радістю носив мої дитячі смішні малюнки по знайомих, мріяв, що я стану художником, і як він

пишався моїми перемогами під час війни. Як би зрадив він зараз, зустрівшись зі мною...

Довго був я біля могили батьків. Осторонь, знявши шапки, стояли мої односельчани. З чутливістю, властивою простим добрим людям, вони розуміли, що мені хочеться побути самому із своїми думками.

Підходжу до них, і ми крокуємо широкими знайомими вулицями.

Не вірю очам: назустріч іде Ніна Висилівна, а за нею піонери з квітами. Вона така ж, як і колись, тільки посивіла їй на лобі сіточка зморщок. Міцно потискуємо одне одному руки. Вона розповідає, що вчителює в іншому селі їй приїхала з своїми учнями, щоб побачитися зі мною.

Разом входимо в клас. Який же він здається маленьким! Мої маленькі односельчани статечно встають і вітають мене.

А ось і моя парта. За нею стоять дві дівчинки з косичками, дивляться на мене і, ніяковіючи, відповідають на мої запитання.

Я був у рідному селі кілька днів. Був на полях, на луках, біля Вспольного, де колись пас телят, пройшовся вздовж березняка, біля загати,— любимого місця батька.

Вечорами, коли в притихлому селі лунають пісні дівчат, довго веду розмови з односельчанами. Вони діляться своїми планами, радіють, що Ображіївка, яка зазнала німецької окупації, вже відновлена. Розповідають про те, як працює «Червоний партизан», про свою мирну, творчу працю.

Напередодні мого від'їзду в колгоспному тінястому садку мені влаштували урочисті проводи. Столи під яблунями були заставлені стравами. Навколо зібрались односельчани.

Першу заздравицю проголошую за творця всіх наших перемог — великого Сталіна. Звучить могутнє й дружнє «ура». Потім мій найстаріший односельчанин, Пономаренко, поважно, статечно сказав:

— Привіт тобі, Іване Микитовичу від колгоспу «Червоний партизан». Шкода, що вже немає твого тата, Микити Іларіоновича. Радів би він, дивлячись на тебе. Спасибі любимому товаришеві Сталіну, спасибі Радянській Армії за те, що виростили тебе, нашого земляка!

Ми довго сиділи під яблунями за дружньою застольною бесідою. Я розповідав своїм землякам про бойові справи радянських льотчиків, про друзів-товаришів. Смеркалось. Посвіжішало. Але розходитися по домах не хотілося...

Рано-вранці вилітаю з маленького аероклубівського аеродрому.

Шість років тому я вперше піднявся звідси в повітря, і з того часу моє життя пов'язане з авіацією.

Я лечу в столицю, щоб удосконалювати свою військову й льотну майстерність, набувати нових знань. Широкий шлях відкритий передо мною.

ЗМІСТ

	Стор.
<i>Частина перша</i> <i>У РІДНІЙ ОБРАЖІЇВЦІ</i>	<i>5</i>
<i>Частина друга</i> <i>ЗА ПУТІВКОЮ КОМСОМОЛУ</i>	<i>36</i>
<i>Частина третя</i> <i>В АВІАЦІЙНОМУ УЧИЛИЩІ</i>	<i>79</i>
<i>Частина четверта</i> <i>В БОЙОВІЙ СІМ'І</i>	<i>105</i>
<i>Частина п'ята</i> <i>НА ВІЛЬНОМУ ПОВІТРЯНОМУ «ПОЛЮ- ВАННІ»</i>	<i>210</i>
<i>В ДНІ ПЕРЕМОГИ</i>	<i>270</i>

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО Й СТАРШОГО ВІКУ

Ілюстрації та оформлення

С. КРАВЧЕНКА

Редактор *Я. Лановий*. Техредактор *Я. Руденський*. Коректор *А. Гаркуша*.

Бф 00563. Підписано до друку 1. II. 1950 р. 17,75 друк. арк. + 6 вкл. 70×92/16
Обл.-вид. 20,28 арк.

Надруковано в друк. Ц-2 з матриць Київської обласної друкарні.

3446

В 31

128 М

2
с

Ціна 11 крб. 50 коп.

ІВАН КОЖЕДУВ - СЛУЖУ БАТЬКІВЩИНІ

